ئىمىن تۇرسۇن

قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى

Abdulcelil TURAN
Yenidoğan Mh. 41. Sk. No: 7
Daire: 4 Zeytinbumu - İST.

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

古代维吾尔文化:维吾尔文/伊敏·吐尔逊　著。—乌鲁木齐:新疆人民出版社,2000.2

ISBN7—228—05652—3

Ⅰ.古… Ⅱ.伊… Ⅲ.民族文化—文化史—维吾尔族—古代—维吾尔语(中国少数民族语言)Ⅳ.K281.5

中国版本图书馆CIP数据核字(2000)第02824号

古代维吾尔文化(维吾尔文)
伊敏·吐尔逊　著

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码830001)
新疆新华书店发行
新疆人民出版社微机室排版
新疆福利印刷厂印刷
787×1092毫米 32开本　8.625印张　2插页
2000年3月第1版　2000年3月第1次印刷
印数:1——4,000

ISBN7—228—05652—3/K·779　定价:12.00元

مۇندەرىجە

كىرىشمە 1
1 . مەدەنىيەت توغرىسىدا چۈشەنچە 1
2 . ئىرق ۋە ئىپتىدائىي جەمئىيەت 9
3 . چۈشەنچە 23
بىرىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبلىرى ۋە ياشىغان
ماكانلىرى.. 33
1 . تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى ئېتنىك تەر -
كىبلەر 34
2 . تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئېتنىك تەر -
كىبلەر 45
3 . قەۋملەرنىڭ ناملىرى توغرىسىدىكى مۇتالىئە ... 51
ئىككىنچى باب قەدىمكى دىنىي ئېتىقادلار 59
1 . قەدىمكى دىنىنىڭ ماھىيىتى ۋە خۇسۇسىيىتى ... 60
2 . ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادلار 63
3 . جىن ـ ئەرۋاھلار دۇنياسى 81
4 . شامانلىق ۋە تويۇنلۇق 84
5 . خاسىيەتلىك ھېسابلانغان نەرسە ھەم
شەخسلەر 92
6 . ئۆلۈم مەرىكىلىرى 96

ئۈچىنچى باب ئۇيغۇر مەنقىبەتلىرى 102
1 . « ئۇيغۇر » دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى
توغرىسىدا 103
2 . ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا 110
تۆتىنچى باب ئېتنىك تەشكىلات ۋە ئىجتىمائىي ھايات 129
1 . ئائىلە 134
2 . قەبىلە 145
3 . ئەل 151
بەشىنچى باب ئەقلىي چۈشەنچە ۋە مەنتىقىي قاراشلار 165
1 . ئىككىلىك چۈشەنچىسى 170
2 . تۆتلۈك ۋە بەشلىك چۈشەنچىلىرى 182
3 . باشقا چۈشەنچىلەر 197
ئالتىنچى باب ئىقتىسادىي ھايات ۋە مەدەنىي ھايات 214
1 . ئىقتىسادىي ھايات 216
2 . مەدەنىي ھايات 236
تۈگەنچە 255
1 . كارىز 255
2 . پاختا 257
3 . يىپەك 260
4 . قەغەز 262
5 . مىخ مەتبەئە 264

Abdulcelil TURAN
Yenidoğan Mh. 41. Sk. No: 7
Daire: 4 Zeytinbumu - İST.

كىرىشمە

1 . مەدەنىيەت توغرىسىدا چۈشىنۈك

هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا قوللىنىلىۋاتقان « مەدەنىيەت » ئاتالغۇسى ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان . بۇ ئاتالغۇ « روناق تاپقان » ، « ئاڭ ــ پىكرى ئېچىلغان » دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان تۈپ سۆز « مەددەن » دىن تۈرلەنگەن ؛ بۇ سۆزنىڭ ئاساسىدا شەكىللەنگەن « مدينه » (مەدىنە) سۆزى « شەھەر » ، « مەركىزىي شەھەر » دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ . بۇ سۆزنىڭ سۈپەت شەكلى « مدنى » (مەدەنىي) بولسا ، « شەھەرلىك » ، « مەدەنىيەتلىك » مەنىلىرىنى ، شۇنىڭدەك « كۆچمەن » ، « بەدەۋى » نىڭ مۇقابىلى سۈپىتىدە « تۇراقلىق » ، « ئولتۇراقلاشقان » دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ . ئەرەبچىدە بولسا ، « مەدەنى » سۆزى « جىنائى » نىڭ مۇقابىلى سۈپىتىدە « خەلق ئىشلىرى » ، « جامائەت دەۋاگەرلىك ئىشلىرى » نى ئاگلىتىدىغان قانۇن ئاتالغۇسىدۇر (مەسىلەن ، « قانۇن مدنى » ـــ جامائەت قانۇنى ، « دعوى مدنى » ـــ جامائەت ھەق تەلەپ قانۇنى ، « الحق المدنى » ـــ خەلق ھوقۇقى ۋە باشقىلار). لېكىن ، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا بۇ سۆز ئاساسىي مەنىسى بىلەنلا چەكلىنىپ ، « مەدەنىيەت » ۋە ئۇنىڭ سۈپەت

شەكلى « مەدەنىي » ، سۈپەتداش شەكلى « مەدەنىيەتلىك » تەرزىدىلا قوللىنىلىدۇ .

خەنزۇ تىلىدا ۋە ياۋروپا تىللىرىدىمۇ « مەدەنىيەت » نىڭ سۆزلۈك مەنىسى يۇقىرىدىكى چۈشەنچىلەرگە ياندىشىدۇ . خەنزۇ تىلىدا « 文化 » (ۋېنخۇا) ، « 文明 » (ۋېنمىڭ) دېگەن ئىككى سۆز بار ، ئىككىلا سۆز « 文 » (ۋېن — نەقىش ، بارماقتىكى ئەت سىزىقلىرى ، يېزىق ، ئەدەب ـ ئۇدۇم ، پاساھەت ، مۇلكىي [ھەربىي سۆزىنىڭ مۇقابىلى]) دىن تۈرلەنگەن . بۇ ئىككى سۆزدىن « ۋېنمىڭ » تۆت خىل مەنىنى بىلدۈرىدۇ : 1 . پەقەت « مەدەنىيەت » نىلا بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن ، ماددىي مەدەنىيەت ، مەنىۋى مەدەنىيەت دېگەندەك) ؛ 2 . ئىنسانلار جەمئىيىتىدە « ياۋايىلىق » ياكى « ۋەھشىيلىك » نىڭ مۇقابىلى سۈپىتىدە تەرەققىيات ھالىتىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن ، مەدەنىي ياكى مەدەنىيەتلىك جەمئىيەت ، مەدەنىيەتلىك دەۋر دېگەندەك) ؛ 3 . « يېڭىلىق » ، « جەدىدلىك » ، « يېڭىچە » دېگەن مەنىلەرنىمۇ بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن ، بالدۇرقى چاغلاردا ، زامانىۋى تىياتىر يېڭى پەيدا بولغاندا ، دراما تىياتىرىنى « مەدەنىي ئويۇن » — ۋېنمىڭشى ، يېڭىچە تويىنى « مەدەنىي توي » دەپ ئاتىغان) ؛ 4 . « مەرىپەتلىك » ، « ئەدەبلىك » دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ . « ۋېنخۇا » سۆزى ئاساسەن « مەدەنىيەت » نى بىلدۈرگەندىن تاشقىرى ، « ئاددىي ساۋات » ، « بىلىم ـ سەۋىيە » ۋە « ئەدەب ئۆگىنىش » ، يەنى « تەسىرلەندۈرۈش » دېگەن مەنىلەرنىمۇ بىلدۈرىدۇ .

ياۋروپا تىللىرىدىمۇ Cvilization (سۋىلزاتسىيە) ،
Culture(كۇلتۇر) دېگەن ئىككى ئاتالغۇ بار ، ئىككىلا ئا-
تالغۇ « مەدەنىيەت » كە دائىر ئۇقۇملارنى ئاڭلىتىدۇ .
« سۋىلزاتسىيە » ھەر بىر ئىجتىمائىي – ئىقتىسادىي فور-
ماتسىيىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي تەرەققىياتتا ئېرىشكەن
دەرىجىسىنى ئىپادىلەيدىغان سۆز بولۇپ ، « مەدەنىيەت » ،
« مەدەنىيەتلىك » دېگەنگە توغرا كېلىدۇ . مەسىلەن ، قە-
دىمكى جۇڭگو مەدەنىيىتى ، قەدىمكى گرېك مەدەنىيىتى ،
ياۋايىلىق بىلەن مەدەنىيلىك دېگەندەك . بۇ ئاتالغۇ « روناق
تاپقان » ، « تەرەققىي قىلغان » ، « مەدەنىيلەشكەن » مە-
نىلىرىنى بىلدۈرىدىغان Civil (سۋىل) سۆزىدىن تۆر-
لەنگەن . Culture (كۇلتۇر) سۆزى بولسا « تېرىقچى-
لىق » ، « ھەيدەش – ئېكىش » ، « تېرىلغۇ – زىرائەت »
دېگەن تۈپ مەنىسىدىن كېڭىيىپ ، « مەرىپەت » ، « ئاڭ –
بىلىم » ، « تەربىيە – پەرۋىش » دېگەن مەنىلەرنىمۇ ئاڭ-
لىتىدىغان بولغان ؛ كىشىلىك جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي
قىلىشى داۋامىدا ، بۇ سۆز « مەدەنىي » ، « مەدەنى-
يەت » ، « مەلۇمات » (مەدەنىي سەۋىيە) ئۇقۇمىنىمۇ
بىلدۈرىدىغان بولغان . مەسىلەن ، « كېۋەز تېرىش ،
« ئورمان ئۆستۈرۈش » دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرگەندە ،
Cultured(كۇلتۇرېد) ، Cultivated (كۇلتىۋاتېد) شە-
كىللىرىدە كېلىدۇ ؛ « مەدەنىيەت » ، « مەدەنىيەتلىك » ،
« مەلۇماتلىق » ئۇقۇملىرىنى ئاڭلاتقاندا Cultural (كۇل-
تۇرال) ، Culture (كۇلتۇر) شەكىللىرىدە كېلىدۇ .
لۇغەت كىتابلىرىدا « مەدەنىيەت » نىڭ تەبىرى
مۇنداق بېرىلگەن : « كەڭ مەنىدە ئېيتقاندا ، مەدەنىيەت

ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تارىخىي ئەمەلىيىتى جەريانىدا يارىتىلغان ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلىرىنىڭ يىغىندىسى دېمەكتۇر ؛ تار مەنىدە ئېيتقاندا ، مەدەنىيەت جەمئىيەتنىڭ ئىدېئولوگىيىسى ۋە شۇنىڭغا مۇناسىپ كەلگەن تۈزۈم ۋە تەشكىلىي ئاپپاراتلار دېمەكتۇر » . بۇ تەبىرلەرگە قارىغاندا ، مەدەنىيەت — بىر تارىخىي ھادىسە ، ھەربىر جەمئىيەتنىڭ ئۆزىگە مۇناسىپ مەدەنىيىتى بولۇپ ، جەمئىيەتنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن بىللە راۋاجلىنىپ بارىدۇ . « مەدەنىيەت » ئىدېئولوگىيە سۈپىتىدە بولسا ، مەلۇم جەمئىيەتنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىنىڭ ئىنكاسىدۇر ، شۇنداقلا مەلۇم جەمئىيەتنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ .

ياۋروپا تەتقىقاتچىلىرى ئىچىدە « سوتسىئولوگىيىنىڭ ئاتىسى » ھەم « ئانتروپولوگىيىنىڭ ئاتىسى » دەپ نام ئالغان تىيلور (Edward B. Tylor) 1877 - يىلى يازغان « ئىپتىدائىي مەدەنىيەت » (« Primitir Culture ») دېگەن كىتابىدا مۇنداق دەيدۇ : « مەدەنىيەت — بىلىم ، ئېتىقاد ، سەنئەت ، قانۇن ، ئەخلاق ، ئادەتلەرنى ، شۇنىڭدەك جەمئىيەت ئەزاسى ئېرىشىدىغان ھەرقانداق ئىقتىدارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . »

ئامېرىكا ئوخىئو شتاتلىق ئۇنىۋېرسىتېتى شەرقىي ئاسىيا تەتقىقات مەركىزىنىڭ مۇدىرى ، پروفېسسور چېن جۇڭپىڭ 1982 - يىلى 3 - ئايدا ، ۋۇخەن سوتسىئولوگىيە تەتقىقاتى كۇرسىدا بەرگەن مەخسۇس ئىلمىي دوكلاتىدا ، مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى ھەققىدە كەڭ توختىلىپ ، مۇنۇ مەزمۇنلارنى بايان قىلغان :

1 . مەدەنىيەت ئۆگىنىش ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ ،
مەدەنىيەت ئەئەنىسىدىكى پەرقلەر بەدەن تۈزۈلۈش پەرق-
لىرىنى بىلدۈرمەيدۇ ؛ 2 . مەدەنىيەت بىر جەمئىيەتكە ،
يەنى جامائەتكە ئورتاق بولىدۇ ، مەدەنىيەت ئاممىنىڭ مۇ-
ۋەپپەقىيىتىدۇر ۋە ئاممىنىڭ ئورتاق ئىلكىدە بولىدۇ ؛ 3 .
مەدەنىيەت ئادەتتە تىمسالچان (سىمۋوللۇق) بولىدۇ :
بىرىنچىدىن ، مەدەنىيەتنىڭ بىر قىسمى تىلدۇر ؛ ئىككىنى-
چىدىن ، ھەربىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەتلىرى پەرقلىق بول-
غانلىقى ئۈچۈن ، رەڭلەرگە بەرگەن مەنىلىرىمۇ ئوخشاش
بولمايدۇ ؛ 4 . مەدەنىيەت ئۇيغۇنلىنىشچان بولىدۇ ، چۈنكى
مەدەنىيەت كىشىلەرگە قانداق ياشاشنى ۋە ھاياتنى قانداق
داۋاملاشتۇرۇشنى ئۆيىتىپ بېرىدۇ ، مەدەنىيەت ئىنسانلار-
نىڭ ئۆز ھاياتىنى ساقلاشتىكى بىردىنبىر قورالى ؛ 5 . مە-
دەنىيەت يىغىندا (بىر پۈتۈنلۈككە مۇجەسسەملەشتۈر-
گۈچى) بولىدۇ . بىلىم ، ئېتىقاد ، سەنئەت ، قانۇن ،
ئەخلاق ۋە ئادەتلەر بىر - بىرىگە تاسادىپىي باغلىق بولۇپ
قالمايدۇ . مەلۇم ئېتىقاد ، ئادەتتە مەلۇم بىلىم بىلەن ماس-
لىشىدۇ ، بىر خىل ئېتىقاد كۆپىنچە بىر خىل سەنئەتنى
راۋاجلاندۇرۇشقا ياردەم بېرىدۇ . مەلۇم ئېتىقاد مەلۇم
قانۇن - تۈزۈم بىلەن ھىمايە قىلىنىدۇ . ئۆرپ - ئادەتمۇ
ھەر خىل قانۇن - تۈزۈملەرنىڭ تەسىرىدە ھەر خىللى-
شىدۇ .

مەدەنىيەت تارىخى ئىنسانىيەت تارىخى دېمەكتۇر .
« ئىنسان پەيدا بولۇش بىلەن تەڭ تارىخىمىز باشلانغان »
(ف . ئېنگېلس) . بىرەر مىللەت ياكى جەمئىيەتنىڭ قە-
دىمكى مەدەنىيىتىنى بىلىش ئۈچۈن ، خىلمۇخىل پەنلەرگە

مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ . بۇنىڭدا ئالدى بىلەن ئارخېئولوگىيە ۋە ئانتروپولوگىيىگە ، ئاندىن سوتسىئولو-گىيىگە ، مىللەتشۇناسلىق ۋە تىلشۇناسلىققا تايىنىمىز . مەسىلەن ، مىللەتشۇناسلىق ماتېرىياللىرى ئارقىلىق بەزى مىللەتلەرنىڭ ئۆتكەن تارىخلىرىنىڭ ئاساسىي ھالقىلىرىنى ئىسپاتلاشقا بولىدۇ ؛ تىل ۋە فولكلور ماتېرىياللىرى ئارقى-لىق بىرەر خەلقنىڭ ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلىرىنى ئې-نىقلاش مۇمكىن . گېرمانىيىلىك تىلشۇناس ، تارىخچى سې-لىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى ياكوب گىرىمم (1785 — 1863) شۇنداق دېگەن : « بىزنىڭ تى-لىمىز شۇنداقلا بىزنىڭ تارىخىمىزدۇر » ، « مىللەتلەرنىڭ ھالەتلىرىگە دائىر سۆڭەك ، قورال ۋە قەبرىلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ جانلىق بولغان بىر دەلىل بار ، ئۇ — تىلدۇر . »

ئىنسانلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا ئەھمىيەتلىك بولغان ئانتروپولوگىيىنى ئالساق ، بۇ پەن ئىككى تارماققا بۆلۈنگەن : بىرى ، مەدەنىيەت ئانترو-پولوگىيىسى ، يەنە بىرى ، بەدەن ئانتروپولوگىيىسى . مە-دەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى (Culturalanthropology) نىڭ ئەڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى مەدەنىيەتلەردىكى پەرقلەر ۋە ئوخشاشلىقلار ھەم ئۇ پەرق ۋە ئوخشاشلىقلارنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبلىرىنى تەتقىق قىلىشتۇر . مەدەنىيەت ئانت-روپولوگىيىسىدىن بارا - بارا ئىجتىمائىيەت ئانتروپولوگى-يىسى (Socialanthropology) ئايرىلىپ چىققان . بۇ پەن كۆپىنچە مىللەتشۇناسلىققا دائىر تەتقىقاتنى ئاساس قىلى-دۇ . مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى بولسا ، مىللەتشۇناسلىق تەتقىقاتى بىلەن بىللە ، تىلشۇناسلىق ۋە ئارخېئولوگىيە

تەتقىقاتىنى نۇقتا قىلىدۇ . مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيىتى (يەر يۈزىدىكى ھەر خىل مەدەنىيەتلەر) نى تەتقىق قىلىشنى مەقسەت قىلىسمۇ ، ئەمەلىيەتتە مەدەنىيەت ئانتروپولوگلىرىنىڭ تەتقىق قىلىۋاتقىنى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىكى پەرقلەر نۇقتىسىدىن ئاساسەن ئوۋچىلىق جەمئىيىتى ، كۆچمەنلىك جەمئىيىتى ، فېئوداللىق جەمئىيەت دېيىلگەن ئۈچ خىل مەدەنىيەتتىنلا ئىبارەت بولۇپ كەلدى . ھالبۇكى ، ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلارغا ئاساسەن ، پولېئانتولوگىيە ۋە ئېتنوگرافىيە تەتقىقاتچىلىرى بەدەۋىلەردە ، ھەتتا ياۋايىلاردىمۇ ئۆزلىرىگە مۇناسىپ مەدەنىيەتلەر بولغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىققان . شۇڭا ، مەدەنىيەتنى ئىنسانلارنىڭ ياۋايىلىقتىن ئايرىلىپ چىققانلىقىنىڭ چوڭ چېگرىسىنى بىلدۈرىدۇ ، دەپ مۇتلەقلەشتۈرگىلى بولمايدىغان بولدى .

مەدەنىيەتنىڭ قايسى جەمئىيەتكە ۋە قايسى دەۋرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ، ئاۋۋال « مەدەنىيەت قاتلىمى » (ياكى « مەدەنىيەت قەۋىتى ») پەرقلەندۈرۈلىدۇ . « مەدەنىيەت قاتلىمى » ئارخېئولوگىيە ئاتالغۇسى بولۇپ ، قەدىمكى زامان ئىنسانلىرىنىڭ قالدۇرغان پائالىيەت ئىزلىرى ، قالدۇق ئەشيالىرى ۋە ئورگانىك ماددىلاردىن شەكىللەنگەن دۆۋە (يىغىلما) قاتلىمىدۇر . ھەربىر قاتلام (قەۋەت) مەلۇم دەۋرنى بىلدۈرىدۇ . خەلق ئاممىسى ئىچىدە « يەتتە قات ئاسمان » (ئىسلامدىن ئىلگىرى « توققۇز قات يەر » ، « توققۇز قات ئاسمان ») دېگەن چۈشەنچىمۇ ھەرگىز خىيالىي چۈشەنچە ئەمەس . مەدەنىيەت قاتلىمىدىكى نەرسىلەرگە ۋە قاتمۇقات بېسىلىش

مۇناسىۋەتلىرىگە قاراپ، ئىنسانىيەت پائالىيەت ئىزلىرىنىڭ ھەر قايسى قاتلىمىدىكى مەدەنىيەتنىڭ مەزمۇنىنى ۋە مۇ-ناسىپ دەۋرىنى بەلگىلەشكە بولىدۇ.

مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ تارىخىي ئىزچىللىقى بولىدۇ. ئىجتىمائىي ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى-نىڭ تارىخىي ئىزچىللىقى مەدەنىيەت تەرەققىياتى تارىخىي ئىزچىللىقىنىڭ ئاساسىدۇر.

مەدەنىيەت بىر خىل بولماي، ھەر خىل بولىدۇ. يەر يۈزىنىڭ تۆرلۈك جايلىرىدا ياشاپ ئىز قالدۇرغان ئىن-سانلار ھەر خىل بولغىنى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىيات سەۋىيىلىرى ۋە ئالاھىدىلىكلىرى ئوخشاش بولمايدۇ. ئىنسانلار تۆرلۈك مىللەتلەرگە ئايرىلىشتىن ئىل-گىرى، مەلۇم جۇغراپىيىلىك زونىلاردا ياشىغان قەۋملەر-نىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە مەلۇم ئورتاقلىقلىرى بولسىمۇ، لېكىن مىللەتنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە راۋاجلىنىشى ئارقى-سىدا، مەدەنىيەت مىللىي خۇسۇسىيەت بىلەن تۇسلەن-گەن. مىللىي تۇسنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى بىلەن مىللىي ئەنئەنە شەكىللەنگەن. شۇڭا، جۇغراپىيە-لىك بىرلىك، ھاكىمىيەت بىرلىكى سۈپىتىدە مەلۇم ئەل ــ مەملىكەتنىڭ مەدەنىيىتى بولغىنىدەك، مىللىي تۇسلىنىش سۈپىتىدە مەلۇم مىللەتنىڭ خاس مەدەنىيىتىمۇ بولىدۇ. ھەتتا ئىدېئولوگىيە مەنىسى جەھەتتىن بولسا، بىر مىللەت-نىڭ ئىككى خىل مەدەنىيىتى، ئىجتىمائىي تۈزۈم سۈپىتى-دىمۇ بىر مىللەتنىڭ ئىككى خىل مەدەنىيىتى بولۇشى مۇمكىن. بۇلار بىر ـ بىرىنى چەتكە قاقمايدۇ، ئەكسىچە تەقەززا قىلىدۇ.

2 . ئىرق ۋە ئىپتىدائىي جەمئىيەت

« ئىرق » نىڭ سۆزلۈك مەنىسى « يىلتىز » ، « تۈپ » ، « ئاساس » ، « نېگىز » دېگەنلىك بولۇپ ، ئىستېمال جەھەتتە « قانداشلىق » ، « نەسىلداشلىق » ئۇقۇملىرىنى بىلدۈرىدۇ .

كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ خېلى ئۇزاق جەريانىنى ئۆتكۈزۈش ئارقىسىدا ، ئىنسانلار تېخىمۇ راۋاجلىنىپ ، ئۇلارنىڭ تەن تۈزۈلۈشى ھازىرقى زاماندىكى شەكىلگە كەلگەن ، يەنى كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى چاغلىرىدا ، ئىنسانلارنىڭ ھازىرقى زاماندىكى تەن تۈزۈلۈش تىپى شەكىللىنىش بىلەن ، زونال گۇرۇھ (داغىرىۋى توپ) لار شەكىللەنگەن . ئىپتىدائىي دەۋردىكى تەبىئىي شارائىتلار ۋە جاي ـ جايلاردا ئايرىلىپ تۇرۇش ئەھۋاللىرى ئىنسانلار ئارىسىدا ئىرقنىڭ شەكىللىنىشىگە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن . زونال گۇرۇھلار بارا ـ بارا ئىرق جەھەتتىن پەرقلىنىشكە باشلىغان . دېمەك ، ئىرق ــ تەن تۈزۈلۈشى جەھەتتە مەلۇم ئورتاق ئىرسىي ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان ئىنسانلار توپى . بۇ ئىرسىي ئالاھىدىلىكلەر ئىنسانلارنىڭ تېرىلىرىنىڭ رەڭگى ، چاچلىرىنىڭ تىپى ۋە تۈسلىرى ، كۆزلىرى ، بۇرۇنلىرى ۋە بوي ـ تۇرقى ، لەۋلىرى (قېلىن ـ يۇپقىلىقى) ھەم ئىككىلەمچى تۈك سىستېمىسىنىڭ راۋاجلىنىش دەرىجىسى ، شۇنىڭدەك قان گۇرۇپپىلىرى قاتارلىق بەلگىلەردىن ئىبارەت . بۇ ئالاھىدىلىكلەر مەلۇم زونىدا ، تەبىئىي مۇھىتقا

ئۇزاق مۇددەت ئۆيغۇنلىشىش نەتىجىسىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن. ئادەتتە پۈتۈن يەر يۈزىدىكى ئىنسانلار « يېڭى ئادەم » باسقۇچىغا كەلگەندە ئۈچ چوڭ ئىرققا بۆلۈنگەن دېيىلىدۇ : 1. نېگىروئىد (نېگىر ـ ئاۋستىرالىيە ئىرقى) ، بۇ ئىرق ئاساسەن ئافرىقا ۋە ئاۋستىرالىيە قىتئەلىرىدە ؛ 2. ياۋروپىئىد (ياۋروپا ئىرقى) ، بۇ ئىرق ئاساسەن ياۋروپا ، شىمالىي ئافرىقا ، غەربىي ئاسىيا ۋە شىمالىي ھىندىستاندا ؛ 3. موڭغۇلىئىد (موڭغۇل ئىرقى) ، بۇ ئىرق ئاساسەن جۇڭگو ، ئوتتۇرا ئاسىيا ، شىمالىي ئاسىيا ، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادا ، بۇ ئىرققا مەنسۇپ قەۋملەردىن بىر قىسمى ئامېرىكا قىتئەسىگە كۆچۈپ بارغان ئىندىئانلاردۇر.

ئىرقلار تۇرق ۋە قان گۇرۇپپىلىرى جەھەتتىن مەلۇم دەرىجىدە پەرقلىق بولسىمۇ ، ئىرقلارنىڭ بىر ـ بىرىدىن كەسكىن ئايرىلىدىغان مۇتلەق چەك ـ چېگىرىسى يوق ، بەلكى ئىرقلار پەيدىنپەي ئۆتكۈنچى ھالەتتە بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ ھال دۇنيادىكى ئىرقلارنىڭ بىئولوگىيىلىك جەھەتتىن بىر خىل مەخلۇققا مەنسۇپ ۋە ئەجدادى ئورتاق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ئىرقىي بۆلۈنۈشتە ، ئىنسانلار ئەت رەڭگىگە قاراپ سېرىق جىنس ، قارا جىنس ، ئاق جىنس ۋە قوڭۇر جىنس دەپمۇ بۆلۈنىدۇ.

« يېڭى ئادەم » باسقۇچىغا قەدەم قويغاندىن تارتىپ ، تا ھازىرغىچە 100 مىڭ يىلنى بېشىدىن كەچۈرگەن ئىنسانلار ئانتروپولوگىيىلىك جەھەتتىن ئۈچ ئاساسىي ئىرققا ئايرىلغان دەپ ھېسابلانسىمۇ ، بۇ ئىرقلار زامانلارنىڭ ئۆتۈشى ۋە چوڭ كۆچۈشلەر جەريانىدا بارا ـ بارا بىر ـ بىرىگە سىڭىشكەن ۋە بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئارىلىق

ئىرقلار ، مۇرەككەپ ئىرقلار مەيدانغا كەلگەن . هازىر مەلۇم بولغان مىللەتلەر ۋە قەۋملەر تارىختىن ئىلگىرىكى قانچە مىڭلىغان يىللار داۋامىدا هەر خىل ئىرقلارنىڭ قېتىلىشىدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن . مەسىلەن ، گېرمانلار ئالتە خىل ئىرقنىڭ قېتىلىشىدىن تەركىب تاپقان . هالبۇكى ، خەلق ۋە ئىرق پۈتۈنلەي يەككە - يېگانە هالدا ساپ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس . بۇ چاغقىچە ئومۇمەن تۈركىي خەلقلەرنى موڭغۇلىد ئىرقى دەپ هېسابلاش چۈشەنچىسى ئالغا سۈرۈلگەن . لېكىن ، ئانتروپولوگلار هازىر تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە مەنسۇپ مىللەتلەرنىڭ چوڭ بىر بۆلىكىنى ئۈچ چوڭ ئىرق (نېگىرىد ، ياۋروپىد ، موڭغۇلىد) ئائىلىسى ئىچىدە ياۋروپىد ئائىلىسىگە مەنسۇپ ، دەپ قارايدۇ . بۇ قاراش بويىچە ، ياۋروپىد ئائىلىسىنىڭ شىمالىي بۆلىكىدە پىگمېنتى ئازراق بولغان روشەن چاچلىق ۋە روشەن تەنلىك تېتو - نوردىكۇس (teuto — nordicus) ، دالو - نوردىكۇس (dalo — nordicus) ۋە شەرقىي بالتىق ئىرقلىرى ؛ ئوتتۇرا بۆلىكىدە ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىچكىرىسىگە سوزۇلغان بۆلىكىدە — قوڭۇر تۇسلۇك دىنارىد (dinarid) ، ئالپىن (alpin) ۋە تۇرانىد (turanid) ئىرقلىرى ؛ جەنۇبىي بۆلىكىدە — قارا چاچلىق ، قېنىق قوڭۇر تەنلىك ۋە قارا كۆزلۈك مېدىتېرران (mediterran) ، تاۋرىد (taurid) ۋە ئىندىد (indid) ئىرقلىرىغا بۆلۈنگەن .

تېتو - نوردىكۇس — شىمالىي ئاراللىقلار ، دالو - نوردىكۇس — شىمالىي دالا - تۈزلەڭلىكلەر ، دىنارىد — ئويمانلىقلار (دەريا بويىدىكىلەر) ، ئالپىن — تاغ-

لىقلار ، تۇرانىد ـــ ئورال ـ ئالتايلىقلار ، يەنى تۇرانلىقلار ، مېدىتېرران ـــ ئىچكىرىسىدىكىلەر ، يەنى دېڭىزدىن يىراق۔ تىكىلەر ، تاۋرىد ـــ قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي بويىدىكىلەر ، يەنى قىرىملىقلار ، ئىندىد ـــ ھىندىلار دېگەنلىك بولىدۇ . بالــتىقلىق ئالپىن ، دىــنارىد ۋە تۇرانىد ئىــرقــلار براخىـ كېفال (brahikefal ـــ قىسقا باش ، يەنى يۇملاقراق باش) ، باشقىلىرى دولىخوكېفال (dolihokefal ـــ ئۇزۇنـ چاق باش ، يەنى سوقۇچاق باش) ھېسابلىنىدۇ .

يۇقىرىدا ئېيتىلغان تۆرلۈك ئىرقلار ئىچىدە كۆپرەك مۇنازىرە قىلىنىۋاتقىنى تۇرانىد ئىرقى بولۇپ ، بۇ خېلى مۇرەككەپ ئىرقتۇر . ياۋروپا تەتقىقاتچىلىرىدىن بەزىلىرى (مـەسىلەن ، بارتۇچ Bartucz ۋە بۇنىڭغا ماسلىشىپ لاتــسلو رازونە Laszlo Rasonyi) نىڭ ئىنچىكە تەتقىقات ئاساسىدا كەلگەن خۇلاسىلىرى بويىچە بولغاندا ، تۇرانىد ئىرقىنىڭ ئەڭ كۆپ سوماتىك (بەدەن) خۇسۇسىيەتلىرى بــار . تۈركىي خەلقلەردە موڭغۇلىد ئىرقىغا خاس ئىزلارمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ . ئوتتۇرا بوي (ئەرلەر ئومۇمەن 166 ـــ 167 س م) كېلىدۇ ، ئۇلاردا ئېگىز بويلۇقلار كۆپ ئەـ مەس . جۇغى چىرايلىق (كېلىشكەن) ۋە چاققان ، بېشى ئاساسەن يۇملاق ، مەڭزى ئېگىز ئەمەس ، يۈزى ئومۇمەن كـەڭرەك ۋە ياپىلاقراق بولسىمۇ ، نوقۇل موڭغۇلىدلەرنىڭـ كىدىن پەرقلىنىدۇ ، بەلكى ياۋروپىدلەرنىڭكىگە يېقىن كېـ لــىدۇ . بۇرنى بىر ئاز كىچىك ، تۆزرەك ياكى سەل كالتە بـولۇپ ، دىنارىد ئىرقىنىڭ قىر بۇرنىغا ياكى ئەرمەنىدلەرـ نىڭ ئىنچىكە قىر بۇرنىغا ئوخشىمايدۇ . پاناقلار ۋە بۇرۇن قاناتلىرى قېلىن ھەم كېرىلگەنلەر ئاز ئۇچرايدۇ . قاش

كېمىرىنى تەشكىل قىلغان سۆڭەكلىرى ماسلاشقان . كۆز
چانىقى تارراق ۋە سەل كىچىكرەك بولۇپ ، موڭغۇلىدلەر-
نىڭ قاپاقلىرىدەك قاتتىق ئەمەس ؛ كۆزنىڭ ئىچ چانىقى
تاش چانىقىغا ماس ھالدا ئىچكىرىرەك (كۆزى سەل
چوڭقۇرراق) ، ئومۇمەن كىچىكرەك قارا كۆز ۋە قوي كۆز
بولۇپ ، ئويناق ، چاقناق كېلىدۇ (بۇ ئاياللاردا كۆپ
ئۇچرايدۇ) . ياڭاق (زاڭاق) سۆڭىكى يايپاڭ ئەمەس ،
ئېڭەكلىرىمۇ ئۇچلۇق ئەمەس . يۈزىدىكى بۇرۇن - لەۋ
سىزىقى تېرەنرەك (Sulcusnasolagialis) . ئاغزى كىچىك-
رەك ، لەۋلىرى قېلىن ئەمەس ، تارراق ۋە تەكشى (يەنى
دورداي كالپۇك ئەمەس) . قۇلاقلىرى كىچىك ۋە پېتىق
(سالپاڭ ياكى دولداي قۇلاق ئەمەس) . چېنى (ئۇس-
تىنكى تەن) كىچىك ، ئەمما قۇۋۋەتلىك ، دىنارىد ئىرقى-
نىڭكىدەك ئېگىز - سوزۇنچاق ئەمەس ، پاچاقلىرى شادا
پاچاقمۇ ئەمەس ، دىقماقمۇ ئەمەس . بەدەندىكى تۈكلەر
قىسقىراق بولۇپ ، ياۋروپىدلارنىڭكىگە يېقىنراق كېلىدۇ ،
لېكىن ھەددىدىن تاشقىرى قويۇق ئەمەس . چاچلىرى قې-
نىق قوڭۇر ۋە قارا ھەم قويۇقراق ؛ بۇرۇت - ساقاللىرى قارا
ۋە ئوتتۇرىچە سىيرەكرەك كېلىدۇ ، بومبا ساقال ياكى
چاڭگا ساقاللار كۆپ ئەمەس . تۇرانىدلار ئىچىدە ئالاھىدە
كۆزگە چېلىقىدىغان خەلق ئۇيغۇرلاردۇر . ھازىرقى ئۇي-
غۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبلىرىنى تەشكىل قىلغان قە-
دىمكى ئەجدادلىرىنىڭ تارالغان ئورۇنلىرى ناھايىتى كەڭ
ۋە بىرقانچە زونىلارغا توغرا كەلگەنلىكى ئۈچۈن ، ئۇلار-
نىڭ ئىرقىي خۇسۇسىيەتلىرىمۇ ئۆزگىچە ۋە مۇرەككەپتۇر .
تۇرانىدلارنىڭ ئانا يۇرتلىرى قەدىمكى ئىندۇ -

گېرمانلارنىڭ ئانا يۇرتلىرىنىڭ نېرىسى (ئېنىقراقى شەرقى ۋە شىمالى) دا بولۇپ ، ياۋروپىدلار بىلەن قوشنا ھەم قېتىش - قوراش ياشىغانلىقى ئۈچۈن ، تۇرانىدلاردا بۇرۇنقى تۈركلۈك سوتسىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلەر بىلەن بىللە ، ئىندۇ - گېرمانلىق سوتسىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلەرمۇ بار . لېكىن ، ئۇلارنىڭ گېنېتىك باغلىنىشلىرى توغرىسىدا كەسكىن ھۆكۈم قىلىش تەس .

مەلۇم زونىدا رەڭمۇرەڭ ئىرقىي خۇسۇسىيەتلەر گىرەلىشىپ كەتكەن ئەھۋال ئۇچرايدۇ . ھېچقانداق تۈپتىن ئۆزگەرمەس ئىرقىي ئالاھىدىلىك بولمايدۇ . ئىرقىي ئالاھىدىلىك تەبىئىي شارائىت ۋە ئىجتىمائىي شارائىتنىڭ تەسىرى بىلەن ئۆزگىرىپ كېتىدۇ . ساپ ئىرقمۇ مەۋجۇت ئەمەس ؛ ئىرقلارنى پەس ئىرق ۋە ئېسىل ئىرق دەپ ئايرىش ئۇچىغا چىققان سەپسەتىدۇر . بەدەن - جىسمانىي جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلەر نۇرغۇنلىغان تەسىرلەر داۋامىدا تەبىئىي مۇھىت ، ئارىلاش نىكاھلىنىش ۋە باشقا تەبىئىي - ئىجتىمائىي شارائىتلارنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا ئۆزگىرىپ بارىدۇ . ئىرقىي ئالاھىدىلىك بىلەن فىزىئولوگىيىلىك ھالەت ، مېڭىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ۋە تۈزۈلمىسى ، نېرۋا سىستېمىسى ۋە يۇقىرى مەنىۋى پسىخىك پائالىيەتلەرنىڭ ھېچقانداق ئورتاقچىلىقى يوق . ئىرقىي ئالاھىدىلىك ئادەملەرنىڭ پسىخىك پائالىيەتلىرىنىڭ تەرەققىياتىدا ھېچقانداق رول ئوينىمايدۇ .

ئالاھىدە كۆرسىتىشكە تېگىشلىك يەنە بىر مەسىلە بار . يەنى ئىرق بىلەن قەۋم (مىللەت) بىر ئۇقۇمدا بولمىغىنىدەك ، ئىرق بىلەن تىل ئۇقۇملىرىمۇ بىر - بىرىگە

باغلىق بولمايدۇ. ھەر خىل ئىرققا مەنسۇپ بولغان قەۋملەر
بىر خىل تىلدا سۆزلىششى، بىر ئىرققا مەنسۇپ قەۋملەر
بىر نەچچە خىل تىلدا سۆزلىششى مۇمكىن. تىل تۇغقان-
چىلىقى ئىرق تۇغقانچىلىقىنى بىلدۈرمەيدۇ. ھازىرقى تىل
سىستېمىلىرىمۇ ئىرقىي مۇناسىۋەتلەرگە قاراپ ئەمەس،
بەلكى تىللارنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرى ۋە تاشقى قانۇنى-
يەتلىرىگە قاراپ بۆلۈنگەن. تىل بىلەن تەپەككۇر ئۇزاق
قەدىمكى دەۋردە پەيدا بولغان. ماركس: «تىل مەلۇم بىر
كوللېكتىپنىڭ مەھسۇلى» دېگەن. شۇڭا، تىل بىر خىل
ئىجتىمائىي ھادىسە سۈپىتىدە نۇرغۇنلىغان دەۋرلەر داۋا-
مىدا يارىتىلغان. بىردىنلا پەيدا بولغان ياكى بىردىنلا يو-
قايدىغان تىل يوق.

ئىنسانلار ئۆزلىرى قورال ياسىيالايدىغان بولغىلى 3
مىليون يىلدىن ئاشتى. ئىنسانلار قەدىمكى ئادەملەر ۋە
يېڭى ياكى زامانىۋى ئادەملەر دېگەن ئىككى چوڭ باس-
قۇچنى باشتىن كەچۈرگەن. ئىنسانلار كونا تاش قوراللار
دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىدا قەدىمكى ئادەملەر باسقۇچىغا
ئۆتكەن. ئارخېئولوگلار قەدىمكى ئادەملەر (پولئونت-
روپ) دەۋرىنى موئۇستېر دەۋرى، قەدىمكى ئادەملەر
ياراتقان مەدەنىيەتنى موئۇستېر مەدەنىيىتى دەپ ئاتىغان.
دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىن تېپىلغان مەدەنىيەت ئىزلىرى-
نىمۇ تەتقىقاتچىلار «موئۇستېر مەدەنىيىتى» تىپىدىكى
مەدەنىيەت دەپ ھېسابلىغاچقا، كونا تاش قوراللار دەۋرى-
نىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىغا تەئەللۇق مەدەنىيەت ئىزلىرىنى
ئومۇملاشتۇرۇپلا «موئۇستېر مەدەنىيىتى» دەپ ئاتاش ئا-
دەت بولۇپ قالغان. مەملىكىتىمىزدە مۇشۇ دەۋرگە توغرا

كېلىدىغان مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن «خېتاۋ مەدەنىيىتى»، «دىڭسۇڭ مەدەنىيىتى»، پامىر ئېتىكىدىكى جىرغال مەدەنىيەت ئىزى، تەڭرىتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىي ئېتىكىدىكى بوغاز دەرياسى بويىدىن تېپىلغان «ئاتۇش ئادىمى» — ئەنە شۇ «موئۇستېر مەدەنىيىتى» تېپىگە كىرىدىغان مەدەنىيەت ئىزلىرىدۇر. موئۇستېر مەدەنىيىتى دەۋرى بۇنىڭدىن 100 — 200 مىڭ يىللار ئىلگىرىكى يېڭىلىنىش دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىغا توغرا كېلىدۇ.

قەدىمكى ئادەملەر دەۋرى مۇز ئېقىنىنىڭ باشلانغان دەۋرى بولۇپ، يەر يۈزىدە ھاۋارايى سوۋۇشقا باشلىغان. قەدىمكى ئادەملەر ئۇزاققىچە غارلاردا ياشاپ، نىسبىي ھالدا تۇراقلىق ھاياتقا كۆچكەن. پېتىراپ يۈرگەن توپلار تۇراقلىقراق گۇرۇھلارغا ئايرىلغان. مۇشۇ دەۋردە ئوتنى ئىلىگدىگەن، ئادەملەرنىڭ تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ئىقتىدارىمۇ زورايغان. مۇشۇ دەۋردىن باشلاپ، ئىنسانلار گۇرۇھىدا قارا-قويۇق جۈپلىشىش مەلۇم دەرىجىدە چەكلەنگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋەتلىرى بىخلانغان.

كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا، مۇز-ئېقىنلار بارا-بارا تارتىلىپ، ھاۋارايى يىللىشقا باشلىغان. ئىنسانلار غارلاردىلا ئەمەس، تۈزلەڭلىكلەردىمۇ ياشاپ ياكى باشقا جايلارغا كۆچۈپ، ئۇلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى كېڭەيگەن. مۇز-ئېقىنلارنىڭ بىۋاسىتە تەسىرىگە ئۇچرىمىغان رايونلار، مەسىلەن، شىمالىي ئافرىقا، پەلەستىن، ئىراق، كىچىك ئاسىيا، كاۋكاز، ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن ئالتاي، تەڭرىتاغ ئېتەكلىرى ۋە تۇ-

رۇمساي (تەكلىماكان) بويلىرى قاتارلىق رايونلاردا ئىنـ
سانلار چېدىر تىكىپ ياكى ئاددىي ئۆيـلەرنى ياساپ ،
تـۇراقـسىز ئوۋچىـلىق ، يىغىمچىلىق تۇرمۇشـىنى كەـ
چۈرگەن .

ئۇنـىڭدىن كېيىن ئىنسانلار « يېڭى ئادەملەر »
ياكى « ئەقىللىق ئادەملەر » باسقۇچىغا ئۆتكەن . « يېڭى
ئادەمـلەر » گېئوخرونىكا بويىچە ، يېڭىلىنىش دەۋرىنىڭ
ئاخىرقى باسقۇچىدىكى ئىنسانلاردىن تارتىپ ، ھازىرقى
زامانغىچە بولغان ئىنسانلارنى كۆرسىتىدۇ . بۇ دەۋرگە ئاـ
ئىت ئىنسانلارنىڭ تاش قاتمىلىرىنى ئارخېئولوگلار تېپىلـ
غان جاينىڭ نامى بويىچە « كرو ـ ماگنون ئادەملىرى »
دەپ ئاتىغان . كرو ـ ماگنون ئادەملىرى تاش قوراللارنى
ۋە سۆڭەك قوراللارنى سىپتا ئىشلىيەلەيدىغان ، رەسىم
سىزىشقا ، ئويمىكارلىققا ۋە سەنئەتكە قىزىقىدىغان بولغان .
تولاراق دەريا ـ ۋادا بويلىرىدا ياشاپ بېلىقچىلىق ، ئوۋچىـ
لىق بىلەن شۇغۇللانغان . ئارخېئولوگلار كونا تاش
قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا ، ئىشلەپچىقىرىش
تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان تېـ
پىندىلار (ئاساسەن ياۋروپادا تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك
ماتېرىياللار) غا تايىنىپ ، بۇ باسقۇچقا ئائىت قەدىمكى
مـەدەنىيەتنى « ئورىنياك مەدەنىيىتى » ، « سوليۇترې مەـ
دەنـىيىتى » ۋە « ماگدالىن مەدەنىيىتى » دېگەن ئۈچ باسـ
قـۇچـقا بۆلگەن . ئالىملارنىڭ پىكرىچە ، ئورىنياك مەدەنىـ
يـىتى موئۇستېر مەدەنىيىتىنىڭ بىۋاسىتە تەرەققىياتىدۇر .
بۇ دەۋردە ، خىلمۇخىل ، ئەپچىل ئويمىكارلىق قوراللىرى
پـەيدا بولغان . سوليۇترې دەۋرىدە ، تاش قوراللارنى ئىشـ

لەش تېخنىكىسى بالدۇرقىدىن تېخىمۇ يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. ماگدالىن دەۋرىدە بولسا، سۆڭەك ۋە مۈڭگۈزلەردىن ئىشلەنگەن قوراللار ئىلگىرىكىدىن كۆپەيگەن ۋە تېخىمۇ سىپتىلاشقان.

كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى ياكى يېڭى ئادەملەر » باسقۇچىدا، ئىپتىدائىي گۇرۇھلار ئۇرۇقلارغا ئايلانغان. ئانىلىق ئۇرۇق جامائەسى (كوممۇنىسى) جەمئىيەتنىڭ تۈپ بىرلىكى بولۇپ قالغان. ئۇرۇقداشلىق تەشكىلاتى ئادەملەرنىڭ مۇناسىۋەتلىرىنى قويۇقلاشتۇرغان. ئۇرۇقلارنىڭ شەكىللىنىشى ئۇرۇقلارنىڭ قۇدىلىشىشى بىلەن بىۋاستە ئالاقىدار.

بۇ باسقۇچتا، ئىنسانلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى تېخىمۇ كېڭىيىپ، ھەممە قىتئەلەرگە دېگۈدەك قەدىمى يەتكەن. بۇنىڭدىن 20 مىڭ يىل ئىلگىرى (سولىيۇترې — ماگدالىن دەۋرىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا) سىبىرىيىنىڭ ئوتتۇرا ۋە شەرقىي جەنۇبىي قىسىملىرىدا ئىنسانلار ياشىغان. ھەتتا ئىنسانلار مۇز تۇتۇپ كەتكەن بېرىڭ بوغۇزى ئارقىلىق ئامېرىكا قىتئەسىگە بارغان.

كونا تاش قوراللار دەۋرىدىن يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە ئۆتكۈچە بولغان ئارىلىقتىكى تاش قوراللار دەۋرى مەدەنىيىتى ئادەتتە ئوقيانىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن ئايرىلىدۇ. ياۋروپادا بولسا، بۇ دەۋرنىڭ مەدەنىيىتى « ئازىل — تاردىن » دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. بۇ باسقۇچتا، سىپتا تاش قوراللار ئومۇملاشقان. شۇڭا، ئوتتۇرا تاش قوراللار مەدەنىيىتى سىپتا تاش قوراللار مەدەنىيىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. جۇڭگودا سىپتا تاش قوراللار

چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ شىمالىي قىسمى (ئاڭئاڭ جىلغى-
سىدىن تېپىلغان ئىز ۋەكىللىك قىلىدۇ) دا ، غەربىي شى-
مالدا ئاساسەن شىنجاڭ رايونىدا كەڭ كۆلەمدە كۆپلەپ
تېپىلدى . مەسىلەن ، ئالتاي تەۋەسىدە كېمىرشىك ، تام-
غىلىق تاش ئىزلىرى ، تەڭرىتاغ بويلىرىدا ، قۇمۇل (ئارا
تۆرۈك ، باركۆل ، يەتتىقۇدۇق) ، تۇرپان (پىچان ،
توقسۇن) ، ئۈرۈمچى (توپىئاتار ، يەنى بوغدا ، ئۇلانباي ،
مورى ، گۇچۇڭ ، قۇتۇبى) ، ئىلى (غۇلجا ، نىلقا ، كۇ-
نەس ، مۇڭغۇلكۈرە ، چاپچال) ، قارا شەھەر — خوتۇن-
سۇمۇل (قارا مودۇن ، چوقۇ ، تاشدەڭ ، چۇمباغ) ، تارىم
بويلىرى (لوپنۇر ، چەرچەن ، خوتەن - گوما ، ئاقسۇ -
كۇچار ، پامىر - ئوپال) دا سىپتا تاش قوراللار ، شۇنىڭ-
دەك ساپال بۇيۇملار كۆپلەپ تېپىلدى . بۇ تېپىندىلارنىڭ
ئىشلىنىش ئۇسۇللىرى ، شەكىللىرىنى تەھلىل قىلغاندا ،
جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى قاراسۇق ، تاغار يادىكارلىقلىرىغا ،
شۇنىڭدەك گەنسۇ - چىڭخەيلەردىكى ياڭشاۋ ، شاجىڭ
مەدەنىيەتلىرىگە ، فەرغانە ۋادىسىدىن تېپىلغان چۇست يا-
دىكارلىقلىرىغا ئوخشايدۇ . بۇ رايونلاردا سىپتا تاش
قوراللار ۋە ساپال بۇيۇملار بىلەن بىللە نۇرغۇنلىغان
برونزا - مىس قوراللار تېپىلغانلىقى بۇ رايونلاردا ياشىغان
ئاھالىنىڭ خېلى يۇقىرى ئىجتىمائىي تەرەققىيات باسقۇچىغا
قەدەم قويغانلىقىنى ، ھەر خىل ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى-
دىكى ئوخشاشلىق بۇ كەڭ زونىلاردا مەدەنىيەت جەھەت-
تىكى يېقىن مۇناسىۋەتلەرنى كۆرسىتىدۇ .
بۇ دەۋردە ، ئۈرۈقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسا-
دىي تەرەققىياتى چوڭ بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن : يىغىمچى-

لىقتىن ئىپتىدائىي دېھقانچىلىققا ئۆتكەن ، ئوۋچىلىقتىنمۇ بارا ـ بارا ئىپتىدائىي چارۋىچىلىققا ئۆتكەن . مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 5000 ـ يىللاردىن كېيىن ، دېھقانچىلىق جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمى ۋە غەربىي شىمالىدا ، ياۋروپادا بولسا مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3000 ـ يىللاردا ۋە بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ كېيىنرەك تەرەققىي قىلغان . قۇمۇل بالباللىق (شىرىنزى) دىن تېپىلغان ۋە بۇنىڭدىن 6000 يىل ئىلگىرىكى دەۋرگە مەنسۇپ ، دەپ ھېسابلانغان كومزەك بۇغداي ، شۇنىڭدەك چەرچەن ـ نىيىلەردىن تېپىلغان تېرىق بۇ جايلاردا ياشىغان ئاھالىنىڭ دېھقانچىلىق باسقۇچىدا ياشىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ . بۇ دەۋردە ، ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي قىسىملىرىدا ، جۇملىدىن يارىش (جۇڭغارىيە) يازىقىدا ، ياۋروپانىڭ شەرقىي قىسمىدا كالا ئۆگىتىلگەن ، يەنە شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئاسىيادا ئات ئەڭ ئاۋۋال كۆندۈرۈلگەن ۋە بۇنىڭ بىلەن ئاتلىق چوپان مەدەنىيىتى يارىتىلغان . ئىپتىدائىي ئورمانچىلىق پەيدا بولغان .

بۇ دەۋردە ، ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى گۈللىنىپ ، ھەربىر ئۇرۇقنىڭ ئورتاق تۇرالغۇسى ۋە ئورتاق زېمىنلىرى بولغان . ئۇرۇق ئاھالىسىنىڭ نوپۇسى كۆپەيگەندىن كېيىن ، ئانا جەمەت ئۇرۇقىدىن بالا ئۇرۇق ئايرىلىپ چىققان . بۇلار بىرلىشىپ قەبىلىنى تەشكىل قىلغان . قەبىلە مەلۇم زېمىنگە ۋە ئالاھىدە نامغا ئىگە بولغان ھەمدە بىر خىل تىل ۋە دىنىي ئۇقۇم بىلەن بىر ـ بىرىگە باغلانغان .

يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا ،

جۇملىدىن مىنتال قۇراللارنى ئىشلىتىشكە كۆچكەندە ، ئىپ-
تىدائىي جەمئىيەت ئانىلىق تۈزۈمدىن ئاتىلىق تۈزۈمگە
ئايلانغان . مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2000 - يىللاردا ، ئىن-
سانلار تۆمۈر قۇراللارنى ئىشلىتىشكە باشلىغان . تۆمۈر
قۇراللارنىڭ ئىشلىتىلىشى ئاتىلىق ئورۇقداشلىق جامائەسى-
نىڭ يىمىرىلگەنلىكىنى ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ يەنە
بىر بالداق يۇكسەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . دېھقانچىلىق ۋە
چارۋىچىلىق نېگىزلىك ئاساسىي ئىقتىسادىي تارماققا
ئايلانغان . لېكىن ، جۇغراپىيىلىك شارائىتلار پەرقلىق بول-
غانلىقى سەۋەبىدىن قەبىلىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشلىرى
ئىككى يۆنىلىشكە قاراپ تەرەققىي قىلغان : بىر يۆنىلىش
بويىچە ناھايىتى نۇرغۇن چارۋا مالغا ئىگە بولغان چارۋىچى
قەبىلىلەر شەكىللەنگەن ، بۇنداق قەبىلىلەردە دېھقانچىلىق
كەمرەك تەرەققىي قىلغان . يەنە بىر يۆنىلىش بويىچە ،
سۇغىرىش ئاساسىدا زىرائەت تېرىقچىلىقى بىلەن شۇغۇل-
لىنىدىغان قەبىلىلەر شەكىللەنگەن . مۇنداق قەبىلىلەردە
چارۋىچىلىق ئىككىنچى ئورۇندىكى ئىقتىسادىي پائالىيەت
بولغان .

ئاسىيانىڭ شەرقى ۋە غەربىدە — يېشىل
ئۆگۈر (خۇاڭخې) نىڭ شىمالى ۋە ئوردوس ، كۆكنۇر ،
تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە ئالتاي بويلىرى ، ماۋەرائۇن-
نەھر (ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسى ئارىلىقى) ،
دەجلى - فرات دەريالىرى ، ھىند - گانگا دەريالىرى ، دون
ۋە دىنېپر دەريالىرىدىكى كەڭ زونىلاردا ناھايىتى ئوبدان
يايلاقلار بار ئىدى . بۇ جايلاردا ياشىغان قەبىلىلەردە چار-
ۋىچىلىق بەك تەرەققىي قىلغان . سىبىرىيىدە خاكاس -

مىنۇسىنسكىي ئويمانلىقىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك
ماتېرىياللار چارۋىچىلىقنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرسى-
تىدۇ . قاراسۇق مەدەنىيىتى كۆچمەن چارۋىچىلىققا ۋەكىل-
لىك قىلىدۇ . ئاندرونوۋو مەدەنىيىتى ئاماچلاپ تېرى-
لىدىغان دېھقانچىلىق بىلەن ئولتۇراقلاشقان
چارۋىچىلىقنىڭ بىرلەشكەنلىكىگە ۋەكىللىك
قىلىدۇ .

يېڭى تاش قورال دەۋرىدە ، ئادەملەر غارلاردا ،
سۇنئىي ياسالغان كېمىرلەردە ، كەپە - كۇلبىلەردە ، بەزى
جايلاردا ياغاچ ، توپا ۋە تاش بىلەن ياسالغان مۇرەككەپ-
رەك بىنالاردا ياشىغان . تۇرالغۇ شەكىللىرى كۆپىنچە
جۇغراپىيىلىك شارائىتلارغا باغلىق بولغان . ئوتتۇرا شەرق-
تە ، مىسوپوتامىيە (بابىل - ئاسسۇرىيە) ، مىسىر ۋە يۇ-
نانلاردا كۆپىنچە تاش قۇرۇلمىلىق بىنالار ، شەرقتە
ياغاچ - توپا قۇرۇلمىلىق بىنالار تەرەققىي قىلغان . بارا -
بارا قەبىلىلەر ئارا ئۇرۇش كۆپەيگەندىن كېيىن ، قوغدى-
نىش ئېھتىياجى بىلەن سۇ ئۈستى بىنالىرى ، كىچىك
قورغانلارنى ياساش ئەۋج ئالغان . تەبىئىي توسۇقلىرى بار
يار - قىيالارنىڭ چوقچايغان يەرلىرىگە قورغان ياساش ،
تەبىئىي توسۇقلىرى بولمىغان يەرلەردە سۇنئىي تو-
سۇقلار ياساش (خەندەك قېزىش ياكى سېپىل سو-
قۇش) كۆپەيگەن .

3 . چۈشنۈك

كونا تاش قورال دەۋرى — پالېئولىت دەۋرى

بۇ گرېكچە Paleos (كونا ، قەدىمكى) ۋە Iitos (تاش) دېگەن ئىككى سۆزدىن تەركىب تاپقان ئاتالغۇ . بۇ دەۋر يەنە ئالدىنقى (دەسلەپكى) ، ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى (ئاخىرقى) دېگەن ئۈچ تەرەققىيات باسقۇچىغا بۆلۈنگەن .

يېڭى تاش قوراللار دەۋرى — نېئولىت دەۋرى

بۇ گرېكچە neos (يېڭى) ۋە litos (تاش) دېگەن ئىككى سۆزدىن تەركىب تاپقان ئاتالغۇ .

سىېتا تاش قوراللار دەۋرى

كونا تاش قورال دەۋرىدىن يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئۆتۈشتىكى ئارىلىق باسقۇچ .

يېغىلىش دەۋرى

گېئولوگىيىلىك دەۋرلەرنىڭ ئاخىرقىسى — كاينوزوينىڭ كېيىنكى يېرىمى بولغان تۆتىنچى ئېرانىڭ دەسلەپكى باسقۇچى . بۇ دەۋردە جاندارلار (ئورگانىزملار) نىڭ قىياپەتلىرى يېغىلىنىپ ، 95 پىرسەنتتىن كۆپرەكى هازىرقىدىن هېچقانداق پەرقلەنمەيدىغان دەرىجىگە يەتكەن .

تۆتىنچى ئېرا

گېئولوگىيىلىك تارىخنىڭ ئاخىرقى ئېراسى. ۋاقتى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1 مىليون يىلدىن 600 مىڭ يىلغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئېرانىڭ خۇسۇسىيىتى شۇكى، يەر يۈزى (تولاراق يۇقىرى بەلباغقا توغرا كەلگەن رايونلار) نى مۇز قاپلىغان؛ گېئو — تىندۇرمىلاردىن هازىرقى زامان ئادەملىرى بىلەن تۇغقانچىلىقى بولغان ئىنسان ئەجدادى (« بېيجىڭ ئادىمى »، « نېئاندېرتال ئادىمى » ۋە باشقىلار) نىڭ تاشقا ئايلانغان سۆڭەك پارچىلىرى ھەمدە تاش قورال دەۋرى (كونا تاش قورال دەۋرى) گە ئائىت ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرى تېپىلغان.

« بېيجىڭ ئادىمى »

مايمۇنسىمان ئادەمنىڭ تاش قاتمىسى « جۇڭگو مايمۇنسىمان ئادىمى » (sinanthropus) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ « ئۆرە يۈرەر مايمۇنسىمان ئادەم » (pithecanthropus) نىڭ خېلى تەرەققىي تاپقان ۋەكىلى، بېيجىڭنىڭ غەربىي جەنۇبىنىڭ 54 كىلومېتىر نېرىسىدىكى جۇكۇدىيەن كەنتىنىڭ لۇڭگۇشەن ئۆڭكۈرىدىن (1927 — 1937 — يىللىرى) تېپىلغان، بۇنىڭدىن 500 مىڭ يىل ئىلگىرى ئۆڭكۈرلەردە ياشىغان ئىنسان ئەجدادلىرىدىن بىرى. « جۇڭگو مايمۇنسىمان ئادىمى » نىڭ باش قىسمى ۋە پۇتلىرىدا ئادەمسىمان مايمۇننىڭ خۇسۇسىيەتلىرى كۆپرەك ساقلىنىپ قالغان.

« نېئاندېرتال ئادىمى »

كەڭ مەنىدە ئېيتقاندا ، « قەدىمكى ئادەم » باسقۇچىدىكى بارلىق ئىنسانلارنىڭ تاش قاتمىلىرىنىڭ ئومۇمىي نامى . 1856 ـ يىلى گېرمانىيىنىڭ دوسسىلدورف ۋىلايىتىدە ، نېئاندېرت دەريا ۋادىسىغا يېقىن ئۆڭكۈردىن تېپىلغان قەدىمكى ئادەمنىڭ تاش قاتمىسى .

قەدىمكى ئادەم

« مايمۇنسىمان ئادەم » (pithecanthropus) بىلەن « يېڭى ئادەم » ئارىلىقىدىكى ئىنسان . بۇنىڭدىن 200 ـ 100 مىڭ يىللار ئىلگىرى ياشىغان ، گېئوخرونىكىسى « يېڭىلىنىش دەۋرى » گە توغرا كېلىدۇ . مەدەنىيەت جەھەتتىن كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچى ـــ مۇئۇستېر دەۋرى (Mousterian period) گە تەئەللۇق . ئىنسانلارنىڭ مەزكۇر تەرەققىيات باسقۇچىنى نېئاندېرتال باسقۇچى ، دەپ ئاتايدۇ . قەدىمكى ئادەمنىڭ تەن تۈزۈلۈشىدىكى ئاساسىي ئالاھىدىلىكلەر شۇكى ، مېڭە ھەجمى چوڭ ، لېكىن مېڭىنىڭ تۈزۈلۈشىدە بىر مۇنچە ئىپتىدائىي خۇسۇسىيەتلەر ساقلانغان . قاش سىرتلىقى راۋاج تاپقان ، ماڭلىيى يانتۇراق ، پاتتىڭى بۆرتۈپ چىققان ؛ يۈزى ئۇزۇن ، كۆز چانىقى تۆرۈك ـ يوغان ۋە ئىككى كۆز ئارىلىقى كەڭ . بۇرنى پاناق ۋە ئىككى قانىتى كېرىلگەن . بۇ ھالەتلەر قەدىمكى ئادەمنىڭ ئادەمسىمان مايمۇندىن خېلى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . قەدىمكى ئادەم باسقۇچىغا ئائىت تاش قاتـ

مىلار ياۋروپا، ئاسىيا، ئافرىقا قىتئەلىرىدە كۆپلەپ تېپىلغان. ئانتروپولوگلار قەدىمكى ئادەملەرنى بىر قانچە تۈرگە بۆلگەن: (1) نېئاندېرتال ئادىمى — ياۋروپا، شىمالىي ئافرىقا ۋە ئاسىيانىڭ كۆپ جايلىرىغا تارقالغان. جۇڭگودا تېپىلغانلىرى: گۇاڭدۇڭدىن مابا ئادىمى، سەنشىدىن دىڭسۈن ئادىمى، ئىچكى موڭغۇلدىن خېتاۋ ئادىمى، خۇبېيدىن چاڭياڭ ئادىمى؛ ئۆزبېكىستان، قىرىم، كاۋكاز ۋە لىتۋىيىلەردىنمۇ كەينى - كەينىدىن تېپىلغان. (2) زىمبابۇۋى ئادىمى (بالدۇر « رودېسىيە ئادىمى » دەپ ئاتالغان) — ئافرىقىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا تارقالغان. (3) سولو ئادىمى (« ئاندون ئادىمى » دەپمۇ ئاتالغان) — ھىندونېزىيىنىڭ ياۋا ئارىلىنىڭ شەرقىدىكى سولو (solo) دەرياسىنىڭ يۇقىرى ۋادىسىدىن تېپىلغان. (4) قەمەر ئادىمى — پەلەستىنىڭ قەمەر تېغىدىكى ئەت - تابىن ۋە ئەس - سىفۇر ئۆڭكۈرلىرىدىن تېپىلغان.

《 يېڭى ئادەم 》

يېڭىلىنىش دەۋرىنىڭ كېيىنكى باسقۇچىغا ئائىت ئىنسانىنىڭ تاش قاتمىسى. « يېڭى ئادەم » (Neoanthropus) « ئەقىللىق ئادەم » (Homosapicus) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. « يېڭى ئادەم » بولسا « كرو - ماگنون ئادىمى » دىن تارتىپ ھازىرقى زامان ئىنسانلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تەخمىنەن بۇنىڭدىن 100 مىڭ يىل ئىلگىرى ياشىغان. يېڭى ئادەمنىڭ مۇكەممەل تاش قاتمىسى 1968 – يىلى ئاۋۋال فرانسىيىنىڭ جەنۇبىدىكى كرو - ماگ-

نون (Cro– Magnon) تېغىدىكى ئۆڭكۈردىن تېپىلغان . شۇڭا ، ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنىڭ بۇ باسقۇچى كرو – ماگنون ئادىمى باسقۇچى ، دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ ئادەمنىڭ باش سۆڭىكى ئۇزۇنچاق ، ماڭلىيى ئۆرە ، قاش سىرتلىقى تەكشىرەك (ئېگىز ئەمەس) ، يۈزى كەڭ ، كۆز چانىقى ئويراق ھەم قىسقىراق ، بۇرنى تارراق . مېڭە ھەجمى چوڭ ؛ بويى ئېگىز ، پۇت – قوللىرىنىڭ ئىلىك بوشلۇقى يوغانراق . بۇ ئالامەتلەر ھازىرقى زامان ئادەملىرىنىڭكىگە يېقىن كېلىدۇ . تاش ۋە سۆڭەك قوراللارنى نەپىس ئىشلىيەلەيدىغان ، رەسىم سىزىش ۋە ئويمىكارلىق سەنئىتىگە قىزىقىدىغان بولغان .

مۇئۇستېر مەدەنىيىتى

بۇ كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىدىكى مەدەنىيەت (Mousterian Cultur) . ۋەكىللىك قىلىدىغان مەدەنىيەت ئىزى فرانسىيىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ۋېزىل دەرياسىنىڭ بويىدا مۇئۇستېر دېگەن يەردىن تېپىلغان . مۇئۇستېرمەدەنىيىتى تىپىگە كىرىدىغان ئىزلاردىن جۇڭگودا « خېتاۋ مەدەنىيىتى » — ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى يېكېجو ئايمىقى ئۇشىن قۇسغۇسىدىكى سارى ئۇسۇ (سېرىق سۇ) دەرياسىنىڭ ئېقىنىدىكى گرانت قاتلىمىدىن (1922 – يىلى ۋە 1956 – يىلى) تېپىلغان ئىنسان سۆڭىكىنىڭ تاش قاتمىسى (بۇ « خېتاۋ ئادىمى » دەپمۇ ئاتىلىدۇ) . دىڭسۈن مەدەنىيىتى — سەنشى ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبى ، فېڭخې دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى شاڭفېن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى دىڭسۈن كەنتىدىن

(1954 ـ يىلى ۋە 1976 ـ يىلى) تېپىلغان ئىنسان سۆڭكىنىڭ تاش قاتىمىسى (بۇ دىڭسۇن ئادىمى دەپمۇ ئاتىلىدۇ .

ئورىنياك مەدەنىيىتى

ئارخېئولوگلار ياۋروپادا تېپىلغان ماتېرىياللارغا ئاساسەن ، كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىغا دائىر مەدەنىيەتنى ئورىنياك مەدەنىيىتى (Aurignacian Cultur) ، سولىيۇترې مەدەنىيىتى (Soluteran Cultur) ، ماگدالېن مەدەنىيىتى (Magdalean Cultur) دېگەن ئۈچ باسقۇچقا بۆلگەن . ئورىنياك مەدەنىيىتى فرانسىيىنىڭ جەنۇبىدىكى ئورىنياك (Aurignac) دېگەن يەردىكى ئۆڭكۈردىن (1968 ـ يىلى) تېپىلغان تاش قورال مەدەنىيىتىدۇر . بۇ باسقۇچتا ، ھەر خىل يېڭى شەكىلدىكى كېسىش ـ يونۇش قوراللىرى (تاش پىچاق) ، ئۇچلۇق قوراللار ۋە قىرىش ـ شۇلۇش قوراللىرى ، بولۇپمۇ كىچىك ـ ئەپلىك ۋە كۆپ شەكىللىك ئويۇش قوراللىرى (ئۆي سىرتى شەكلىدە ، قۇش تۇمشۇقى شەكلىدە) پەيدا بولغان . ئۆڭكۈر تاملىرىغا چېكىلگەن رەسىملەر ، پىل چىشلىرىدىن ياسالغان ئايال ھەيكەللىرى ، شۇنىڭدەك قۇلۇلە چاناقلىرى ۋە بېلىق ئومۇرتقىلىرىدىن ئىشلەنگەن زىننەت بۇيۇملىرى تېپىلغان . فرانسىيە ئالىملىرى دەسلەپكى تەتقىقاتلىرىغا ئاساسەن ، بۇ مەدەنىيەتنى ياراتقۇچىلار كرو ـ ماگنون ئادەملىرى ، دەپ ئېنىقلىغان . ئاپتونوم رايونىمىزدا ئاتۇشنىڭ بوغاز دەرياسى قىرغىقىدىن (1981 ـ يىلى) قەدىمكى ئادەم باش سۆڭكىنىڭ تاش

قاتمىسى تېپىلدى. بۇمۇ «ئورىنياك مەدەنىيىتى» تىپىگە كىرىدۇ.

سولىيۇترې مەدەنىيىتى

ئاۋۋال فرانسىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى لىئون (Lyon) شەھىرىنىڭ يېنىدا سولىيۇترې (Solutre) دېيىلگەن يەردىن تېپىلغان مەدەنىيەت ئىزى سولىيۇترې مەدەنىيىتى (Soluteran Cultur) دەپ ئاتالغان. تىپىك تاش قوراللار دالچىن يوپۇرمىقى شەكلىدىكى چوڭ - كىچىك قوراللار بولۇپ، چېقىن تاش بىلەن ئىككى ياندىن كېسىش ئارقىلىق ياسالغان.

ماگدالېن مەدەنىيىتى

فرانسىيىنىڭ ماگدالېنا (Magdalena) دېگەن يېرىدىن تېپىلغان تاش قوراللارغا ئاساسەن، ماگدالېن مەدەنىيىتى (Magdalena Cultur) دەپ ئاتالغان. كۆپرەك ئۇچرىغان تاش قوراللار قىرىش - يونۇش قوراللىرى، ئويمىكارلىق قوراللىرى، بىگىز ۋە تاش ياپراقلار. سۆڭەك - مۈگۈزلەردىن ئىشلەش تېخنىكىسى يۇقىرىلىغان، شۇنىڭدەك نەيزە قاتارلىق قوراللار ئىشلەنگەن. رەسساملىق ۋە ئويمىكارلىق راۋاجلانغان.

مارتا مەدەنىيىتى

سىبىرىيىدە ئىركۇتسكىيغا يېقىن مارتا دېگەن يەردىن كونا تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ ئۆگكۈر - كېمىرلەر تېپىلغان. بۇ ئۆگكۈر - كېمىرلەرنىڭ ئۆگزىلىرى گويا بادرا ۋە شاخ - شۇمبىلار يېپىلىپ، ئۈستىگە هايۋان

تېرىلىرى سىلىنغان ۋە قوۋزاق ـ توپا ياتقۇزۇلغاندەك . بۇنداق ئۆڭكۈر ـ كېمىرلەر تۇرالغۇلۇق ھاياتنىڭ بىخلانغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ .

ياڭشاۋ مەدەنىيىتى

بۇ جۇڭگودىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ مەدەنىيەتلەرنىڭ بىر خىلى . خېنەننىڭ يىچىشى دېگەن يېرىدىكى ياڭشاۋ كەنتىدىن (1921 ـ يىلى) بايقالغان . يېشىل ئۆگۈر (خۇاڭخې) نىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ۋادىسىدىن ئاساسەن سۈركەپ ئىشلەنگەن تاش قوراللار (كۆپىنچە پىچاق ، پالتا ، كەكە ، سۇمبە) ۋە نەپىس ئىشلەنگەن سۆڭەك قوراللار كۆپ تېپىلغان . دائىمىي ئىشلىتىلىدىغان ساپال قاچىلار ئاساسەن سىلىق ئىشلەنگەن قىزىل ساپال ۋە قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قوڭۇر ساپالدىن ئىبارەت . سىلىق قىزىل ساپاللارغا گېئومېترىك نەقىشلەر ياكى ھايۋانات شەكىللىرى چۈشۈرۈلگەن . بۇ دەۋردىكى ئىقتىسادىي ھاياتتا دېھقانچىلىق ئاساس ، بېلىقچىلىق ـ ئوۋچىلىق قوشۇمچە قىلىنغان بولۇپ ، ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىگە كىرگەن . بۇ يەردىكى تېپىندىلار كۆپىنچە رەڭلىك ساپال بولغىنى ئۈچۈن ، ساپال مەدەنىيىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇنىڭ دەۋرى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 5000 ـ 3000 ـ يىللارغا توغرا كېلىدۇ .

ماجيا خۇمىسى مەدەنىيىتى

بۇ جۇڭگودىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىغا مەنسۇپ مەدەنىيەتلەرنىڭ بىر خىلى .

گەنسۇنىڭ لىڭتاۋ ناھىيىسىدىكى ماجىيا خۇمدىنى-
دىن (1923 - يىلى) تېپىلغان . بۇ مەدەنىيەت ئىزى
گەنسۇنىڭ تاۋخې ، داشىيا دەريالىرى ۋە چىڭخەينىڭ
خۇاڭشۇي دەرياسى ۋادىلىرىغا تارقالغان . ئىشلەپچىقىرىشتا
دېھقانچىلىق ئاساسىي ئورۇن تۇتقان . تاش قوراللار ۋە
سۆڭەك قوراللار ، ساپال قوراللار ئىشلىتىلگەن ؛ ساپالغا
قارا نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن . نەقىش نۇسخىلىرى ياڭشياۋ
مەدەنىيىتىگە مەنسۇپ رەڭلىك ساپاللارنىڭكىدىن پەرقلى-
نىدۇ . دەۋرى مىلادىيىدىن ئىلگىرى 3000 — 2000 -
يىللارغا توغرا كېلىدۇ ؛ بۇ مەدەنىيەتمۇ « گەنسۇدىكى
ياڭشياۋ مەدەنىيىتى » دەپ ئاتالغانىدى .

ئاندرونوۋ مەدەنىيىتى

بۇ سىبىرىيىدە كراسنو يارسكىي كرايىنىڭ ئا-
كىنسكىي رايونىنىڭ جەنۇبى (شەرقىي مېرىدىئان 90°C
يېنىدا ، شىمالىي پاراللېل 55°C ~ 56°C ئارىلىقىدا) دا تې-
پىلغان مەدەنىيەت ئىزى . 1914 - يىلى بۇ جايدىن برونزا
مەدەنىيىتى تېپىلغان . بۇ مەدەنىيەت شۇ يەرگە يېقىن كې-
لىدىغان يەنسەي دەرياسىدىن تارتىپ غەربكە قاراپ ئورال-
غىچە يېيىلغان .

قاراسۇق مەدەنىيىتى

بۇ سىبىرىيىنىڭ غەربىي جەنۇبى (شەرقىي مېرىدى-
ئان 77°C ~ 82°C ، شىمالىي پاراللېل 53°C ~ 55°C ئارى-
لىقى) دا تېپىلغان مەدەنىيەت ئىزى . قاراسۇق شۇ جاي-
دىكى دەريانىڭ نامى ، بۇ دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى

شەھەرمۇ قاراسۇق دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ دەريانىڭ ۋادىسىدىن تېپىلغان برونزا مەدەنىيىتى يەنسەيدىن تارتىپ غەربكە قاراپ ئالتاي ۋە قاراغاندا رايونلىرىغىچە يېيىلغان.

تاغار مەدەنىيتى

بۇ سىبىرىيىدە مىنۇسىنكي رايونىغا يېقىن تاغار ئارىلىدىن تېپىلغان مەدەنىيەت ئىزى، بۇ ئىز تېپىلغان يەرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان مەدەنىيەت، يەنى دەسلەپكى تۆمۈر دەۋرى مەدەنىيىتى ھېسابلىنىدۇ. ئىقتىسادىي تۇر-مۇشتا سۇغىرىپ تېرىلىدىغان دېھقانچىلىق ئاساسىي ئورۇن تۇتقان، بەزى جايلىرىدا چارۋىچىلىق ئاساسىي ئىگىلىك ۋاسىتىسى بولغان. ۋاقتى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 8 — 2 ـ ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. مەدەنىيەت تىپى جەھەتتىن «سكىف مەدەنىيىتى» (ساكا ـ تىگرا مەدە-نىيىتى) گە ئوخشاپ كېتىدۇ.

بىرىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبلىرى ۋە ياشىغان ماكانلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئاتا ـ بوۋىلىرىنى ۋە ئۆ-
سۈش ، مۇناسىۋەتلىشىش ـ سىڭىشىش ۋە ئاۋۇش ـ
غولداش نەتىجىسىدە ئۇيۇشقان ئېتنىك تەركىبلىرىنى
ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلارغا ، تارىخي ـ يازما مەنبە-
لەرگە ھەم تارىخي ـ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ماتېرىيال-
لىرىغا بىنائەن ئىككى بۆلەككە ، يەنى تەڭرىتاغنى مەركەز
قىلغان ھالدا شىمالىي بۆلەك ، جەنۇبىي بۆلەك دەپ ئاي-
رىش مۇمكىن . شىمالىي بۆلەككە كىرىدىغان قەدىمكى
قەۋملەر خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا ، باي-
قالدىن تاكى كاسپىيغىچە سوزۇلغان كەڭ زېمىندا ياشىغان
قەۋملەردۇر؛ جەنۇبىي بۆلەككە كىرىدىغان قەدىمكى قەۋم-
لەر تەڭرىتاغ تىزمىلىرىنىڭ جەنۇبىدا ، تارىم بويلىرىدا ،
كۆكنۇردىن كۆكئارت ـ قارا قۇرۇمغىچە بولغان ئاسىيانىڭ
كىندىك زونىسىدا ياشىغان قەۋملەردۇر. بۇ ئىككى بۆلەككە
كىرگەن قەدىمكى قەۋملەردىن بەزىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ
بىۋاستە تېگى ـ تەھتىنى تەشكىل قىلسا ، بەزىلىرى ۋا-
سىتىلىك تېگى ـ تەھتى ھېسابلىنىدۇ . مۇنداق كەڭرى
زېمىندا ئارىلاش ـ قوراش ياشاپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك

قاتلىمىنى تەشكىل قىلغان ئەلۋان - تۈرلۈك ئۇرۇق - قە-
بىلە ، ئۇلۇس - ئېلەتلەر ھەر زامان ، ھەر ماكاندا ، ئۆز-
لىرى قويغان ۋە قوشنىلىرى ياكى سالنامىچىلار تەرىپىدىن
قويۇلغان خىلمۇخىل ناملار بىلەن ئاتالغان . گاھىدا بىر
ئۇلۇس - قەۋمنىڭ نامى بىر قانچە خىل ئاتىلىپ قالغان .

قەدىمكى زامانلاردا « قەبىلىنىڭ نامى كۆپىنچە تا-
سادىپىي پەيدا بولغان ، ئاڭلىق تاللاپ قويۇلمىغانىدى .
قەبىلىنىڭ ئۆزى ئۆزىگە بەرگەن نامى باشقىچە بولغان
ھالدا ، قوشنا قەبىلىلەر تەرىپىدىن مەزكۇر قەبىلىگە بې-
رىلگەن نام بارا - بارا شۇ قەبىلىنىڭ دائىمىي نامى بولۇپ
قالاتتى . بۇنداق ھادىسىلەر كۆپ بولۇپ تۇراتتى » (ف .
ئېنگېلس) .

1 . تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى ئېتنىك تەركىبلەر

(1) دى ، دىلى ، دىڭلىن①

تارىخىي مەنبەلەردە يېزىلىشىچە ، ئۇيغۇرلارنىڭ
شىمالىي ئېتنىك قەۋملىرى قەدىمكى زامانلاردا « قىزىل
دى » ، « دى » ، « دىلى » ، « گاۋجۈي ، دىڭلىن » دې-
گەن ناملار بىلەن قەيت قىلىنغان . بۇ ناملار ئوتتۇرا تۈز-
لەڭلىكتىكى خەلقلەر ياكى غەرب سالنامىچىلىرى تەرىپى-
دىن قويۇلغان ناملار ۋە ياكى ئۆز نامىلىرىنىڭ قىسقار

---

① دىڭلىن — بۇ ئاتالغۇ « دىڭلىڭ » (丁零) دەپ ئېلىنىپ كېلىۋا-
تاتتى . لېكىن مەزكۇر ئەسەردە ئاپتورنىڭ تەكلىپى بويىچە « دىڭلىن » دەپ
ئېلىندى ، كېيىن ئۇچرايدىغان بەزى ئاتالغۇلارمۇ شۇنداق — مۇھەررىر-
دىن .

تىلمىلىرى بولۇشى مۇمكىن .

بەزى تارىخىي كىتابلاردا ، شاڭ دەۋرى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 18 ـــ 11 ـ ئەسىرلەر) نىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا « دەنلۆ » دېگەن نام قەيت قىلىنغان . كېيىن بۇ نام « دىيەنلىيەن » دەپمۇ يېزىلغان . يۇمەن دەۋرىدە ياشىغان ئەدىب ياللۇغ جۇرنىڭ ئىزاھلىشىچە ، « دىيەنلىيەن » ـــ « دىڭلىڭ » نىڭ ئوقۇلۇشى بولۇپ ، « دىلى » بىلەن ئاھاڭداش ئىكەن . دېمەك ، « دىلى » قىسقارتىلىپ « دى » دەپ ئاتالغان ؛ « دىڭلىڭ » بولسا « دىلى » دىن كېلىپ چىققان .

« ئۇ زامانلاردا چىن ، جىن بەگلىكلىرى چېگرا مەملىكەتلىرى ئىدى . جىن بېگى ۋېنگۇڭ (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 636 ـــ 625 ـ يىللار) ۋاقتىدا ، رۇڭ ، دىلار غەربىي دەريا بويى بىلەن لو ئارىلىقىدا ماكانلاشقان ، بۇلار قىزىل دى ، ئاق دى دەپ ئاتالغان » .

دىلارنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ (« جۇنچيۇ ئۇچ تەزكىرىسى » دە يېزىلىشىچە) ، ئاساسەن ئۇچ خىلغا بۆلۈنگەن : بىرى قىزىل دىلار ، بىرى ئاق دىلار ، يەنە بىرى ئاۋام دىلار . « قىزىل دى » دېيىلگەنلەر موڭغۇل ئوتلاقلىرىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان دىلارنى ، « ئاق دى » دېيىلگەنلەر ئوتلاقنىڭ شەرقىگە جايلاشقان دىلارنى كۆرسەتسە كېرەك . ئاق دىلار ئاساسەن هازىرقى شەنشىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئېگىز تۈزلەڭلىكتە ھەم جىن بەگلىكىنىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغان . سەنشى ، خېبېيلەرنىڭ شىمال ، شەرق ۋە غەرب تەرەپلىرىدىمۇ ھەر خىل رۇڭ ، دىلار ياشىغان . بۇلار ئاق دى ۋە قىزىل دىلارنىڭ دائىرى-

سىڭگە كىرمەي (« چۇنچيۇ » ۋە « نوم تەزكىرىلىرى » دە بايان قىلىنىشىچە) ، « ئاۋام دىلار » دەپ ئاتالغان . مىلا-دىيىدىن ئىلگىرىكى 670 — 660 - يىللىرىدىكى ھادىسى-لەردە دىلارنىڭ چوڭ بىر بۆلۈكى « سۇبان » (ئېھتىمال « سۇپار / سۇۋار ») دەپ ئاتالغان ؛ يەنە بىر قىسمى « لىيۇخۇ » ، ئۈچىنچى بىر قىسمى « تۇك - سىن » دەپ ئاتالغان .

« لۇڭ (ھازىرقى گەنسۇ) نىڭ غەربىي قىسمىدا مىەنجۇ ، چۇنرۇڭ ، دەيىۋەن رۇڭلىرى بار ئىدى . ئۇلار ھەر قايسى جىلغىلارغا تارقالغان ، ئۆز بەگلىرى بار . كۆ-پىنچە يىغىلغانلىرىدا ئۇرۇق - ئايماقلىرى 100 خىلدىن ئا-شىدۇ ، لېكىن ھالەتلىرى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ . »

خۇاڭخې ۋادىسىنىڭ شىمالى ۋە يۇقىرى بويلىرىدا ياشىغان نۇرغۇن شىمالىي دى قەبىلىلىرىدىن بىر قىسمى كۆچمەنچىلىك ھالىتىدە ياشىغان . چۇنچيۇ زامانىسىدا (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 770 — 476 - يىللار) رۇڭ ، دىلار ئارىلىشىپ ماكانلاشقان . بىر قىسمى چېدىرلىق ئاي-ماقلار دېيىلگەن . بىر قىسمى كۆچمەنچىلىكتىن ئول-تۇراقلاشقان . بەزىلىرى خۇددى خۇاشيا (مەملىكىتىمىز-نىڭ قەدىمكى ئاتىلىشى) لاردەك شەھەر - قورغانلاردا ياشىغان . شىمالىي دى قەبىلىلىرىنىڭ تۇرالغۇلىرى ياشى-غان ماكانلىرىغا قاراپ پەرقلىق بولغان . شىمالىي دىلارنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتى خۇاشيانىڭ فېئوداللىق تۈزۈمى-نىڭ تەسىرى بىلەن خېلى يۇكسەلگەن ، شۇنىڭدەك ئوت-تۇرا شيانىڭ مەدەنىيىتىگىمۇ شىمالىي دىلارنىڭ تەسىرى سىڭگەن .

شىمالىي دىلارنىڭ ئاقىۋىتى توغرىسىدا تارىخىي ماتېرىياللاردا مۇنداق يېزىلىدۇ : جىن بەگلىكىنىڭ شىمالىدا (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 7 ـ ئەسىردە) لىن خۇ — لۇفەن ؛ يەن بەگلىكىنىڭ شىمالىدا شەرقىي خۇ — تاغ رۇڭلىرى بار ئىدى ؛ شۇ زامانىنىڭ ئادەملىرى مەزكۇر رۇڭلارنى « خۇ » دەپ ئاتىدى . جىن ۋە يەن بەگلىكلىرىنىڭ هۆكۈمرانلىرى شىمالدىكى قەۋملەرنىڭ نەسلىدىن هېسابلىنىدۇ . بىر چاغلاردا ئاتىلىپ قالغان نام مىلىڭ يىللارغىچە داۋام قىلىۋەرگەن . شىمالىي دىلارنىڭ « خۇ » (غۇز) دەپ ئاتىلىشى شۇنىڭدىن باشلانغان .

يېغىلىق دەۋرى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 8 — 5 ـ ئەسىرلەر) دە ، شىمالىي دىلار « لىن خۇ » ۋە « لۇفەن » دېگەن ناملار بىلەن ئىككى ئۇلۇس گۇرۇھىنى تەشكىل قىلغان . بۇ چاغدىكى «لىن خۇ » لار خېتاۋ (خۇاڭخې قولتۇقى) دا ، لۇفەن ئۇلۇسى جىن بەگلىكى (هازىرقى سەنشىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى بەگلىك) نىڭ غەربىدە ياشىغان . « لىن خۇ » دېگەن نام يېغىلىق ۋە خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكىلەر خەت ئالاقىلىرىدا قىسقارتىپ ئاتىغان نامدۇر . ئەسلى نامى « دەنلىن » ياكى « دىيەنلىيەن » ئىدى . دېمەك « لىن خۇ » — « دەنلىن خۇ » لىرىنىڭ قىسقارتىلمىسى . بۇنىڭدىن مەلۇمكى ، « دى ، دىلى ، دىيەنلىيەن ، دەنلۆ ، دەنلىن » دېگەن ناملار مەلۇم قەۋملەر گۇرۇھىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى .

مىلادىيىدىن ئۈچ ئەسىر ئىلگىرىكى دىڭلىنلەر قەدىمكى زاماندىكى دىلارنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكى ، دىلار (ياكى دىلىلار) قىزىل دىلارنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى

تارىخىي ماتېرىياللار ئىسپاتلايدۇ . بەزى تارىخچىلار « قىزىل دىلار سىبىرىيە ئويمانلىقىدىن جەنۇبقا كەلگەن ئۇلۇس » دەپ قارايدۇ .

ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ۋە تارىخىي يازما مەنبەلەرمۇ يىن ، شاڭ دەۋرلىرى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 14 — 11 - ئەسىرلەر) دە ۋە جۇنىڭ دەسلەپكى چاغلىرى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 11 — 9 - ئەسىرلەر) دە شىمالدىكى ئۇرۇق - ئايماقلاردىن جەنۇبقا كەلگەنلىرىمۇ ، خۇاڭخېنىڭ شىمالىدىن يەنىمۇ شىمالغا كەتكەنلىرىمۇ بار ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ . مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 12 — 7 - ئەسىرلەردە ~~مىس~~ دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى زور تۈركۈم شىمالىي قەبىلىلەر شىمالغا سۈرۈلۈپ ، جەنۇبىي سىبىرىيىگە كۆچكەن ؛ شىمالىي دىلارمۇ جەنۇب تەرەپكە كۆچۈپ بىر قانچە بەگلىكنى قۇرغان . قىزىل ، ئاق ۋە ئاۋام دىلار ئارىلاش - قوراش بولۇپ « توققۇز دى » دەپمۇ ئاتالغان .

دىلى ياكى دىڭلىنلەر زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن شەرقىي ۋە غەربىي قىسىملارغا بۆلۈنگەن . بۇلار ئىرقىي - جىنسىي جەھەتتىن نوقۇل بىر ئىرققا مەنسۇپ ئەمەس ئىدى . بالدۇر شىمالىي دىڭلىنلەر (يەنى شەرقىي دىڭلىنلەر) غا موڭغۇلىدلىق ئامىللار سىڭگەن بولسا ، كۆپ جەھەتتىن ياۋروپىد ھېسابلانغان غەربىي دىڭلىنلەر بىلەن قوشۇلۇش نەتىجىسىدە مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 8 — 3 - ئەسىرلەردە ، شەرقىي دىڭلىنلەرنىڭ موڭغۇلىدلىق ئالامەتلىرى ئازلاپ ، ياۋروپىدلىق ئالامەتلىرى كۆپەيگەن .

ھۇن ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە ، دىڭلىنلەر مەزكۇر

ئىمپېرىيىگە قارام بەگلىك ئىدى . ھۇن قوشۇنلىرى تەر-
كىبىدە دىڭلىن قوشۇنىمۇ بار ئىدى . غەربىي خەن دەۋ-
رىدە ، ھۇن ئىمپېرىيىسى تارىمنىڭ غەربىي جەنۇبىغا
كېڭەيگەندە ، 100 مىڭ كىشىلىك دىڭلىن قوشۇنى
ئۇدۇن (خوتەن) تەرەپكە كېلىپ ، شۇ يەرلەردە تۇرۇپ
قالغان . ھۇن ئىمپېرىيىسىدە دىڭلىنلەر ئاساسىي ۋە كۈچ-
لۈك بەگلىكلەردىن بىرى ئىدى . دىڭلىنلەر نۇرغۇن
ئۇرۇق - ئايماقلاردىن تەركىب تاپقان ۋە ناھايىتى كەڭرى
زېمىنغا تارقالغان ، ھەتتا دىڭلىن قەبىلىلىرى ھۇن قەبىلى-
لىرى بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن (ئوغۇز ، ئونغۇر ، ئو-
تىغۇر ، سارۇغۇرلار ئەسلىدە دىڭلىن قەبىلىلىرى ئىدى) .
مەسىلەن ، بايقال - ئالتاي زونىلىرىدىن باشقا
قانغۇي (كاڭجۈي) نىڭ شىمالىدا ، ئۇيسۇننىڭ غەربىدە
ياشايدىغان دىڭلىنلەر بار ئىدى (قانغۇي — ھازىرقى بال-
قاش كۆلى بىلەن ئارال كۆلى ئارىلىقىدىكى زېمىندا ئۆت-
كەن مەملىكەت ؛ ئۇيسۇن — ئىلى ۋادىسىنىڭ غەربىدە ۋە
ئىسسىقكۆل بويىدا ياشىغان قەۋم) .

(2) گاۋجۈي ، دىڭلىن ، تېلې

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى زامانلاردا ، ئوتتۇرا ئاسىيا-
نىڭ شىمالى (جۇڭغارىيە تەڭرىتاغنىڭ شىمالى) ۋە موڭ-
غۇل يايلىقىدىن ئىبارەت كەڭرى زېمىندا ياشىغان ۋە
تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان قەۋملەرنى خەنزۇچە تارىخ
كىتابلىرىدا ئومۇملاشتۇرۇپ ، بالدۇر « دى » ، « دىلى » ،
كېيىن « دىڭلىن » دەپ يازغان . مىلادىيىدىن كېيىن بۇ

قەۋملەر « چىلى » . « سىلى » ، « تېلې » دەپ ئاتالغان . مەسىلەن ، ئۈچ پادىشاھلىقتىن بىرى ۋېي پادىشاھلىقى زا-مانىسى (مىلادىيە 220 — 265 - يىللىرى) دا گاۋجۈي ، دىڭلىن دەپ ئاتالغان ئۇلۇس قەدىمكى قىزىل دىلارنىڭ نەسلىدىن بولۇپ ، دەسلەپتە دىلى دەپ ئاتالغان بولسا ، بۇلارنى شىمالدىكى قەۋملەر سىلى دەپ ، شىيا قەۋملىرى گاۋجۈي ، دىڭلىن دەپ ئاتىغان . « ھارۋىلىرى يوغان ھەم ئېگىز ، گۇگۇسۇنلىرى كۆپ بولغاچقا » ، « گاۋ-جۈي (ئېگىز ھارۋىلىقلار) » ياكى « ئېگىز ھارۋىلىق دىڭلىن » دەپ ئاتالغان . گاۋجۈيلەر ئەسلىدە : دى / تىلك ، ئۇيغۇر ، قۇر / قۇرلۇق ، قوبىق / قومىق ، قۇز-غۇز ، ئىجكىن دېيىلگەن ئالتە قەۋمدىن تەركىب تاپقان . كېيىن بۇلار غولداپ چىپارلۇ (ياپارلۇ) ، تۇرك ، ئىگدەر ، دالان ، ياۋغار ، دابغان ، ئارۇم ، مويۇن ، ئىمۇر ، بۆكدۇرا ، قىرغۇي ، يورسىۋار دېگەن 12 قەۋمگە يەتكەن . بۇ قەۋملەر ئۇزۇن زامانغىچە بىرلا ئۇلۇس تەركىبىدە تۇرۇۋەرمىگەن . تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇ ياكى بۇ ئۇلۇس تەركى-بىگە ئۆتۈپ تۇرغان . لېكىن ، بىر ئۇلۇستىكى ئەسلى قەۋملەر كۆپىنچە مۇقىمراق بولغان . گاۋجۈيلەر تەڭرىتاغ - ئالتاي ئارىلىقلىرىدىن كېڭىيىپ ، غەربكە — كۆكئارتتىن ھالقىپ فەرغانە ۋادىسىغىمۇ تارالغان . خەنزۇچىدا « يەندا » دېيىلگەن (ئەجەملەر « ئابدال » — كۆچكۈنلەر دەپ ئاتىغان ، ياۋروپالىقلار « ئېفتالىت » دەپ ئاتىغان) مەملىكەت « گاۋجۈيلەرنىڭ باشقا نەسلىدىن بولۇپ ، غەربىي دىياردا قانغۇي ، ئۇدۇن ، سۇغراق ، ئارساك ۋە باشقا 30 نەچچە ئۇششاق مەملىكەت شۇنىڭغا قارايدۇ . »

يارىش (جۇغرابىيە) يازىقىدا قالغان گاۋجۇي قەبىلىلىرى كىيىن « تېلې » دېگەن نام بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان . شىمالىي قاغانلىقلار تارىخى (جۇملىدىن « سۈي-نامە ») دا قەيت قىلىنىشىچە ، بۇ زاماندا « تېلې » دەپ ئاتالغان مۇرەككەپ ئۇلۇسقا (« ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا گەۋدىسى بولغان ئۇلۇسقا ») كىرگەن قەۋملەرنىڭناملىرى ۋە تار-قالغان رايونلىرى تۆۋەندىكىچە ئىدى :

« تېلېلار » توققۇز رايونغا تارقالغان 40 نەچچە قەبىلە ئىدى . شۇڭا ، تارىخنامىلەردە : « قەبىلە - ئايماقلىرى بەك كۆپ بولۇپ ، غەربىي كۆلنىڭ بويىدىن باشلاپ ، تاغ - ئېدىر ، تۇزلەڭلىكلەردە بىر - بىرىدىن ئۈزۈلمەي كەڭ تارقالغان » دەپ يېزىلغان .

شەرقتە بايقالنىڭ جەنۇبىدىن ، تۇغلا دەرياسىنىڭ شىمالى (ئورقۇن دەرياسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى قە-دىمكى بازىلىرى) دىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ سوزۇلغان زونىدا بۇغۇ ، توڭرا ، ئۇيغۇر ، بايىرغۇ ، ئىسكەر (ئىز-گىل) ، قۇن ، قورلۇغ - سىر ، تۇرك ، بۆكدۇرالار ياشى-غان . بۇلار توققۇز تېلې دەپ ئاتالغان ۋە بۇلاردىن تولىسى ئالتاي ئەتراپىدا ، ئېرتىش - ئۇلۇنغول (ئولۇنگۇر) ۋادى-لىرىدا ياشىغان كۆچمەنچى قەبىلىلەر ئىدى . ئالتاينىڭ غەربىي جەنۇبىدا ، ئىككىئۆكۆز بويلىرىدا بولۇچ ، ئىزگىل ، سۇۋار ، ناچىق ، يونىغۇر قەبىلىلىرى بار ئىدى . بۇلاردىن باشقا ، بۇ رايوننىڭ غەربىي جەنۇبىدا سىر - تار-دۇس ‹ سىر — تاردۇش — مۇھەررىردىن › (سىر بىلەن تەردۇس — ئىككى قەۋمدىن تەركىب تاپقان ئىلەت) يا-شايتتى . بۇلار دەسلەپتە قارا ئېرتىش ۋە ئۇلۇنغول بويلى-

ردا ياشىغان.

قۇمۇلنىڭ غەربىدە، قارا شەھەرنىڭ شىمالىدا چا-
رۇق، ئاقتاغ (تەڭرىتاغ) نى بويلاپ سوزۇلغان رايوندا
كىپىك (قۇبىق ~ قۇمىق)، بورا ~ بۆرە، ئوغۇر (ئو-
غۇرقۇن) چىگىل، قىرغۇز قەبىلىلىرى ياشىغانىدى. بۇ
رايوندىن غەربكە قاراپ يۈزلەنگەندە، بالقاش ـ ئىسسىقكۆل
بويىلىرىدىن باشلاپ، چىلىر، سۇپان (ئىسبان)،
داچى (تالچى) قەبىلىلىرى ياشايتتى. قاڭلى ـ قانغۇي
ئېلىنىڭ شىمالىدا، ئادىل (ئېدىل، يەنى ۋولگا) بوي-
لىرىدا ئاز (ئادىز)، ياۋۇز قەبىلىرىگە قوشنا بولغان
خەزەر، بۇلغار، پېچېنەك، چوقاي، قابىس (بۇلار ئارال-
نىڭ غەربىدە، ئىنجۇ ئۆكۈز بويىدا)، قاچىرسۇق، باي-
غىردا قەبىلىلىرى؛ دېڭىز (خەزەر، يەنى كاسپىي) نىڭ
شەرقىدە ھەم غەربىدە سارۇ ئۇرغۇر، ساكسىن (ئېدىلنىڭ
ئاياغ ئېقىنى بويىدا)، مۇكشە قەبىلىلىرى؛ پۇرۇمنىڭ
شەرقىدە ئىنكۇ، ئالان، باشقىر، قۇترىغۇر قەبىلىلىرى بار
ئىدى. مانا مۇشۇ مەزكۇر غەربىي قەبىلىلەرمۇ تېلېلاردىن
ھېسابلىناتتى. تېلېلار سۇي دەۋرىگىچە (مىلادىيە 591 ــ
613 ـ يىللىرى) بايقالنىڭ جەنۇبىدىن تۇغلا ۋادىسى ۋە
ئۇنىڭ شىمالىدىكى يەنسەينىڭ يۇقىرى ۋادىسىدا،
ئاندىن غەربكە سوزۇلۇپ ئالتاي بويىلىرى، يارىش يا-
زىقى (جۇڭغار تۈزلەڭلىكى) ــ تەڭرىتاغنىڭ بوي-
لىرىدا، ئارال كۆلى ھەم ئېدىل ۋادىلىرى بولۇپ ناھايىتى
كەڭ زېمىندا تارقالغان ۋە ئەنە شۇ يۈزلىگەن قەۋم ـ قەبى-
لىلەرنىڭ ئومۇمىي نامى تېلې دەپ ئاتالغان. كېيىنكى
چاغلاردا «تۈرك» دەپ ئاتالغانلار ئەسلىدە دىڭلىن ياكى

تىبلىي قەۋملىرىدىن ئىدى .

(3) قەدىمكى غەربىي ئېتنىك تىركىبلەر

يۇنان ـ رىم تارىخچىلىرى ئەسەرلىرىدە ئىبدىل ۋە خەزەر (ھىركانىيە) نىڭ شەرقىدىن تاكى سىر (جۇڭگو) چېگرىلىرىغا قەدەر سوزۇلغان كەڭرى زونىدا ياشىغان قەۋملەرنى بىر ـ بىرلەپ ساناپ كۆرسەتكەن . لېكىن ، بۇ قەۋم ـ قەبىلىلەرنىڭ ئىسىملىرى ۋە جۇغراپىيىۋىناملار يۇنان ياكى رىم تىللىرىنىڭ فونېتىكىسى بويىچە يېزىلغان .

يۇنان تارىخچىلىرىدىن سترابون ، پتولېمي ، لاتىن ئاپتورلىرىدىن پلىنىي مېلئى بىلەن پومپونىي مىلائىي ۋە باشقىلارنىڭ يازغان ئەسەرلىرىدە مۇنداق قەبىلىلەرنىڭ ناملىرى ئۇچرايدۇ : Oxiazioi (ئوخازىئوي) — ئوغۇز ؛ Pasiak (Pesik ~ Peaitik) — پېچېنەك ؛ Dahae (De) — داغار ؛ Camac — قامىق ؛ Coman — قومان ؛ Camar — قامار ~ قومار ؛ Kumith — كۇمىد ؛ Cam — قاڭ ~ كام ؛ Kotier (Kasir) — قەزەر ؛ Carat — قارات ، Khun — قۇن ، Sabir — سابىر (سۇبار ، سۇۋار) ؛ Borsuk — بورسۇق ، Avarin — ئاۋار ؛ Amar — ئامار ~ يامار . بۇ قەبىلىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغانلىقى ئېنىق . مەزكۇر قەبىلىلەر بىلەن بىر قاتاردا ، ئازغارت — Askart ، جايىق (يايىق) — Daikh شەكلىدە ، ئويغۇر — Oykhard ، قاز — Kasia ؛ تۈرك — Turcae ۋە Nurcae شەكىللىرىدە يېزىلغان .

قەدىمكى زاماندىكى بۇ قەۋم ـ قەبىلىلەر دائىم دېـ
گۈدەك بىر يەردىلا تۇرۇۋەرمىگەن . مىلادىيىدىن 1000
يىللار ئىلگىرى ئېدىل ـ ئورال ، ئىنجۇ ـ خەزەر بويىلىرىدا
ياشىغان قەبىلىلەردىن بىرمۇنچىسى شەرققە ۋە شەرقىي
جەنۇبقا قاراپ كۆچكەن .غەرب ئاپتورلىرى ئارال كۆلىدىن
كۆكئارت ئېگىزلىكىگىچە ، ھەتتا غەربىي سىبىرىيىگىچە
بولغان زېمىندا كەڭ تارقالغان قەۋم ـ قەبىلىلەرنى « سا-
كا » دېگەن نام بىلەن ئاتىغان . بەزى ئاپتورلار « سكىف »
ياكى « سكىت » دەپ ئاتىغان . بۇلار ياشىغان رايوننى
« ئىمائۇس تېغى » (ئورال) نى چېگرا قىلغان ھالدا
ئىككى رايونغا بۆلۈپ ، غەربىنى « ئىچكى سكىف ئىمائۇس
تېغى » ، شەرقىنى « تاشقى سكىف ئىمائۇس تېغى » دەپ
ئاتىغان . دېمەك ، ئورالنىڭ شەرقى « تاشقى سكىفىيە »
دەپ ئاتالغان . پتولېمي (مىلادىيە 2 ـ ئەسىردە ياشى-
غان C · L · Ptoleme) دىن ئىلگىرى ياشىغان ھىرودوت
« ھىركانىيە » (خەزەر ، يەنى كاسپىي) دېڭىزىنىڭ
شەرقىدىكى قەۋملەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ « سكىت »
ياكى « ساكا تارگىتا ئۇس » (Saka– targitaos) ، ئارال
كۆلىنىڭ شەرقىدىكى قەۋملەرنى « ساكا تېگراخۇدا »
(tegrakhuda – Saka) دېگەن نام بىلەن يازغان . دېمەك ،
خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا قەيت قىلىنغان دىگلىن ياكى
تېلىنى « سكىت » ياكى « ساكا » دەپ ئاتىغان ، شۇنىڭ-
دەك خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەر (مەسىلەن ، « بۇددا
شەجەرىسى ھەققىدە » دېگەن كىتابتا ئىزاھلىنىشىچە ،
« خەننامە » نىڭ « غەربىي يۇرت تەزكىرىسى ») دە دې-
يىلگەن ساكلار ئەسلىدە يۇڭ جەمەت (فامىلە) لىك

رۇڭلاردۇر : بۇلارنىڭ ئەجدادى دۇنخۇاڭدا ياشايتتى . يۇچىلەر قوغلىۋېتىپ ، ئۇياققا كۆچۈپ كەتكەن ؛ ساكالار ئارقىلىپ بىر نەچچە ئەلگە بۆلۈنگەن ، سۇغراق (سۇلې — قەشقەر) نىڭ غەربىي شىمالى ، شۇدۇن ، سىند تەۋەلىرىدىكى قەۋملەر قەدىمكى ساكالار نەسلىدىندۇر . ئىلى ۋادىسىدىمۇ باشقا قەۋملەر بىلەن ئارىلىشىپ ياشىغان ساكالار بولغان .

2 . تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئېتنىك تەركىبلىرى

كۆكنۇردىن كۆكئارتقىچە بولغان كەڭ رايوندا ، ئېنىقراق ئېيتقاندا ، تەڭرىتاغ تىزمىلىرىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبىدا ، تارىم بويلىرىدا ، كۆكئارت — قارا قۇرۇمنىڭ شەرقىدىن تاكى قۇرۇقتاغ ئارقىلىق كۆكنۇرغىچە بولغان كەڭ زېمىندا ياشىغان قەدىمكى قەۋملەر نام - نەسەب ۋە ئىرق - ئېتنوگېنىز جەھەتلىرىدىن ھەرخىل بايان قىلىنماقتا . قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، قەدىمكى تارىم ئاھالىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبلىرىگە ئايلىنىپ كەتكەنلىكى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان ئەمەلىيەت .

(1) ئېۋۇ ، جۇشى

خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە ئېنىق يېزىلىشىچە ، ئوتتۇرا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكى — ياقا ، تېرىم يايلىقى ۋە قۇرۇقتاغنىڭ ئەتراپلىرىدا ياشايدىغان « ئېۋۇ » (阿恶) دېگەن قەۋم بولۇپ ، بۇلار مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى

2 ـ ئەسىردە، ھونلارنىڭ بېسىمى بىلەن تەڭرىتاغنىڭ شەرقىگە، يەنى ئوغراچ (بۇغدا) نىڭ شىمالى ـ شەرقى بىلەن باركۆل ئارىلىقىغا كۆچۈپ بارغان. بۇلار « چۇشى » قارىمىقىدىكى قەۋملەردىن بولۇپ، ئۆز ئالدىغا بېگى بار ئىدى. بۇلار قەدىمكى يۇنان ئاپتورلىرى ئىسمىنى ئاتىغان « ئوغۇر »(Oechor) لار بولسا كېرەك. پتولېمېنىڭ « جۇغراپىيە » كىتابىدا، لوپنور رايونىدا ئۇلۇغ ئىگدۇن ئېلى بارلىقى، بۇ ئەلنىڭ قوشنىسى دامناي (Damnae)ۋە پىئادداي (Piaddae) ئەللىرىنىڭ زېمىنلىرى ئويقۇرداس دەرياسىغىچە بارىدىغانلىقى، بۇ دەريا بويىدا ئويقۇرداس ئېلى بارلىقى بايان قىلىنغان.

تەڭرىتاغنىڭ غەربى ۋە جەنۇبى ھەم تۇپرئارت ئېتەكلىرى (ھازىرقى تۇرپان، گۇچۇڭ، فۇكاڭ ۋە ئۈرۈمچى رايونلىرى) دە « جۇشى » (تولۇق نامى « گۇيەن، جۇشى ») دېگەن ئەل ياشىغان، بۇلارمۇ ئەسلىدە دى / دىلى قەۋملىرىدىن ئىدى. « گۇيەن، جۇشى » مەزكۇر ئەل نامىنىڭ خەنزۇچە يېزىلىشى بولۇپ، « قويار قوش » ياكى « قوش قويار » نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىدى. بۇ ئەل كۆچكەندە ياكى جەڭگە ئاتلانغاندا « قوش » (بىر جۈپ ئۆكۈز) نى ئالدىغا سېلىپ ماڭاتتى. قوش چۆككەن يەردە بارگاھ قۇراتتى. شۇڭا، بۇ ئەل « قوش قويار » دەپ ئاتالغان. گاھىدا قىسقارتىپ « گۇش » (قوش) دېيىش ئومۇملاشقان (بەزى تەتقىقاتچىلار كېيىنكى « قوچۇ » ئەنە شۇ « قوش » نىڭ ئۆزگەرمىسىدۇر دەپ ھېسابلايدۇ). « لياڭنامە » نىڭ « ياتلار » بابىدا يېزىلىشىچە، كۆكئارتنىڭ غەر-

بىـگە ۋە شـەرقــىـگە جايــلاشــقان « خــۇز ئېــلى » مــۇ
« جۇشى » (قــوش) لارنىڭ باشقا نەســلــىدىن ئـــ
كەن . « خــۇز ئېــلى . . . ئەتراپىدىكى پارس ، يىپان ،
كابىل ، يەنجى ، كۇچار ، سۇغراق ، قۇم ، ئۇدۇن ، چىپان
ئەللىرىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرغان » ئىكەن .

(2) **يۈسى ، يۈجى ، دى ، چىياڭ**

تەگرىتاغنىڭ جەنۇبى ، ئىنقىراقى تارىم ئويمانلىـ
قىدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالە توغرىسىدا بەزى ئارخېئولو-
گىيىلىك تېپىندىلارغا ئاساسلىنىپ ، تەتقىقاتچىلار تۈرلۈك
قىياسلارنى ئوتتۇرىغا قويغان . ئىرقىي خاسلىقىدىن
ئاۋۋال ، ئۇلارنــىڭ ئېتنوگىنىزلىق خاسلىقىنى ئېنىقلاش
مۇھىم . ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى تارىم
ئويمانلىقىدا ياشايدۇ . بۇ يەردە ياشىغان يەرلىك مەدەنىي
ئاھالە ئىلگىرى مەيلى شەرقتىن كەلگەن بولسۇن ياكى
غەربتىن كەلگەن بولسۇن ، ئۇلار ئۇرغۇن زامانلارنىڭ ئۆ-
تۈشى بىلەن بىر - بىرىگە سىڭىشىپ ، بالدۇرقى ھەر خىل
ئاتالغان نام - ئاتاقلىرى ئۆزگىرىپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك
تــەركىبلىرىگە ئايلانغان . بۇ مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان
ھەقىقەت .

بـۇ ھەقتە ، ئاۋۋال ئۆزىمىزنىڭ تارىخشۇناسلىرىغا
مۇراجىئەت قىلايلى . ئۇيغۇر تارىخچىسى جەن بوزەن ئە-
پەندى خەنزۇچە رىۋايەتلەرگە ئاساسەن مۇنداق مۇھاكىمە
قىلغان : خۇاگدىدىن تارتىپ ، ياۋ ، شۈن ، يۈلەر (مىلا-
دىيىدىن ئىلگىرى 2550 ــــ 2179 ـ يىللاردا) غەربىي خان

ئانا بىلەن باردى ـ كەلدى ، سوۋغا ـ سالام قىلىشىپ تۇر-
غان . قەدىمكى غەربىي خان ئانىسىنىڭ ئېلى تارىم ئويمانلى-
قىنى كۆرسىتەتتى .

بۇ ماكاندا ياشىغان ئاھالىدىن خەنزۇچە قەدىمكى ياﺯما مەنبەلەردە قەيت قىلىنغىنى « يۆجى » (رۇتزى) بىلەن « دى ، چياڭلار » دۇر .

« يۆجى » نىڭ نامى خەنزۇچىدە قەدىمكى زا-
مانلاردا يۈيىسى ، يۈيجى ، يۆسى دېگەن ھەر خىل خەتلەر بىلەن يېزىلغان . « گۇەنزى كىتابى » دا يېزىلىشىچە ، يۈيىسى ئېلى قاشتېشى چىقىدىغان يەر ، جۇ سۇلالىسىغا 7 مىڭ 800 چاقىرىم كېلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىللە ، قارا قۇ-
رۇم تېغى توغرىسىدىمۇ بايان قىلىنغان . دېمەك ، بۇ ئەل-
نىڭ ياشىغان يېرى تەكلىماكاننىڭ غەربىي جەنۇبى —
خوتەن تەرەپلىرى بولۇشى ئېنىق . چۇنچيۇ زامانىسى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 770 — 476 ـ يىللىرى) دا ، تارىم ئويمانلىقىدىكى قەۋملەردىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە مەلۇم بولغىنى يۈيىسلار ئىدى . ئۇلارنىڭ ئاساسىي قىسمى قەدىمكى زاماندا ئوردوس ، جوگيۇەن ، گەنسۇ تەرەپلەردە ياشىغان . ئۇلار غەربكە سۈرۈلۈپ تارىم ئويمانلىقىغا كۆچكەن . « گۇەنزى » نىڭ « كىچىك ۋىلايەت بابى » دا : « غەربتە كۆچمە قوۋم غەربىدىكى يۈيلەر » دەپ يېزىلغان . چۇنچيۇ دەۋرىدە بۇلار « يۆجى » دېگەن نام بىلەن ئىچكى رايونلارغا مەلۇم بولغان . خەن دەۋرىدە « يۆجى » (رۇجى) دەپ ئاتالغان .

يۆجىلەردىن بىر قىسمى كۆكئارتتىن ئېشىپ ئاف-
غان ـ ئىران تەرەپلىرىگىچە جايلاشقان . مەزكۇر يۈسلەر

بىلەن بىللە تارىم ئويمانلىقىغا شەرقتىن كەلگەن قەدىمكى قەۋملەردىن « دى ، چياڭلار » بار . « ۋېي مۇختەسەرنا-مىسى » نىڭ « غەربىي يۇرت تەزكىرىسى » دە يېزىـلىشىچە : « دۇنخۇاڭنىڭ غەربىدىكى رايوننىڭ جەنۇبىي تېغىدا ، چارقىلىقنىڭ غەربىدىن كۆكئارتقىچە بولغان نەچچە مىڭ يول كېلىدىغان ئارىلىقتا ، يۈسلەر نەسلى ، بوستان چياڭلىرى ، بوز ئاتلىق ، سېرىق ئۆكۈزلۈك چىياڭلار » دەپ ئاتالغان نۇرغۇن قەۋم – قەبىلىلەر ياشىغان .

تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىدىكى يەرلىك ئاھالىنى ياۋروپالىق ئاپتورلار Sar (Ser) دەپ ئاتىغان . بۇ ئېھتىمال « چياڭ » نىڭ شۇ زاماندىكى تەلەپپۇز قىلىنىشى بولسا كېرەك . مىرەندىن تېپىلغان تىبەتچە ھۆججەتلەردە Nob—chenr دېگەن نام ئۇچرايدۇ . بۇ « نوب – سار » دېگەنلىك بولۇپ ، « سارلارنىڭ سەردارى » دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە كېرەك . « دى ، چياڭلار » غەربىي رۇڭلاردىن ھېسابلىنىدۇ . ياۋروپا ئاپتورلىرى Dahae – Syr دەپ ئاتىغان .

تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاھالىنىڭ تەركىبىدە غەربتىن كەلگەن « ساكا » لارمۇ بار .

« ساكلار شاھى جەنۇبتا كەشمىرگىچە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى . ساكلار تارقاق ئىدى . بىر قانچە مەملىكەت بولۇپ كەتكەن . سۇلېنىڭ غەربىي شىمالىدىن ھۇشۇن ، سىندۇ تەۋەلىرى ساكلاردىن ھېسابلىناتتى » (« ساكلار ئەسلىدە گيۇن جەمەتلىك رۇڭلاردۇر . . . ئۇلۇغ يۈجى مەملىكىتى بالدۇر ساكلار پادىشاھىنىڭ زېمىنى ئىدى » ؛ « . . . يۈجىلەر يىراققا كەتتى ، داۋان ئېلىدىن ئۆتۈپ ،

غەربتە داخانى بويسۇندۇردى ») .

يۆجىلەر مىلادىيىدىن كېيىن ، توخار دېگەن نام بىلەن تارىخ سەھنىسىگە چىقىدۇ . ياۋروپا ئالىملىرى يۆجى بىلەن توخار ئەسلىدە بىر خەلقنىڭ باشقا - باشقا ئاتىلىشىدۇر ، دەيدۇ ، شۇنىڭدەك Tokhara دېيىلگەنلەر ھەقىقەتتە خەنزۇچە تارىختا يۆجى دېيىلگەنلەرگە ، يۇنان ئاپتورلىرىنىڭ Thagoura (Thogara) دەپ ئاتىغىنىغا توغرا كېلىدۇ ھەمدە ئۇلار « يۆجىلەر تۈرك جىنسىدىن » دېگەن قاراشنى ئالغا سۈرىدۇ .

يۇقىرىدا ئېيتىلغان قەۋملەرنىڭ تىللىرى ئالتاي - ئورال تىللىرى سىستېمىسىغا كىرىدىغان تىللار ئىدى . زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ، بۇ سىستېما بىر قانچە قولغا بۆلۈنگەن . بەزى قەۋملەر (مەسىلەن ، كۆكتارتىنىڭ غەربىگە كەتكەن قەۋملەر) نىڭ ئەسلى ئانا تىلى ئۆزگىرىپ ، ئىران - يۇنان تىللىرى بىلەن ئالماشقان . دىنىي مۇناسىۋەت بىلەن بەزى قەۋملەرنىڭ تىللىرىغا ھىندۇ - سانسكرت تىلىنىڭ تەسىرى چوڭقۇر سىڭگەن .

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئېتنىك تەركىبى بولغان بەزى قەۋملەر ، ھەتتا تارىخچىلار ئۇيغۇرلارنىڭ « ئانا گەۋدىسى » ھېسابلىغان تېلېلارنىڭ قىرىق نەچچە قەۋمدىن بىر مۇنچىسى تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئايرىم ئېلەت ياكى مىللەت بولۇپ شەكىللەنگەن .

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئېتنىك تەركىبى دېمەك ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئېتنىك تەركىبى ئالۋان - تۈرلۈك قەۋملەردىن تەشكىل قىلىنغان ، يەنى دى (دىلى ، دىڭلىڭ) ، تېلې ، ساكا ، گاۋجۈي ، ئېۋۇ ، يۈيسى (يۆجى) ، دى ، چياڭ ۋە باشقىلار . مىلادىيە 6 -

ئەسىردە « ئۇيغۇر » دېگەن نام بىلەن چوڭ قاغانلىق بو-
لۇپ ، تارىخ سەھنىسىگە چىققان ۋاقتىدىكى بۇ مۇرەككەپ
مىللەتنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى قەبىلە ـ ئۇلۇسلىرى ھەققىدە
سۆزلەشنىڭ ھاجىتى يوق .

3 . قەۋملەرنىڭناملىرى توغرىسىدىكى مۇتالىئە

يۇقىرىدا زىكرى قىلىنغان قەۋم ـ قەبىلىلەرنىڭ
ناملىرى ئاساسەن خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا ئىدېئوگرا-
فىك خەتلەر بىلەن يېزىلغان ئاھاڭ تەرجىمىسىدۇر . قە-
دىمكى زاماندا بۇنداق خەتلەرنىڭ تەلەپپۇزى ھازىرقىدىن
پەرقلىنىدۇ . يۇنان ـ لاتىن ، رىم ، ئىران ئاپتورلىرىمۇ ئۆز
تىللىرىنىڭ قائىدىلىرى بويىچە ، بۇ ناملارنىڭ ئاھاڭ
تەرجىمىلىرىنى بەرگەن ياكى قەدىمكى قەۋملەرنىڭ ياشى-
غان جايلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ياكى تۇرقى ـ سىياقى
ھەم كىيىم ـ كېچەكلىرىدىكى ئۆزگىچىلىكلىرىگە قاراپ نام
بەرگەن . شۇڭا ، بۇ ناملارنىڭ ئەسلى تەلەپپۇزىنى ئىنى-
چىكىلەپ ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ . ئەمما ، بۇنىڭغا دائىر
يازما مەنبەلەر كەمچىل بولغاچقا ، قەتئىي جەزىملەشتۈ-
رۈشكە ئىمكانىيەت يوق . پەقەت بەزى يىپ ئۇچلى-
رىنى تۇتۇپ تۇرۇپ ، قىياسىي پىكىر يۈرگۈزۈش
مۇمكىن . بۇ ساھەدە بىزدىن مۇقەددەم ئىش كۆرگەن ئا-
لىملارمۇ شۇنداق قىلغان .

دى ، دىلى ، دىڭلىن

ناھايىتى ئۇزاق قەدىمكى زامانلاردا ، ئوتتۇرا تۈز-لەڭلىكتىكى بەگلىكلەر ۋە قەۋملەر غەرب تەرەپتىكى قەۋمەلەرنى « رۇڭ » ياكى « غەربىي رۇڭ » دەپ ئاتىغان . بۇ ھەرپىنىڭ قەدىمكى ئوقۇلۇشى nzong (نجوڭ) / Zom بولۇپ ، ئەسلى مەنىسى « قورال - ياراغ » ، « سۇ - قوشۇن » (ئەسكەر) دېگەنلەردىن ئىبارەت . بۇ قەۋملەر « توغ - ئەلەم » كۆتۈرۈپ يۈرۈش قىلىپ تۇ-رىدىغان بولغاچقا ، « سوق - سوقاق »(تسوگ) (رۇڭ) ، يەنى « ئۇرۇشقاق » ، « قورال ئىشلەتكەك » دەپ ئاتالغان ياكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا « توغ » مەنىسىنى بىلدۈ-رىغان « ئورۇڭ » سۆزىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولسا كېرەك .

بەزى تەتقىقاتچىلار « دى ، دىلى » — « تىل » دىن كېلىپ چىققان . « تىل » قەدىمكى ئالتاي تىللىرىدا « دەريا » مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ . « دىلى » — « تىل لىك » (دەريالىق ، دەريا بويىدا ياشىغۇچىلار) دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان ، دەپ قارايدۇ ؛ قەدىمكى زاماندا « دىلىلار » نىڭ غەربىي بۆلىكى ئورال دەرياسى بويىدا ياشىغان ، ئورال دەرياسىنى « ئېدىل » (قىسقارتىپ « تىل ») دەيدۇ ، دېگەن قىياسنى ئالغا سۈرىدۇ .

« دى » نىڭ قەدىمكى ئوقۇلۇشى tig (ياكى « تىك ») بولۇپ ، خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى ، دى ، دىڭلى ياكى دىڭلىنىڭ قىسقارتىلمىسى . « دىڭلى » نىڭ قەدىمكى ئوقۇلۇشى liek - liek ، يەنى « تىگرىك » ،

« دىڭلىن » نىڭ ئوقۇلۇشى liem — tik ، يەنى « تىك-
رەم » / « تىكرەك » بولۇپ ، ھەممىسى شىمال ۋە غەرب-
تىكى خەلقنىڭ ئۆزلىرى ئاتايدىغان ياكى قوشنىلىرى ئا-
تىغان نامىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇشى
ئېھتىمال .

گاۋجۈي ، تېلى

گاۋجۈي (گاۋچې) ھەققىدە تارىخ كىتابلىرىدا ، « ئېگىز ، چوڭ ھارۋا » (گۇگۇسۇنلىرى كۆپ ھارۋا ؛ دىققەت : ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ھارۋىلارنىڭ چاقلىرى كۆتەك ، يەنى پۈتۈن ئاختايلىق چاق ئىدى) دەپ تەبىر بەرگەن . دېمەك ، دىڭلىنلەرنىڭ تۇرمۇشتا ئىشلەتكەن قاتناش قورالىغا قاراپ ، ئۇلارغا « ئېگىز ھارۋىلىقلار » دەپ نام قويۇلغان بولۇشى مۇمكىن . رۇس ئالىملىرىدىن بىرىنىش-تامنىڭ قىياسىچە ، « گاۋجۈي — گاۋگۈي ، يەنى گاۋ-گۇر / ئوغۇر » نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىكەن . چۈنكى ، « گاۋجۈي » نىڭ قەدىمكى ئوقۇلۇشى Ke'u ki ياكى gi — go ، بۇ « غو - غىر / ئوغىر » غا يېقىن كېلىدىكەن . بۇ بىر خىل تەسەۋۋۇر . ئەمما ، شۇ نەرسە روشەنكى ، ئالتاي تىللىرى (جۈملىدىن ئۇيغۇر ، مانجۇ تىللىرى) دا « ھارۋا » نى بىلدۈرىدىغان « توخرى » سۆزى شۇ رايوندا (كۇسان ئىمپېرىيىسىدىن كېيىن) دا ياشىغان « ئابدال - گاۋگۈي » ئۇلۇسىغا نام بولۇپ قال-غان . بۇ سۆز ھىندۇ - ياۋروپا تىللىرىدا « توخار » بولۇپ ئۆزلەشكەن . قوچۇ - كۇچار ئەللىرى بۇددا نوملىرىنى بىۋاسىتە « ئەنەتكەك » (ئۇيغۇلار ھىندۇلارنى ئەنەتكەك

دەيتتى) تىلىدىن ئەمەس ، ئۆزلىرىگە نەسەبداش (تەگ
تىلى تۈركىي) بولغان توخرى تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان-
لىقىمۇ ، توخرى (توخار) خەلقىنىڭ گاۋگۇي نەسلىدىن
ئىكەنلىكىدىن دالالەت بېرىدۇ .
« تېلې » — بۇ نام توغرىسىدىمۇ ھەر خىل قى-
ياسلار بار . بۇ بىر مۇرەككەپ ئۇلۇس . 6 – ئەسىرگىچە
« تۈرۈك / تۈرك » لەر مەزكۇر ئۇلۇس تەركىبىدە ئىدى .
كۆك تۈركلەر تارىخ سەھنىسىگە چىققاندىن كېيىن ، تې-
لېلار تارىخ سەھنىسىدىن چۈشۈپ ، بۇنىڭ تەركىبىدىكى
تۈرلۈك قەۋم - ئۇلۇسلار ئۆز ناملىرى بىلەن بۆلۈنۈپ
كەتتى . لېكىن ، تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى
سۈپىتىدە ياشىدى . ئورقۇن ئابىدىلىرىدىكى « توققۇز تۆ-
لەس » ئېھتىمال « توققۇز تېلې » بولسا كېرەك ، دېگەن
قاراش بار . بەزى ئالىملار (مەسىلەن ، فېڭ جياشېڭ)
« تېلې » — « تۈرك » نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دېگەن قى-
ياسنى بايان قىلغان . « تېلې » نىڭ قەدىمكى ئوقۇلۇشى
diak –liek ، يەنى « تەك – رەك / تېگرەك – تىگاراك » .
بۇ نام ياكى شۇ ئۇلۇسنىڭ ئۆزى قويغان نامى ياكى قوشنا
قەۋملەر قويغان نام بولسا كېرەك . ھىرودوت باشلىق
يۇنان – رىم ئاپتورلىرى خەزەرنىڭ شەرقىدىكى قەۋملەرنى
ئومۇملاشتۇرۇپ targitaos دېسە ، ئارال كۆلىنىڭ شەر-
قىدىكى قەۋملەرنى saka – tegrakhuda دەپ ئاتىغان .
تېگرا خۇدانى ئىبرانى تىلىدا togharma دەپ يازغان .
« تارگىتا » ياكى « تېگارا » ۋە ياكى togharma بولسۇن ،
بۇ ناملار « تېلې » (تېگاراك) قا يېقىن كېلىدۇ .
« تىگرا » نى ھىند – ياۋروپا تىللىرى بويىچە تەھلىل

قىلىغاندا ، تېگرا — يوغان ، زور ، كۈچلۈك مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ . ئەگەر مەزكۇر ئۇلۇس ئۆزلىرى قويغان ياكى قوشنا قەۋملەر تەرىپىدىن قويۇلغان نام دەپ قىياس قىلىنسا ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا « تىغراق » (« باتۇر » ، « غەيرەتلىك ») دېگەن سۆزگە توغرا كېلىدۇ . بۇ سۆز زامانىمىزدىكى تۈركىي تىللاردا ئۆتۈشى بىلەن تۈرلۈك تىللاردا ھەر خىل تەلەپپۇز قىلىنغان (مەسىلەن ، ئىبرانى تىلىدا توغارما ؛ ئىران تىلىدا تاگار / تاغار) . قەدىمكى ھىندۇ تىلىدا « دوگار » بولسا « زور ، كۈچلۈك ، قۇدرەتلىك » مەنىلىرىنى ، « تاگرا » بولسا « يوغان ، زەبەردەست ، كۈچتۈڭگىر » مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ . بۇ قىياسلارنى خۇلاسىلىغاندا ، « دىڭلىن » ياكى « تېلې » بولسۇن ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى « تىغراق » سۆزىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دېگەن پىكىر مەلۇم دەرىجىدە ئەقىلگە مۇۋاپىق دېيىشكە بولىدۇ . « دىڭلىن » ياكى « تېلې » ھەرگىز « تۇرا » نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئەمەس . « تۇرا » قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا « قورغان — پوتەي » مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ .

ساكا

خەزەر (ھىركانىيە ، يەنى كاسپىي) دېڭىزىنىڭ شەرقىدىكى قەۋملەرنى قەدىمكى زامان ياۋروپا تارىخچىلىرى « ساكا » دەپ ئاتىغان . بۇ سۆزنى ئاپتورلار ئۆز مىللىي تىلىنىڭ قائىدىسى بويىچە ، بەزىلىرى « ساكا » / « سكىت » (Sacae ياكى Scyt) ۋە بەزىلىرى « سكىف » (Scytha) دەپ يازغان . پەقەت ھىرودوت « ساكا » دەپ

يـازغـان . « سكىت » بىلەن « سكىف » بىر سۆزدۇر . يۇ-
نان تىلىدا « سكىف » ـــ تاغ مەنىسىنى بىلدۈرسە كېرەك .
چۈنكى ، يۇنان تىلىدا « سكىف ئالان » دېگىنى « تاغ
ئالانلىرى » (ياكى تاغلىق ئالانلار) ، « ئائورس ئالان »
دېگىنى « قەلئە ـ قورغان ئالانلىرى » دېــگەنــلىكــتۇر .
« ساكا » دەپ ئاتالغان بۇ خەلق بۇرۇنقى زاماندا ئورال
تـېغى ئېــتەكلىرىدە ياشــغانــلــقى ئۈچۈن ، تۈركىي
تىلدا « تاغ ئېتىكى » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان « سا-
قـا » سۆزى ئۇلارغا نام بولۇپ قالغانلىقى مەلۇم . ئۇ زا-
مانلاردا قەۋم ـ قەبىلىلەرگە كۆپىنچە ئۆزلىرى ياشىغان
جايلار (جىلغا ، دەريا بويلىرى) مىللىي نام بولۇپ
قالاتتى .

يۈيسى ، يۆسى (يۆجى / رۇتزى)

خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا يېزىلغان بۇ نام خەلق
نـامىدۇر ، شۇنداقلا بۇ خەلق ئۆزى قويغان ياكى قوشنى-
لىرى قويغان نامدۇر . تارىم ئويمانلىقىغا شەرقتىن كەلگەن
قەۋم يۈيسى ئىدى . يۈيسى (氏 悬) ئەڭ قەدىمكى يېزى-
لـىشى بولۇپ ، بۇ gu — ci دەپ ئوقۇلىدۇ . مىلادىيىدىن
تەخــمــنەن 3 ـــ 4 ئەسىر بۇرۇن ، بۇ خــەلــقنىڭ نامى
« يۆسى (يۆجى / رۇ تزى) دەپ يېزىلىدىغان بولغان .
بۇ خەلق ئاساسەن قۇلان تېغى (گەنسۇدا) ۋە كۆكنۇر
بويلىرى ھەم قۇرۇقــتاغــنىڭ شەرقــدە ياشايتتى . يۆجى
(氏 月) مۇ تەلەپپۇز بويىچە تەرجىمە قىلىنغان نام . ھا-
زىرقى زامان خەنزۇ تــلــدا yue — zhi دەپ ئوقۇلىدۇ .
قەدىمكى زاماندا بولسا ، تەخمىنەن يېرتسى ، يورجى ، ئى-

ۋەتجى ، ئىنئەتجى دەپ ئوقۇلاتتى . « يۆ » خېتى مىلادىيە-
دىن كېيىن ngiwo – نگو دەپ ئوقۇلغان . ئىران تىلىدىكى
« ئاگوز » نى خەنزۇچە « ئايۆ » (ئايۆخۇن) دەپ ياز-
غان . تۈركىي قەبىلىلەردىن « چۆگۈل / چىگىل » نى
« چۆيۆ » ، يەر نامى « كۆنگۈس » نى « كۆگىيۆ » دەپ
يازغان . دېمەك ، « يۆ » خېتى kūs ، gōt ، gōz ، gil دەپ
ئوقۇلغان . « يۈيسى » ياكى « يۆجى » نىڭ ئەسلى تە-
لەپپۇزىنى مۇنداق قىياس قىلىشقا بولىدۇ : 1 . يۈيسى —
گۆز (ئۆكۈزنىڭ قىسقارتىلمىسى) بولۇپ ، كېيىن
ئوغۇز / غۇز ئاتالغان خەلقنىڭ نامى . « گۈيسى »
ياكى « گۈيزى » (كۇچا) دېگەن ناممۇ شۇنىڭدىن كې-
لىپ چىققان ، دەپ تەخمىن قىلىنىدۇ . 2 . « يۆجى » —
بىر خىل قىياستا « گۈز » / « ئۆگۈز » ، يەنى « ئوغۇز »
بولۇپ ، « يۈيسى » نىڭ كېيىنكى ئاتىلىشى ، بۇ بىر خىل
قاراش ؛ ئىككىنچى خىل قاراشتا « يۈرتەچى » —
كۆچۈپ يۈرگۈچى ، كەزگۈچى دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈ-
رىدۇ ؛ شۇنىڭدەك « يورتچى » دەپ ئوقۇلىدىغان بولسا ،
سۆرۈلۈپ يۈرگۈچى ، ئاستا يۈرگۈچى مەنىلىرىنى بىلدۈ-
رىدۇ .

رۇەن رۇەن ياكى رو رولار بولسا ئاۋارلاردۇر .

ئۇزاق ئۆتمۈشتىكى ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ ئېتنىك
مەنبەلىرىدىن بىرى — تىغراق (تىغار ، تەگرە ، تۈركۈ) ،
قويار قوش (ياكى قوچى قوريار) ، ئوغۇرقۇن (ئوغۇز
كىشىلىرى) بايقال - ئېدىل ، ئالتاي بويلىرىدىكى كەڭ
يايلاقتا ۋە يارىش يازىقى (جوڭغارىيە) ئويمانلىقىدا ياشى-
غان ؛ ئېتنىك مەنبەلەردىن يەنە بىرى — گۈز (ئۆگۈز) ،

« كۆچ »، « يورتچى » ، تىلك ـ سار ، توخرى ۋە ئاۋارلار تەگرىتاغنىڭ جەنۇبىدا ، تارىم ئويمانلىقىدا ياشىغان . شۇڭا ، ئۇيغۇرلار ناھايىتى كۆپ قەۋم ـ قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقانلىقى ئۈچۈن « توققۇز ئۇيغۇر » ياكى « توققۇز ئوغۇز » دەپ ئاتالغان.

ئىككىنچى باب

قەدىمكى دىنىي ئېتىقادلار

ئىنسانىيەت تەرەققىي قىلىپ قەدىمكى ئادەملەر باسقۇچىغا يەتكەندە، ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋەتلىرى بىخلىنىپ چىققان. بۇ باسقۇچ ئارخېئولوگىيە جەھەتتىن كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ چاغدا قەدىمكى ئادەملەر خېلى ئۇزاققىچە غار ـ ئۆڭكۈرلەردە نىسبىي ھالدا ئولتۇراقلىشىپ ياشىغان. كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ كېيىنكى باسقۇچىدا، مۇز دەۋرى (« توپان بالاسى ») ئۆتكەندىن كېيىن، ھاۋارايى ئىللىپ، ئىنسانلار غار ـ ئۆڭكۈرلەردىن چىقىپ، تۈزلەڭلىكلەردە ياشىغان ياكى باشقا جايلارغا كۆچۈپ يۆرۈدىغان بولغان. شۇنىڭ بىلەن پائالىيەت دائىرىسى كېڭەيگەن. مۇز ئېقىن تەسىرىگە بىۋاسىتە ئۇچرىمىغان رايونلار (جۇملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا) دا ئادەملەر چېدىر ـ ساتمىلار تىكىپ، كۆچمەن ئوۋچىلىق ۋە يىغىمچىلىق بىلەن ياشىغان. بارا ـ بارا ئىپتىدائىي گۇرۇھلار ئۇرۇق بولۇپ شەكىللەنگەن. مانا بۇ دەسلەپكى ئانىلىق ئۇرۇقلىرى ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئانىلىق ئۇرۇق جامائەسى ۋۇجۇتقا كېلىپ، بۇ جەمئىيەتنىڭ تۈپ بىرلىكى بولدى. ئۇرۇق ئەزا-

لىرى تۇرالغۇ ، ئەمگەك ، ئىستېماللاردا بىللە ياشايتتى .
ئۇرۇقداشلىق تەشكىلاتى ئادەملەرنىڭ مۇناسىۋەتلىرىنى بارغانسېرى زىچلاشتۇرغان . ئادەملەر ئۆلۈم ھادىسىلىرىنى چۈشەنمەيدىغان چاغلىرىدا ، ئۆلگەن ھەمراھ ۋە تۇغقانلىرىنىڭ ئەرۋاھلىرى ئۆلمەيدۇ ، دېگەن ئۇقۇم تۇغۇلغان . شۇنىڭ بىلەن ، ئۆلگەنلەرنى ئەسلەيدىغان بولۇپ ، دەسلەپكى يەرچۆلار (قەبرىلەر) ۋۇجۇتقا كەلگەن . جەسەتنى كۆمۈشنىڭ بەلگىلىك ئۇسۇلى پەيدا بولغان ، ھەتتا جەسەتنى قەبرە بۇيۇملىرى بىلەن كۆمگەن . مانا بۇنىڭدىن مەلۇمكى ، دىنىي چۈشەنچىلەر بىخلانغان .
ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى بىلەن بىللە ئۇرۇقلارنىڭ توتېملىق چوقۇنۇشلىرىمۇ پەيدا بولغان . ئۇرۇق ئەزالىرى ئۆز ئەجدادلىرىنى مەلۇم ھايۋان ياكى ئۆسۈملۈك بىلەن ئالاقىسى بار دەپ ئىشەنگەن ، ئەنە شۇ ھايۋان ياكى ئۆسۈملۈك ئۇلارنىڭ توتېمى بولۇپ قالغان . توتېم ئۇرۇقنىڭ ھامىيسى ھېسابلىنىپ ، ھەر خىل قورال - سايمانلار ۋە بىنالارغا توتېمنىڭ بەلگىسى سىزىلغان . دېمەك ، توتېم ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدە پەيدا بولغان تەبىئەتكە چوقۇنۇشتۇر .

1 . قەدىمكى دىنىنىڭ ماھىيىتى ۋە خۇسۇسىيىتى

باشقا تۈركىي خەلقلەرگە ئوخشاش ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى قەدىمكى دەۋرلەردە تۈرلۈك دىنلارغا ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن . ئۇلارنىڭ دەسلەپكى دىنى شەكلەن ناتورالىزم ، يەنى تەبىئەتپەرەسلىك ، ماھىيەتتە بولسا

سىمۋولىزم ، يەنى تىمسالچىلىق ئىدى . قەدىمكى خەلقلەر « جەمئىيەتكە ۋە ئۇنىڭ تەشكىلىگە تىمسال (سىمۋول) دەپ ھېسابلىغان نەرسىلەرگە تېۋىناتتى . توتېمىزم دەۋرىدە بۇنداق تىمساللار ھايۋانلار ۋە ئۆسۈملۈكلەر بولسا ، ناتورالىزم دەۋرىدە ، تەبىئىي مەۋجۇدات ۋە ھادىسىلەر ئىدى » . بۇ بارا ـ بارا تەرەققىي قىلىپ ، مەلۇم ئىشەنچ ۋە يوسۇن تۈسىنى ئېلىپ ، رەسمىي دىنىي ئەقىدىلەرگە ئايلانغان .

ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدە ، ئاۋۋال ئايالالار ئالاھىدە ئورۇن تۇتقانلىقى ئۈچۈن ، ئايالالارنى مۇقەددەس بىلىش چۈشەنچىسى پەيدا بولغان . ئايال روھاناتىغا تېۋىنىش ئانىلىق ـ ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى بولۇپ شەكىللەنگەن . ئانىلىق ـ ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدىكى بارلىق مەنىۋى مەدەنىيەت مەزكۇر جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسىغا باغلىق ھالدا ۋۇجۇتقا كەلگەن . باشلانغۇچ جەمئىيەتتە ، ئىلگىرى ئەرلەر ئوۋچىلىق بىلەن ، ئايالالار يىغىمچىلىق ياكى ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى . ئايالالارنىڭ ئەمگىكى تۇرمۇش ئۈچۈن ئەڭ ئىشەنچلىك كاپالەت ئىدى . شۇڭا ، ئۇلار ئىجتىمائىي ھاياتتا يۇقىرى ئورۇن تۇتاتتى . ئانىنى قەدىرلەشتىن ئانا روھاناتىغا تېۋىنىش كېلىپ چىقتى . ئانا روھاناتى بارا ـ بارا سىرلىق قۇدرەتكە ئايلاندى . يەر يۈزىنىڭ كۆپلىگەن جايلىرىدا ياشىغان تۈرلۈك قەۋملەر ئىچىدە بۇ ئومۇمىي ھادىسە ئىدى . مەسىلەن ، قەدىمكى گرېكلەردە ئايال مەئبۇدە ئادىنە ئەقىل ـ پاراسەت مەئبۇدىسى ئىدى . ياپونلاردا ئايال كاھىن مەئبۇد بىلەن كىشى

لىك ئارىسىدىكى ۋاستىچى ، دەپ ئۇلۇغلىناتتى .

ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئاتىلىق ـ ئۇرۇقداشلىق باسقۇچىغا ئۆتكەندە ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ئار-قىسىدا ، دىنىي چۈشەنچىلەرنىڭ دائىرىسىمۇ كېڭىيىشكە باشلىدى . ئەر بىلەن ئايالنىڭ ئەمگەك جەريانىدىكى ئور-نىنىڭ ئۆزگىرىشى ئۇلارنىڭ ئائىلىدىكى ئورنىغىمۇ تەسىر قىلدى . بالدۇر جۈپلۈك نىكاھ شەكلى « قىزغا بېقىنىش » (يىگىت قىزنىڭ ئۆيىگە كىرىش) ئىدى . ئەمدىلىكتە بۇ شەكىل ئالماشتى . ئۆي ئىشلىرىنىڭ كۆپىيىشى بىلەن ، ئايالنىڭ ئەرنىڭ ئۆيىدە ئۇزاق تۇرۇۋېرىشىغا توغرا كەل-دى . جۈپلۈك نىكاھ بارا ـ بارا ئۆزگىرىپ ، بىر ئەرگە بىر خوتۇنلۇق تۇرمۇش شەكىللەندى . قانداشلىق سىستېمىسى ئاتىغا قاراپ سانىلىدىغان بولدى . ئاتىلىق ئۇرۇق جاما-ئەسى ياكى ئاتىلىق ئوغۇش جامائەسى بىر ئەجدادتىن كېلىپ چىققان بىر قانچىلىغان ئەر ـ خوتۇنلۇق ئائىلىدىن تەركىب تاپىدىغان بولۇپ ، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىشتا ، ئىس-تېمالدا ئورتاق بولدى . دىنىي چۈشەنچە جەھەتتە ، ئەجداد روھاناتىنى ئۇلۇغلايدىغان ئەقىدە شەكىللەندى ـ دە ، ئەجدادقا تېۋىنىش مانىزم (Manism) دەپ ئاتالدى .

كىشىلەرنىڭ ھايۋانلار ، ئۆسۈملۈكلەر ۋە تەبىئىي ھادىسىلەر (ئاي ، كۈن ، يۇلتۇز ، ئوت ، چاقماق ۋە باش-قىلارمۇ تەبىئىي ھادىسىلەر جۈملىسىدىن) گە تېۋىنىش چۈشەنچىسى يۈكسىلىپ ، روھاناتقا ئىشىنىش ۋە بۇنىڭدىن تەرەققىي قىلىپ ، ئاشۇ مەخلۇقاتقا ۋە ھادىسىلەرگە ھۆ-كۈمرانلىق قىلىدىغان قۇدرەت بار دېگەن ئېتىقاد كېلىپ چىقتى . ئەنە شۇنداق قۇدرەت ئىگىسىنى ئاتا ـ بوۋىلى-

رىمىز « تەڭرى » دەپ ئاتىدى . بۇ ھەقتە ئۇلۇغ تىلشۇ-
ناس مەھمۇد قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » (3 —
توم) دا شۇنداق دەيدۇ : « . . . ئاسماننى تەڭرى دەيدۇ .
ئۇلار كۆزلىرىگە چوڭ كۆرۈنگەن ھەر قانداق نەرسىنى —
ئېگىز تاغ ، يوغان دەرەخلەرنىمۇ تەڭرى دەيدۇ . شۇڭا ،
بۇنداق نەرسىلەرگە سەجدە قىلىدۇ . ئۇلار يەنە بىلىملىك
ئادەملەرنى تەڭرىكەن دەيدۇ . »

دەسلەپتە ، كۆپ تەڭرىچىلىك (پولىتېزم Polytheism) دىنى پەيدا بولدى . جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا ، ئىنسانىيەتنىڭ تەپەككۇرى ۋە ئەقىدىلىرى تېخىمۇ يۈكسىلىپ ، دىنىي چۈشەنچىلىرى مەركەزلەشتى . كۆپ تەڭرىچىلىكتىن ئۈچ تەڭرىچىلىك ، ئىككى تەڭرىچىلىك ۋە بىر تەڭرىچىلىك كېلىپ چىقتى . جەمئىيەتنىڭ كېيىنكى باسقۇچلىرىدا ئىنسانىيەتنىڭ دىنىي — پەلسەپىۋى قاراشلىرىدا تېئولوگىيە ئالاھىدە بىر پەن بولۇپ شەكىللەندى . بۇ يۇنانچە teos (تەڭرى) ۋە logos (سۆز) دېگەن ئىككى سۆزدىن ياسالغان ئاتالغۇ بولۇپ ، « تەڭرىچىلىك » (ئەرەبچىدە ئىلاھىيەت) مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ .

2 . ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادلار

توتېمىزم

توتېمىزم — توتېمغا تېۋىنىش . توتېم (totem) ئىندىئان تىلىدا « قاياشى » ، « تۇغقىنى » ، « جەمەتى » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ،

ئالتاي ـ ئورال تىللىرىدا سۆزلىشىدىغان باشقا قەدىمكى خەلقلەرگە ئوخشاش، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىمۇ ھەر بىر ئۇرۇقنىڭ مەلۇم شەيئى بىلەن ئالاھىدە تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بار دەپ ئىشىنەتتى؛ مەزكۇر شەيئى (كۆپىنچە ھايۋانلار) شۇ ئۇرۇقنىڭ توتېمى — ھىمايىچىسى ۋە تىمسالى بولۇپ قالغان. مەسىلەن، تەڭرىتاغنىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبلىرىدا ياشىغان « قوش » ئېلى ئۆكۈزنى خاسىيەتلىك ھېسابلايتتى. ئۇلار بىرەر ھەرىكەت قىلماقچى (ھەربىي يۈرۈش ياكى كۆچۈش ھەرىكەتلىرى) بولغاندا، ئاۋۋال قوش (بىر جۈپ ئۆكۈز) نى قويۇپ بېرىدىكەن. قوش بېرىپ چۆككەن يەردە ماكان تۇتىدىكەن. جەڭدە قوش ئالغا ئىلگىرىلىسە يۈرۈش قىلىۋېرىدىكەن. شۇڭا، ئۇلار « قوش قۇيارلار » دەپ ئاتالغانىكەن. بۇنى خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا « گۇيەن گۇشى » (كېيىن جۇشى ~ چېشى) قىلىپ يېزىلغان. « تارىخىي خاتىرىلەرنىڭ توغرا تەبىرى » ۋە فېي تېينىڭ « شەرھنامە » سىدە يېزىلىشىچە، « قوش » بىلەن « گۇش » ئىككىسى بىردۇر. « گۇ » بىلەن « گۇ » (جۇ) نىڭ تەلەپپۇزى يېقىن؛ بۇ ئېھتىمال « ئۆگۈز » (ئوغۇز) نىڭ قىسقارتىلمىسىدۇر. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، « قوش قويارلار » نىڭ قەدىمكى زاماندىكى توتېمى « ئۆكۈز » بولسا كېرەك. قەدىمكى قەۋملەر ئىت، ئېيىق، يولۋاس، بۆرە، كېيىك، ئۆكۈز، قۇشلارنى توتېم دەپ تونۇپ، شۇلارغا، ھەتتا ئەپسانىۋى جانۋار — ئەجدىھاغا تېۋىنغان. ئۇلارنى ئۆلتۈرۈش، يېيىش قەتئىي مەنئى قىلىنغان (ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ئىندىئانلارنىڭ بەزى قە-

بىلىلىرى ئىت ، كىيىكنى تۇتىپ قىلىپ تېۋىنىدۇ) . بەل-
گىلىك چاغلاردا تۇتېمغا تېۋىنىش رەسمىيەتلىرى ئۆتكۈ-
زۈلگەن .مەھمۇد قەشقەرى « باراق » (بىر خىل ئۇۋ ئى-
تى) توغرىسىدا مۇنداق ئىزاھلىغان : « باراق — پاخماق
يۇڭلۇق ئۇۋ ئىتى . تۈركلەرنىڭ ئېتىقادىچە ، بۆركۈت قې-
رىغاندا ئىككى توخۇم تۇغۇپ ، ئۇلارنى باسار ئىمىش ؛
تۇخۇملارنىڭ بىرىدىن باراق ئاتلىق كۈچۈك چىقار ئى-
مىش ، ئىتلارنىڭ ئەڭ يۈگرۈكى ۋە ھەممىدىن ئوبدان ئۇۋ
قىلالايدىغىنى شۇ باراق ئىتى بولار ئىمىش ؛ ئىككىنچى
تۇخۇمدىن بۆركۈتنىڭ چۈجىسى چىقار ئىمىش ، بۇ ئۇ-
نىڭ ئاخىرقى چۈجىسى بولار ئىمىش » (تۈركىي تىللار
دىۋانى » ، 1 — توم) . دېمەك ، بۇ رىۋايەت « ئىت » تو-
تېمىدىن قالغان سارقىت بولسا كېرەك . تۇتېملارنىڭ ئات-
لىرى قاياش — جەمەتلەرگە نام قىلىنغان . زامانلارنىڭ
ئۆتۈشى بىلەن تۇتېملار خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا
باغلىق ئاساتىر — ئەپسانىلارغا ئايلانغان ، كېيىنرەك بەزى
مەخلۇقلار خەلقنىڭ قەدىرلەيدىغان ، مۇقەددەس ياكى
قۇتلۇق دەپ ھېسابلايدىغان جانۋارلىرىغا ئايلانغان . مە-
سىلەن ، ئۇيغۇرلار ھەتتا 7 — ، 8 — ئەسىرلەردىمۇ
توغرۇل قۇشى (شۇڭقاردىن چوڭراق قۇش) نى ئە-
زىزلىگەن ؛ شۇڭا « ئۇيغۇر » سۆزىنى خەنزۇچە خەتتە ئى-
پادىلەشتە « توغرۇل » مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان (鹘 خۇ
) خېتىنى قوللىنىش توغرىسىدا مەلۇم شەرتنامىلەر تۈ-
زۈلگەن . بۇ قۇشنىڭ نامى بەزى ئەرباblارغىمۇ ئات قىلىپ
قويۇلغان (مەسىلەن ، توغرۇل تېگىن دېگەندەك) . ئوغۇز
خان ئەۋلادىن كۆك خان ئۇرۇقلىرى لاچىننى ، ئاي خان

ئۇرۇقلىرى قارچىغىنى ، كۆن خان ئۇرۇقلىرى شۇڭقارنى ، دېڭىز خان ئۇرۇقلىرى چاقىرنى ئۇلۇغلىغان . توتېمىزمغا چېتىشلىق بولغان ئۇيغۇر ئاساتىر - ئەپسانىلىرىدا ، ئۇيغۇلارنىڭ ئەجدادلىرى بۆرە ، دەرەخ ، قۇتلۇق نۇردىن تۆرەلگەنلىكى بايان قىلىنىدۇ (بۇ 3 - بابتا سۆزلىنىدۇ) .

ئۇنىڭدىن كېيىن ، هۇنلار ، غۇزلار ، جۇملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىنىك تەركىبىگە ئايلانغان بەزى قەۋملەر (تارىم ئويمانلىقىغا كېلىپ ماكانلاشقان دىڭ - سېر ، يەنى دى ، چياڭلار ۋە يۆزى ، يەنى گۆزلەر) ئەجدىهانى ئۇلۇغلايدىغانلىقى تارىخىي مەنبەلەردە قەيت قىلىنغان . « خەننامە » دە هۇن تەڭرىقۇت ئوردىسىنى ئەجدىها شەھىرى دەپ يازغان . (ياپون) لۇڭچۇەن زىيەننىڭ « تارىخنامە شەرھىيلىرىنىڭ دەلىللىرى » دېگەن ئەسىرىدە يېزىلىشىچە ، تەڭرىقۇت ئوردىسىنىڭ جەنۇبىدا تاللۇر ئوخ دېگەن كۆل بار ، كۆلدە ئەجدىها بار ئىمىش . شۇڭا ، 5 - ئايدا شۇنىڭغا ئاتاپ نەزىر قىلىدىكەن . . . سۈي كونىڭ دېيىشىچە ، غەرب غۇزلىرى ئەجدىهاغا تېۋىنىدۇ . شۇ سەۋەبتىن يىغىلىش ئورنىنى ئەجدىها شەھىرى دەيدۇ . « كېيىنكى خەننامە » دە ، هۇنلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىدە هەر يىلى ئۈچ ئەجدىها ئىبادەتخانىسىدا كۆك تەڭرىگە نەزىر قىلىدۇ ، دەپ يېزىلغان .

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئەجدىها بىلەن يالماۋۇز سۆزلىرى مەنىداش قوللىنىلىپ ، « بۆكە » دەپ ئاتالغان . مەسىلەن ، « تۈركىي تىللار دىۋانى » (3 - توم) دا مۇنداق ئىزاهلانغان : « بۆكە — ئەجدىها ، يالماۋۇز . يەتتى باشلىغ يەل بۆكە — يەتتە باشلىغ يەل بۆكە » . يالماۋۇز

كېيىن جانلىق تىلدا « يەلمۆگۈز » بولۇپ كەتكەن . 8 –
ئەسىردە خەنزۇ تىلىدىكى « لۇڭ » (ئەجدىها) ئۇيغۇر
تىلىغا « لۇ » دەپ قوبۇل قىلىنغان . « يۈياڭ زازۇ » دېگەن
كىتابتا ، ئىككى يەردە كۇچار ئەجدىهاسى توغرىسىدا بايان
قىلىنغان . ئېيتىلىشىچە ، قەدىمكى كۇچار پادىشاھى ئاچۇر
ئاقتاغنىڭ شىمالىدىكى ئەجدىهانى ئۈچ قېتىم تەسلىم قىل-
غانىمىش ؛ كېيىن ئەجدىهاغا مىنىپ ساياھەت قىلغانىمىش .
« ۋېينامە » دە تۈيغۇنلار ئارىسىدا ئەجدىها ئات ،
ئەجدىها تاي توغرىسىدا تارقالغان رىۋايەت قەيت قىلىن-
غان . ئېيتىلىشىچە ، كۆكنۇرنىڭ ئايلانمىسى 1000 چاقىر-
رىمدىن ئاشىدىكەن . كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا كىچىك تاغ بار
ئىكەن . ھەر يىلى قىشتا مۇز تۇتقاندا ، ياخشى بايتاللارنى
ئاشۇ تاغقا ئاپىرىپ قويىدىكەن ؛ باھاردا ياندۇرۇپ كەل-
گەندە ھەممە بايتاللار بوغاز بولىدىكەن – دە ، تۇغقان تاي-
لىرىنى ئەجدىها پۇشتى ، دەپ ئاتايدىكەن . تۈيغۇنلار
پارس ئېتىنى قولغا كەلتۈرۈپ كۆلگە قويۇپ بېرىپتىكەن ،
ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان تاي كۈنىگە 1000 چاقىرىم يۈرىدى-
كەن . شۇنىڭ بىلەن جاھانغا كۆكنۇر قۇلىنى دېگەن
رىۋايەت تارقالغانىكەن .

مانا

ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە تۈركىي خەلقلەر ، جۈملى-
دىن قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا كەڭ تارقالغان « مانا » دېيىل-
گەن بىر مەنىۋى قۇۋۋەت بار ئىدى . بىرەر نەرسىگە ئۆز
ئىشلىرىنى باغلىق دەپ قاراپ ، شۇ نەرسىنى مۇقەددەس
بىلەتتى . كىشىلەر بىزگە ياخشىلىق ياكى مەنپەئەت يەت-

كۆزگەن شەيئى دەپ مۇقەددەس ھېسابلىغان ئۆسۇملۈك (مەسىلەن، بىرەر دەرەخ)، تەبىئىي مەۋجۇداتتىن ياكى تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن بىرەرسىنى « تەڭرى » دەپ بىلىپ، شۇنىڭغا تېۋىنغان. چۈنكى، شۇ نەرسىدە مەنىۋى قۇۋۋەت بار، ئۇ بىزگە تەسىر كۆرسىتىدۇ، دەپ ئىشىنەتتى.

« مانا » قەدىمكى لاتىن تىلىدا (manes) « روھ »، « ئەرۋاھ »، « جان »، « كۆزگە كۆرۈنمەس نەرسە »، « ئۇ دۇنيالىق » دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. « مانا » ھازىر ئوكئانىيە مىللەتلىرىنىڭ تىللىرىدا « جىن ــ ئالۋاستى »، « نەسلىك » دېگەن مەنىلەرنى ئاڭلىتىدىكەن. دېمەك، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە « مانا » سۆزى « مەنىۋى كۈچ »، « تەڭرى قۇدرىتى » دەپ چۈشىنىلگەن.

ئۆز

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى « ئۆز » گە ئىشىنەتتى. ئادەمنىڭ بەدىنىدە « ئۆز » بار دەپ بىلەتتى.

ئىپتىدائىي ئادەملەر ئۆلۈمنىڭ مۇقەررەرلىكىنى بىلسىمۇ، بارچە تىرىكلىكنىڭ يوقىلىپ كېتىشىنى چۈشەنمەيتتى. ئەمما، ئىنسان ئۆزىنى ئوراپ تۇرغان مۇھىتنى قانداقتۇر جانلىق مەۋجۇدات سۈپىتىدە تەسەۋۋۇر قىلاتتى. ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر روھنىڭ بارلىقىنى ۋە مەڭگۈلۈكىنى شۇ زامان سەۋىيىسىگە يارىشا قىياس قىلاتتى. بۇنىڭغا « ئۆز » دەپ نام بەرگەنىدى. بۇ سۆز ھازىرمۇ ئۇيغۇر تىلىدا « ھۇش »، « خۇد »، « ئەس » مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، « ئۆزىدىن كەتمەك » (ھوشىدىن كەتمەك)،

« ئۆزىگە كەلمەك » (هوشىغا كەلمەك) ۋە باشقىلار .
مەھــمۇد قەشــقەرى « تۈركىي تىلــلار دىــۋانى »
دا ، « ئۆز » سۆزىنىڭ بىر قانــچە مەنىــســنى بەرگەن :
1 . ئۆز ـــ جىلغا ، تاغ ئۆزى ؛ 2 . ئۆز ـــ ئۆز كىشى ،
يېــقىــنى ؛ 3 . ئۆز ـــ يۈرەك ۋە قورساقتا ئوخشاش ئىچكى
ئەزالار : ئۆزۈم ئــاغــرىــدى ـــ قــورســقىم ئاغــرىدى ؛
4 . ئۆز ـــ ئۆزەك ، تومۇر ، يىغاچ ئۆزى ـــ ياغاچ ئۆزىكى ؛
5 . ئۆز ـــ ئۆز قۇنۇقى ـ بەدەن (گەۋدە) دە ھەرىكەت
قىلدىغان نەرسە ، روھ ، جان .
مەھمۇد قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » (3 ـ
توم) دا مۇنداق دەپ يازغان :

مىڭ كىشى يولۇغى بولۇپ ئۆزۈڭە ،
بەرگەلەر ئۆزۈن ئانىڭ كۆزۈڭە .

(مىڭ كىشى پىدا بولۇپ ئۇنىڭ ئۆزىگە ، بەرگۈ-
سىدۇر جېنىنى ئۇنىڭ كۆزىگە) .
ئۆز سۆزى بۇ شېئىردا جان مەنىسىدە كەلگەن .
مەھمۇد قەشقەرى يەنە قەدىمكى تۈركىي خەلقلەردە
بولغان ئەقىدىلەردىن روھ مەنىسىدىكى « تەگى » توغرى-
سىدىمۇ چۈشەنچە بەرگەن : « تەگى ـــ كىچىلەردە ئاڭ-
لىنىدىغان گۇڭ ـ گۇڭ ئاۋاز . تۈركلەر شۇنداق قاراي-
دۇكى ، ئۆلۈكلەرنىڭ روھلىرى ھەر يىلى بىر كېچە توپ-
لىنىپ ، ئۆزلىرى ھايات ۋاقتىدا ياشىغان شەھەرلەرگە
كېلىپ ، شەھەر ئاھالىسىنى زىيارەت قىلىدۇ . كېچىدىكى
مۇشۇ ئاۋازغا كىم ئۇچراپ قالسا ، ئۆلىدۇ . بۇ تۈركلەردە
كەڭ تارقالغان چۈشەنچە » (« تۈركىي تىللار دىۋانى » ،

3 ـ توم) . دېمەك ، قەدىمكى ئادەملەر « ئۆز » (روھ ـ
ئەرۋاھ) ئۆلمەيدۇ ، ئۇ مەڭگۈلۈك بولىدۇ ، بەدەنلىرى يا-
شىغان ماكانلارنى يوقلاپ تۇرىدۇ ، دەپ ئىشىنەتتى .

ل . ز . بۇداگوف « تۈرك ـ تاتار تىللىرىنىڭ لۇ-
غىتى » دېگەن ئەسىرى (1987 ـ يىلى ، 1 ـ توم) دە
« ئۆز » سۆزى ياخشى ، توغرا سۆز ، تازا ، ئىچ ، ئوتتۇرا ،
يۈرەك ، مېڭە ، ماھىيەت دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ
دەپ شەرھىلىگەن .

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ « ئۆز » نى « روھ ـ مەڭگۈ-
لۈك » دەپ بەرگەن مەنىسى ۋاقىت نۇقتىسىنەزەرىدىن قا-
رىغاندا ، ئۇ سۆزنىڭ ئىشلىتىلگەن دەۋرىگە يېقىن ئىدى .
دېمەك ، بىر مۇنچە تارىخىي مەنبەلەردە تۈركىي خەلقلەر ،
جۈملىدىن ئۇيغۇرلار قەدىمكى دەۋردە تۈرلۈك روھلارغا ،
ئەجدادلار روھىغا سېغىناتتى .

قۇت

قەدىمكى ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز « مانا » نىڭ مەزمۇ-
نىغا دالالەت بېرىدىغان ۋە « مانا » دىن يەنىمۇ كەڭ مەنىگە
ئىگە بولغان « قۇت » دېگەن سۆزنى ئىشلەتكەن .
ئەجدادلىرىمىز قۇتلۇق دەپ تونۇلغان مەۋجۇداتلارغا ئىبا-
دەت قىلاتتى . « قۇت » بىر تۈۋرۈك سۈپىتىدە ئاسماندىن
چۈشكەن نۇر دەپ ئېتىقاد قىلاتتى ۋە « قۇت » چۈشكەن
ئاسمان نۇقتىسىنى « ئالتۇن قوۋۇق » (ئالتۇن ئىشىك)
دەپ ئاتىغانىدى .

مەھمۇد قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا
« قۇت » توغرىسىدا مۇنداق بىر تەبىر بەرگەن : « قۇت ـــ

بەخت ، دۆلەت » . قۇتلۇق سۆزىمۇ شۇنىڭدىن ياسالغان . شېئىردا مۇنداق كەلگەن :

قۇت قۇۋىغ بەرسە ئىدىم قۇلىڭا ،
كۇندە ئىشى يۇكسەپەن يۇقارۇ ئاغار .
(قۇت ـ دۆلەت بەرسە ئىگەم قۇلىغا ،
كۇندە ئىشى يۇكسىلىپ يۇقىرى ئۆرلەر)

يەنە :
قۇتسىز قۇدۇغقا كىرسە قۇم ياغار .
(بەختسىز قۇدۇققا كىرسە قۇم ياغار)

يۇسۇپ خاس هاجىپ « قۇتادغۇبىلىك »تە « قۇت » نى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ :

تابۇغدا كەلىپ قۇت قابۇغدا تۇرۇر ،
قابۇغدا تۇرۇغلى تابۇغدا تۇرۇر .
(خىزمەتكە كېلىپ قۇت قوۋۇقتا تۇرۇر ،
قوۋۇقتا تۇرغىنى خىزمەتكە تۇرۇر)

بۇ قۇت كەلسە يالڭۇق قۇتازۇر كۆنى ،
تۇمەن ئارزۇ بىرلە تالۇلاپ يەر ئاش .
(بۇ قۇت كەلسە ئىنسانىنىڭ ئىشى قۇتاتۇر ،
تۇمەن ئارزۇسىغا يېتىپ تويۇپ يەيدۇ ئاش)

تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى هۆججەتلەردە ،

«قۇت» توغرىسىدا مۇنداق بايانلار بار:

1. «قۇت — قۇت، بەخت ـ سائادەت، قۇتلاش، مۇقەددەس، روھ» (باڭ ۋە گابائىن: «ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەر»).

2. «قۇت — ئۇلۇغلۇق، ھەيۋەت، ھەزرەت، ئەزىمەت» (پ. پېللىئوت «قالياناماقارا ۋە پاپامقارا تېگىنلەر ھەققىدە ھېكايە»).

3. «قۇت — ئۇنسۇر، ئېلېمېنت؛ قۇت قولۇنماق — قۇت مەرھەمىتى، قۇتقا ئىلتىجا؛ ئانت ئىچمەك» («تۈركىي تۇرپان تېكىستلىرى»).

4. «قۇت بەرگەيمەن» («ئىرق بىتىگ»).

5. «تەڭرى قۇتىنتا — تەڭرىنىڭ مەرھەمىتىدە» («خۇئاس تۇئانىفت»).

6. «قۇت قولۇ يۈكۈنتۈمۈز — قۇت تىلەپ ناماز ئوقۇيمىز» («خۇئاس تۇئانىفت»).

7. «تۆكەل قۇت بولماقىڭىز (بولزۇن) — تۆگەل ـ تولۇق بەخت ـ تەلىيىڭىز كەلسۇن» (فون لېكوك «قوچۇدىن تېپىلغان مانى ھۆججەتلىرى»).

8. «يەر ـ سۇ قۇتى ئىرىنۇر، ئوت ـ سۇ قۇتى ئىغلايۇر، يىغاچ قۇتى ئۆلىيۇر — يەر ـ سۇ قۇتى ئېگرايدۇ، ئوت ـ سۇ قۇتى يىغلايدۇ، دەرەخ قۇتى ھۇۋۇلايدۇ» («مانى ھۆججەتلىرى»، II).

9. «ئانىڭ ئۇلۇغ قۇتىڭا — ئۇنىڭ ئۇلۇغ قۇتىغا» (مۈللېر «ئۇيغۇرچە» I، II، III).

10. «قاڭىم قۇتى — ئاتام قۇتى».

«بۇرخان قۇتى — بۇددا قۇتى» (پېللىئوت

« تېگىنلەر ھېكايىسى ») .

11 . « ئايىتەگرى پاتتى قۇتۇق ئۆزە — ئايىتەگرى قۇتۇق ئۈستىگە پاتتى » (« تۈركچە تۇرپان تېكىستلىرى ») .

بۇلاردىن باشقا ، « قۇت » نىڭ « تەلەي » ، « تەقدىر » ، « بەرىكەت » مەنىلىرىمۇ بار . بۇ سۆز ھازىرمۇ جانلىق ۋە ئەدەبىي تىللىرىمىزدا « قۇتلۇق » ، « قۇتلۇق بولسۇن » ، « قۇتلاش » ، « قۇتاتسۇن » دېگەندەك قەدىمكى مەنىلىرى بويىچە ئەينەن قوللىنىلىدۇ ؛ كىشىلەرگە ئات قىلىنىدۇ . مەسىلەن ، ئەرلەرگە قۇتلۇق ، ئاياللارغا قۇتاشخان دەپ ئىسىم قويۇلىدۇ .

« قۇت » سۆزى بىلەن قوشۇپ قوللىنىلىدىغان « ئىزۇق » سۆزىمۇ بار . بۇ سۆز ھەققىدە مەھمۇد قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا مۇنداق تەبىر بەرگەن :

« ئىزۇق — قۇتلۇق ۋە مۇبارەك نەرسە ، ئىرىملىق نەرسە . ئۆز ئىختىيارىغا قويۇپ بېرىلگەن مال — ئىزۇق دېيىلىدۇ ؛ ئۇنىڭغا يۈك ئارتىلمايدۇ ، ئۇنىڭ سۈتى سېغىلمايدۇ ، يۇڭى قىرقىلمايدۇ ، ئىگىسى ئۇنى بىرەر ئىشقا ئاتاپ ساقلايدۇ » . « بۇ سۆز ‹ ئىزى › دىن ياسالغان بولۇپ ، ئىزى — ئىگە ، تەڭرىمۇ ئىزى دېيىلىدۇ . ئىزىمىز يارلىقى — ئىگىمىز ، يەنى تەڭرىنىڭ يارلىقى » (« تۈركىي تىللار دىۋانى » ، 1 — توم) . قۇت سۆزىنى يۈسۈپ خاس ھاجىب « قۇتادغۇبىلىك » تىمۇ « مۇقەددەس ، مۇبارەك ، بەخت — تەلەي » مەنىسىدە قوللانغان . مەسىلەن :

بۇقاچ نەڭ بىرىكسە بىرەگۈ ئۆزە ،

ئانىڭدىن يىرار ئۇل ئىزۇق قۇت تەزە .

(بىرەر كىمدە بىر قانچە نەرسە بىرىكسە ،
ئۇنىڭدىن بەخت ـ تەلەي يىرىپ تېزىپ كېتىدۇ)

تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە تېكىستلەردىمۇ « ئىزۇق » سۆزى « كۆندۈرۈلگەن » ، « خاسىيەتلىك » ، « مۇبارەك » ، « ئەزىز » مەنىلىرىنى ئاڭلىتىپ كەلگەن . « ئۇلۇغ ئىدىقۇت بۈيۈك ئۇيغۇر ئېلى » نىڭ قاغانلىرى « ئىدۇق قۇت » نى قاغانلىق رۇتبە ، ئۇنۋان قىلىپ قوللانغان .

ئلي ـ كۈن

قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز تەبىئەتكە چوقۇنۇش جەريانىدا ، كۈن (قۇياش) نىڭ ھاياتلىقتىكى تەڭداشسىز رولىنى ، كۈننىڭ كۈندۈز ۋە ئاپتاپنىڭ مەنبەسى ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ ، كۈنگە تېۋىنىشكە باشلىغان . ئاينى تۈننى يورۇتقۇچى قۇدرەت ، ئاينىڭ تولۇش ۋە كېمىيىش قانۇنىيىتىنى بىلمىگەنلىكى ئۈچۈن ، بۇ ھادىسىنىمۇ بىر كارامەت دەپ قىياس قىلغان . شۇنىڭ بىلەن كۈنتەڭرى ، ئايتەڭرى دېگەن ئەقىدە پەيدا بولغان .

لوپنۇر رايونىدىن تېپىلغان ۋە ئادەتتە ئارخېئولوگلار تەرىپىدىن « كروران گۈزىلى » دەپ ئاتالغان قاتقان مۇردىنىڭ تارىخى كەم دېگەندە 4000 يىل ئىلگىرىكى قەدىمكى زاماندىن باشلىنىدۇ . مۇردا تېپىلغان جايدىكى قەبرە ئۈستىگە ياغاچ قوزۇقلار بىلەن كۈننىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن . بۇ ھال مەزكۇر مۇردا مەنسۇپ بولغان قە-

بىلىنىڭ كۆنتەگرىگە تېۋىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئامېرىكا قىتئەسىدىكى بەزى ئىندىئان قەبىلىلىرىنىڭمۇ كۆنتەگرىگە ئېتىقاد قىلىدىغانلىقى مەلۇم.

«تارىخنامە» نىڭ «ھۇنلار تەزكىرىلىرى» دە مۇنداق يېزىلغان: «ھۇن تەگرىقۇت كەگرۇ سەھەردە كۆنگە تازىم قىلىپ تىرىكچىلىكنى باشلايدۇ، كەچتە ئايغا تازىم قىلىدۇ». يەنە «ئارام ئايدا، ئۇلۇغ ــ ئۇششاق ھەممىسى تەگرىقۇت كەگرۇ ئوردىسىنىڭ ئىبادەت ئورنىغا يىغىلىدۇ. 5 ـ ئايدا ھۇمايۇن (ئەجدىھا ـــ بۆكە) شەھىرىگە يىغىلىپ ئاتا ـ بوۋىلىرىغا، ئاسمان ـ زېمىنغا، جىن ـ ئەرۋاھلارغا نەزىر قىلىدۇ.»

«تارىخنامە» دە يەنە مۇنداق يېزىلغان: «بىرەر ئىش قىلماق بولغاندا، يۇلتۇز ۋە ئايغا قارايدۇ. ئاي تولۇن ـ ئايدىڭ بولسا، ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ. ئاي كەمتۈك بولسا، چېكىنىدۇ». بۇ ئادەت تۈركىي خەلقلەردىمۇ بولغان. «سۈينامە» نىڭ «تۈرك تەزكىرىسى» دە: «ئايغا باقىدۇ، ئاي تولۇن بولسا بۇلاڭ ــ تالاڭغا چىقىدۇ» دېيىلگەن (بۇ يەردە ھەربىي يۈرۈش قىلىدىغانلىقىنى «بۇلاڭ ــ تالاڭ» غا چىقىدۇ دېگەن).

ئايغا تېۋىنىش خەلق ئارىسىدا سارقىنت بولۇپ قالغان. «ئايىنى قول بىلەن ئىشارەت قىلسا يامان بولىدۇ» دېگەن چۈشەنچە ھېلىمۇ بار. مەھمۇد قەشقەرى زامانىدىمۇ بۇ ئادەتنىڭ قەدىمدىن بۇيان كېلىۋاتقانلىقىنى ئۇنىڭ ئەسىرىدە كەلتۈرگەن مىسالدىن كۆرۈۋشكە بولىدۇ: «ئاي تولۇن بولسا، ئەلكىن ئىملاماس» (ئاي تولۇن بولسا، قول ـ ئىلكى بىلەن ئىملىماس).

كۆكتەڭرى ۋە بوزتەڭرى

قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر ناتۇرىزم دەۋرىدىكى تەڭرىلەرنى ئىككى تۈركۈمگە بۆلگەن : بىرى كۆكتەڭرى ، يەنە بىرى بوزتەڭرى ، يەنى ئاسمان تەڭرىسى ۋە يەر تەڭرىسىدۇر . ئۆز نۆۋىتىدە كۆكتەڭرىسى بىر تەڭرى ئەمەس ، بەلكى ئىككى قات ئاسماننىڭ تەڭرىلىرى ئىدى . ئاسماننى ئۈستۈنكى قەۋەت ۋە يەرنى ئاستىنقى قەۋەت دەپ بۆلگەن . ئۈستۈنكى قات ئاسماننىڭ تەڭرىلىرى مۇكاپات تەڭرىلىرى ، ئاستىنقى قات ئاسماننىڭ تەڭرىلىرى مۆجىزات تەڭرىلىرى ، دەپ چۈشىنىلگەن . ئەمما ، قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز كۆك (ئاسمان) نى توققۇز قات (يەنى نۇرغۇن قات) دەپ پەرەز قىلغان . ئەنە شۇ توققۇز قات كۆكنى يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك ئاستىنقى ۋە ئۈستۈنكى دەپ ئىككى قەۋەتكە بۆلگەن . كۆكتەڭرىلىرى توغرىسىدىكى مۇنداق بۆلۈنۈشلەر ياقۇتلار (ساقۇتلار) دا ساقلانغانلىقىنى رۇس تەتقىقاتچىلىرىدىن ۋ . ل . سېروشېۋسكىي 19 – ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ياقۇتلار ئارىسىدا تەكشۈرۈپ مەلۇمات بەرگەن .

ياقۇتلاردا تەڭرىلەر ئىككى قولغا بۆلۈنىدىكەن : توققۇز ئاغا ئۇزا ، سەككىز ئاغا ئۇزا .

تەڭرىلەردىن چارپاي تەڭرىسى بەشىنچى ئاسماندا شەرقتە تۇرىدىكەن ، بۇ قۇدرەتلىك ، باي ، خەيرىخاھ تەڭرى ئىكەن ؛ ئالا ۋە قارا ھايۋاننى يارىتىدىكەن . باي – باياناي (ئوۋچىلىق تەڭرىسى) كۆپىنچە ، ئورمانلاردا ، دالىلاردا يۈرىدىغان تەڭرى بولۇپ ، ئوۋچىلار ئوۋدا ئو-

گۈشسزلىققا ئۇچرىسا ياكى بىرەرسى ئاغرىپ قالسا ، بىر قارا « ماندا » قۇربان قىلىدىكەن . باشقا (ھەر خىل) تەڭرىلەر ۋە ئۇلارنىڭ يەتتە قىرىندىشى كەمبەغەل ئائىلىلەرنىڭ تەڭرىلىرى بولۇپ ، بۇلارنىڭ بىر قىسمى بېلىقچىلارنىڭ ، بىر قىسمى چوپانلارنىڭ ئاسرىغۇچىلىرى ۋە چارپايلارنىڭ ھىمايىچىلىرى ئىكەن .

سەككىز ئاغا ئۇزا — ياقۇتلاردا ئاستىنقى قولغا مەنسۇپ تەڭرىلەر . بۇ ئاستىنقى تەڭرىلەرنىڭ باشلىقى ئۇلۇغ تويۇن . بۇ تەڭرىلەر ئىنسانلارغا يېقىن تۇرغىنى ئۈچۈن ، ئىنسانلارنىڭ ھاياتىي ئىشلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىرى زىچ بولىدىكەن . بۇلار ئاسماننىڭ غەربىدە ئۈچىنچى قات ئاسماندا تۇرىدىكەن . مەسىلەن ، ئۇلۇغ تويۇن يەرگە سەۋەبسىز چۈشمەيدىكەن ، ئەگەر پۈتى يەرگە تەگسە يەر تىترەيدىكەن .

ۋ . رادلوفنىڭ « سىبىرىيەدىن » دېگەن كىتابىدا ، ئالتاي تۈركلىرىنىڭ تەڭرى چۈشەنچىلىرى مۇنداق بايان قىلىنغان : ئالتاي تۈركلىرى بارلىق دۇنيانى نۇرغۇن قەۋەتلەردىن تەركىب تاپقان ، دەپ ئىشىنىپ ، ئىككى تۈركۈمگە بۆلىدىكەن : بىرى ، يورۇقلۇق دۇنياسى . ئۇ 17 قات بولۇپ ، بارلىق روھلار ، تەڭرىلەر يورۇقلۇق دۇنياسىنىڭ ئەڭ ئۈستۈنكى قاتلىرىدا ياشايدىكەن ؛ بۇلار ئاجىز ئىنسانلارنى ياخشى كۆرىدىكەن ، ھىمايىسىگە ئالىدىكەن ، كۆككە ئېلىپ چىقىدىكەن . ئۇلارنىڭ قارىشىچە ، يورۇقلۇق (نۇر) پۈتۈن ئىنسانلارنىڭ دوستى ، تەبىئەتتىكى بارچە ھاياتىي كۆرۈنۈشلەرنىڭ كۆزەتچىسى . يەنە بىرى ، قاراڭغۇلۇق دۇنياسى . ئۇ ئاستىنقى يەتتە ياكى توققۇز

قاتتىن ئىبارەت ئىكەن ؛ قاراڭغۇلۇق (زۇلمەت) نىڭ تۆ-
ۋەنكى قاتلىرىدا بەتبەخت روھلار بىلەن چىپلىشىپ ، ئىن-
سانلارغا زىيان يەتكۈزۇشكە قارشى تۇرىدىغان ، نۇرغۇن
جەڭ ـ جېدەللەر ئارقىلىق يامان روھلارنى تۆۋەنگە ،
مەڭگۈلۈك قاراڭغۇلۇققا سۈرگەن تەڭرىلەر تۇرىدىكەن .
يورۇقلۇق ۋە قاراڭغۇلۇق قاتلىرى ئارىسىدا ئىنسانلارنىڭ
تۇرار ماكانى بولغان « يەر يۈزى » جايلاشقان بولۇپ ،
ئىككى دۇنيانىڭ تەسىرى ئاستىدا ياشايدىكەن . 17 قات
ئاسماننىڭ ئەڭ ئۈستۈنكى قەۋىتى ، يەنى 17 ـ قاتتا بارلىق
تەڭرىلەرنىڭ ئاتىسى بولغان « تەڭرى قاراخان » تۇ-
رىدىكەن . يەر ئاستى دۇنياسىنى تۈركلەر « ياغىز يەر » ،
ئوغۇزلار « قارا يەر » دەپ ئاتىغان .
« جۇنامە » نىڭ « ياتلار دىيارى » بۆلۈمىدە ،
تۈركلەر توغرىسىدا مۇنداق يازغان : « قاغان ھەمىشە ئۆ-
تۈكەن تېغىدا تۇرىدۇ . قاغان چېدىرىنىڭ ئىشىكى كۈن-
چىقىشقا ئېچىلىدۇ ، كۈن چىققان تەرەپنى ئۇلۇغلايدۇ . ھەر
يىلى ئېسىلزادىلەرنى باشلاپ ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ قەدىم جا-
يىدا نەزىر قىلىدۇ . ئۆتۈكەندىن 400 ـــ 500 يول كېلى-
دىغان يەردە ئېگىز تاغ بار . ئۈستىدە ئوت ـ گىياھ ،
دەل ـ دەرەخلەر يوق ، ئۇنى بوزتەڭرى دەيدۇ ، شيا تىلىدا
يەر تەڭرىسى دېگەنلىك بولىدۇ . »

يەر ـ سۇ ۋە ئوغلان

ئىنسانلار باشلانغۇچ تەبىئەتچىلىك ئېتىقادى دەۋ-
رىدىكى تەڭرىلەرگە « يەر ـ سۇ » دەپ ئات قويۇشقان .
بۇ تەڭرىلەر يەر ۋە سۇنىڭ ھىمايىچىلىرى بولغان . قە-

دىمكى ئەجدادلىرىمىز كىچىك بۇدۇن (كىچىك ئەل) ، ئوتتۇرا بۇدۇن (ئوتتۇرا ئەل) ۋە چوڭ بۇدۇن (چوڭ ئەل) دەپ دائىرىلەنگەن . بۇدۇن ياكى ئەل بىر ئاغۇشتىن بولغان قەۋملەرنىڭ يىغىندىسى . يەر - سۇ تەڭرىلىرى كىچىك بۇدۇننىڭ ھىمايىچىلىرى بولۇپ ، ئۇلار تۆت خان دەپ ئاتالغان ؛ شەرقتىكى قەۋمنىڭ كۆك خان ، جەنۇبىتىكى قەۋمنىڭ قىزىل خان دەپ ئاتىلىدىكەن . ھەربىر قەۋمنىڭ يەر - سۇ تەڭرىسى ئۆز قەۋمىنى قان دەۋاسىغا ، ھۇجۇم قىلىشقا ، جەڭگە زوقلاندۇرىدىكەن . يەر - سۇ تەڭرىلىرىنىڭ « چىۋى » دېگەن جىن ئەسكەرلىرى بولار ئىمىش . « چىۋى » توغرىسىدا مەھمۇد قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » (3 - توم) دا مۇنداق يازغان : « چىۋى — جىنلار گۇرۇھىدىن بىرىنىڭ ئېتى . تۈركلەر شۇنىڭغا ئىشىنىدۇكى ، ئىككى يۇرت كىشىلىرى بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشسا ، ئىككى يۇرتتىكى جىنلارمۇ ئۆز يۇرتىنىڭ ئىگىلىرىنى قوللاپ ئۇرۇشىدۇ . جىنلارنىڭ قايسى تەرىپى يەڭسە ، ئەتىسى شۇ يۇرتنىڭ ئىگىلىرى غەلىبە قىلىدۇ . كېچىلىرى ئىككى يۇرت جىنلىرىنىڭ قايسىبىرى يېڭىلسە ، شۇ جىنلار تۇرغان يۇرتنىڭ پادىشاھىمۇ مەغلۇب بولىدۇ . تۈرك ئەسكەرلىرى ئۇرۇشتىن قايتقان كېچىسى جىنلارنىڭ ئوقلىرى تېگىپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ، ئۆزلىرىنى دالدىغا ئېلىپ ، چېدىرلىرىغا كىرىۋالىدۇ . بۇ ئۇلارنىڭ ئىچىدە كەڭ تارقالغان بىر خىل چۈشەنچە . »

ئوغان — ئومۇمىي بۇدۇن (ئەل) نىڭ تىمسالى بولغان تەڭرىنىڭ ئېتى . ئالتاي تۈركلىرىنىڭ دىنىي

چۈشەنچىسىدە « ئوغان » نىڭ ئوغۇللىرى « سۇخان » ، « تۆمۈرخان » ، « ئوت خان » ، « يىغاچ خان » . سۇ-خانىنى قاراخان ، تۆمۈرخاننى ئاق خان ، ئوت خاننى قىزىل خان ، يىغاچ خاننى كۆك خان دەپ تەسەۋۋۇر قىلىشقان .

ئوغان يەر ـ سۇ تەڭرىلىرىنى قان دەۋاسىدىن ، باسقۇنچىلىقتىن توساپ قالىدىكەن . ئەمما ، كۆپىنچە قان دەۋاسى ۋە باسقۇنچىلىق « بۇدۇن » نىڭ تاشقىرىسىدا بولىدىكەن ، بۇدۇن ئىچىدە بولمايدىكەن . ئوغان بۇ تەرتىپ ـ قائىدىلەرنى چىڭ ساقلايدىكەن ۋە بۇدۇن ئىچىدىكى ھەمدەملىكنى قوغدايدىكەن .

قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزدىن ئالاھىدە خىسلەتلىك بولغان ئوغۇزخاننىڭ ئالتە ئوغلى بولۇپ ، ھەر ئوغلىنىڭ يەنە تۆتتىن ئوغلى بولغان . بۇلاردىن 24 قەۋم ۋۇجۇدقا كەلگەن . ئوغۇزخاننىڭ ۋەزىرى (ئۇيغۇر) ئىرقىل ئاتا ئوغۇز ئېلىنى 24 قەۋمگە رەسمىي بۆلۈپ ، ھەر بىرىگە بىر نام ، بىر تەڭرى ، بىر ئۇنغۇن (ئوغان) ، بىر تامغا بەرگەن . چوڭ ئوغۇللىرىغا كۈن ، ئاي ، يۇلتۇز سىمۋول بولۇپ ، چوڭ ئوغۇللارنىڭ ناملىرىمۇ ئاشۇ سىمۋول بىلەن ئاتالغان . كىچىك ئوغۇللىرى — كۆك ، تاغ ، دېڭىز خانلارمۇ شۇنداق بولغان . ئوغۇزخان ئۆزى ئۇلۇغ ئوغان بولغىنىدەك ، ئوغۇللىرى ئوتتۇرا ئوغان ، نەۋرىلىرى كىچىك ئوغان ھېسابلانغان . ئوغۇزخان قاراخاننىڭ ئوغلىدۇر . قاراخان سۇخاننىڭ تاقابىلىدۇر . قاراخان ئومۇمىي ئەلنىڭ تەڭرىسى ، ئوغانى ئىدى .

« ئوغان » پۈتۈن تەڭرىلەرنىڭ ئاتىسى بولغاچقا ،

ئۇ ھەممىگە قادىر ھېسابلانغان . « ئاللاھ » ، « خۇدا » سۆزلىرى قوبۇل قىلىنىشتىن ئىلگىرى ، ئادەتتە « ئوغان » سۆزى كەڭ قوللىنىلغان . مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئىزاھلىشىچە : « ئوغان — ھەر نېمىگە كۈچى يېتىدىغان ، ھەممىگە قادىر ، قۇدرەتلىك . ئوغان تەڭرى — قۇدرەتلىك تەڭرى . »

ياقۇتلار ۋە ئالتاي تۈركلىرى (تۇۋالار) قەدىمكى زاماندا دىڭلىنلار ۋە ھونلار ئېتتىپاقلىرىدىكى قەۋملەر ئىدى . ئۇلارنىڭ نەسەب جەھەتتىن دىڭلىنلەر بىلەن تۇغقانچىلىقى بار ئىدى .

3 . جىن ـ ئەرۋاھلار دۇنياسى

دۇنيانىڭ ھەممە خەلقلىرىدە بولغىنىدەك ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ روھ ـ ئەرۋاھ ۋە جىن ـ ئالۋاستىلار چۈشەنچىسى كەڭ تارقالغان . يۇقىرىدا ئېيتىلغان « مانا » ۋە « ئۆز » (روھ ـ جان) تۈرلىنىپ ، بۇنىڭدىن (باشقا دىنىي ئېتىقادلارنىڭمۇ تەسىرى بىلەن) « چۈر » ، « يەك » ، « يەل » ، « ئۈگۈزىن » ، « ئاباجى » ، « قۇۋۇج » ۋە باشقىلار كېلىپ چىققان .

چۈر ~ چور

تۈركىي خەلقلەر ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى « مانا » دىن تاشقىرى يەنە بىر قانچە ئەرۋاھلارنى « ئىزۇق » ، يەنى « مۇبارەك » ۋە « مۇقەددەس » بىلىپ ھۆرمەتلىگەن ۋە ئۇلارغا ئىشەنگەن . ئەنە شۇنداق ئەرۋاھلاردىن بىر قىسمى « چۈر » ياكى « چور »

دەپ ئاتالغان. بۇلار « ئاق چور » ، « قارا چور » دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەن. ئىلگىرى، يەر - سۇ مۇئەككىللىرى ۋە تەڭرىلەرمۇ ئەرۋاھ سۈپىتىدە چۈشىنىلگەنىدى. « چور » ئەنە شۇنداق ئۇلۇغلانغان ئەرۋاھلاردىن بىرى ئىدى. كېيىنچە، « چور » بەگ - خانلارغا بېرىلىدىغان رۇتبە، مەنسەپ بولۇپ قالغان. مەسىلەن، تۇدۇن چور (قاپاغان قاغاننىڭ بۇرادەرلىرىدىن)، بۆگۈ چور، تاردۇش ئىنانچۇ چور، كۆل چور، ئەلچى چۇر كۈچ بارس ۋە باشقىلار (تۈرك ۋە ئۇيغۇر قاغان - بەگلىرىنىڭ ناملىرى).

يەك

ئەرەبچىدىن « شەيتان » ياكى « جىن » سۆزىنى قوبۇل قىلىشتىن ئىلگىرى، قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز « يەك » سۆزىنى ئىشلەتكەن (بەزى تىلشۇناسلار « يەك » نى سانسكرىتچىدىكى « يەكسا » سۆزىدىن قىسقارتىپ ئېلىنغان سۇغدىچە سۆز دەپ تەخمىن قىلىشىدۇ).

مەھمۇد قەشقەرى « يەك » سۆزىگە « شەيتان » ۋە « جىن » دەپ ئىزاھ بەرگەندىن كېيىن مۇنداق ماقالنى كەلتۈرگەن: « بىلمىش يەك بىلمە دۇك كىشىدەن يەگ — بىلمىگەن - تونۇمىغان كىشىدىن بىلگەن - تونۇغان شەيتان ياخشى » (« تۈركىي تىللار دىۋانى »، 3 - توم).

يەل

« يەل — جىن، جىن شامىلى. ئەر يەلپىندى — ئادەمگە يەل (شامال) دارىدى، يەنى جىن

چاپلاشتى » (« تۈركىي تىللار دىۋانى » ، 3 ـ توم) .
« يەل قۇۋۇچ بىتىكى ـــ يەل (جىن) دارىغانلىققا قارشى ئوقۇلىدىغان دۇئا ـ ئەپسۇن » (« تۈركىي تىللار دىۋانى » ، 3 ـ توم) .
« قۇۋۇچ ـــ جىن تەگكەنلىك ئېسرى . بۇنداق ئادەمنى داۋالاشتا يۇزىگە سوغۇق سۇ سېپىپ تۇرۇپ ، قـۇۋۇچ ـ قۇۋۇچ دېيىلىدۇ ، ئادراسمان ۋە ئۇد ھىندى بىلەن ئىسرىق سېلىنىدۇ . بۇ سۆز قاچ ـ قاچ ، ھەي جىن قاچ ـ قاچ سۆزىدىن ئېلىنغان بولسا كېرەك » (تۈركىي تىللار دىۋانى » ، 3 ـ توم) .
« ئابـاچى ـــ ئالۋاستى ـ ھۆجۇ . باللارنى قورقىتىش ئۈچۈن ، ئاباچى كەلدى ـــ ھۆجۇ كەلدى دېيىلىدۇ » (« تۈركىي تىللار دىۋانى ، 1 ـ توم) .
ھەممە دىنلاردا « جىن ـ ئالۋاستى » ،« ئەرۋاھ »، « جان » ، « شەيتان » دېگەن چۈشەنچىلەر بار . شۇڭا ، دىنغا ئىشىنىدىغان ھەر قانــداق مىلـلەتـتە بۇ ئەرۋاھــلار ئۆز تىلـلـىرىـدا ھەر خىل ئاتالـغان . بۇ ئىنسـانـىيەتـتىكى ئورتاق ھادىــسە .

قورۇق

« قورۇق » ـــ قوغدىلىدىغان مەنىسىدىكى سۆز . بـۇنى « تابۇ » دەپمۇ ئاتايدۇ . تابۇ ـــ بىر ئادەمنى ياكى بىرەر شەيئىنى مۇقەددەس ، يەنى ئىدۇق دەپ بىلىپ ، ئۇنىڭغا چېقىلىشقا ياكى ئۇنى قولـلـىنىشـقا بولماسلىق . بۇ بـىر خىل ئېتىقاد ، « قورۇق » ياكى « تابۇ » ـــ « مانا »

ۋە «توتېم» دىن پەيدا بولغان خاس ئىسىم. قاغان ياكى بەگ ئۆلگەندىن كېيىن ئىسمى «قورۇق» بولىدۇ. ھېچكىم ئۇنىڭ ئىسمىنى يىل بويى ئاغزىغا ئالمايدۇ. قاغان ياكى بەگ بىلەن ئاتداش بولغۇچىلارمۇ ئۆز ئىسىملىرىنى يەڭگۈشلەشكە مەجبۇر بولىدۇ. ۋاپات بولغان قاغان ياكى بەگنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن باشقا ئىسىم بىلەن ئاتايدۇ. بەزى ھايۋانلارنى ئۆلگۈچىنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن مۇكاپات قاتارىدا ئەركىن - بوش قويۇۋېتىدۇ. بۇلارنىمۇ «ئىدۇق» دەپ قورۇق ھېسابلايدۇ.

4. شامانلىق ۋە تويۇنلۇق

بۇ چاغقا قەدەر تۈركىي خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى - ئىپتىدائىي دىنى «شامانلىق» (شامانىزم) دەپ قاراپ كېلىندى. تۈركىيە تارىخچىسى زىياگۆكئالپىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا («تۈرك مەدەنىيىتى تارىخى»)، شامانلىق — سېھىرگەرلىك سىستېمىسىدۇر. شامان — كاھىن ۋە سېھىرگەر دېگەنلىكتۇر.

«شامان» ئەسلىدە «خام ~ ھام / شام» سۆزىدىن كېلىپ چىققان. قەدىمكى تۈركىي تىلدا «قام — قامان» دېيىلەتتى. بۇ ئەرەبچىدە «كاھىن» دېيىلىدۇ (كھن - كەھەنە — ئالدىن بىلىش، پال سېلىش دېگەن مەنىدىكى سۆزدىن «كاھىن» ياسالغان بولۇپ، پالچى، ئالدىن بىلگۈچى، نەزىر - قۇربانلىق باشقۇرغۇچى دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ). ھازىرمۇ ئالتاي تۈركلىرىدىن تۇۋا، تۆلەنگۈتلەر «قامدان»، «قامۇق» (شامان، شامانلىق) دەيدۇ؛ سېھىر قىلماقنى «قامدا» دەي-

دۇ . مەسىلەن ، « چىن ئۆلۈردى قام ئالباس » (چىن ـ راست ئۆلدىغانىنى قام قۇتقۇزالماس) دېگەن ماقالمۇ بار . دېمەك ، « شامان » نىڭ ئەسلى مەنىسى سېھىر قىلغۇچى ، ئەرۋەشچى (ئەپسۇنچى) دۇر .

شامانلىق پائالىيىتىدە ، مۇقىم ئىبادەتخانا تەسىس قىلىنمايدۇ ؛ يېزىلغان نوم ـ بېتىكلىرى بولمايدۇ . شامانلىقمۇ تەڭرى ۋە ئەرۋاھلارغا ئىشىنىدۇ . شامانلىق ئېتىقادى بويىچە ، ئالەمنى ئۈچ قاتقا بۆلىدۇ . ئۈستۈنكى ئالەم ـــ ئۇجماخ (جەننەت) بولۇپ ، ئۇ يەر تەڭرىلەر ماكانىدۇر ؛ ئوتتۇرا ئالەم ـــ يەر يۈزى بولۇپ ، بۇ يەردە ئىنسانلار تۇ-رىدۇ ؛ ئاستىنقى ئالەم ـــ تامۇ / تامۇغ ـ دوزاخ) بولۇپ ، ئۇ يەردە جىن ـ شەيتانلار تۇرىدۇ . قام (شامان) دېگەن « يەلۋى » (سېھىرگەر) بارلىق قۇدرەتنى ئۆزىگە مۇ-جەسسەملەندۇرگۈچى سۈپىتىدە ، جىن ـ شەيتانلارنى ئىشقا سېلىپ ، « يىگ » (كېسەل) داۋالايدۇ ؛ شۇنىڭ-دەك « ئىرق » (پال) بېقىپ ، ياخشىلىق ـ يامانلىقتىن ۋە كەلگۈسىدىن ئالدىن بېشارەت بېرەلەيدۇ . قەدىمكى زامان-دىكى كىشىلەر« يەلۋى » (سېھىرگەر) لەرنى تەڭرىنىڭ زاھىرى دەپ ئېتىقاد قىلغان . ئادەتتە تۇغۇلۇش ، قېرىش ، ئاغرىش ، ئۆلۈش ، بېيىش ، يوقسۇللۇق ، كەم هوسۇل ئې-لىش ، يارىشىش ياكى ئۇرۇشۇش دېگەندەك ئىشلاردا كى-شىلەر « يەلۋى » سۆزىگە قۇلاق سالاتتى . شۇ سەۋەبتىن شامانلىق ـــ يەلۋىلىك ئېتىبارلىق كەسىپكە ئايلىنىپ ، ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس قېلىش شەكىللەنگەنىدى . ئەر شامان ئوغلىغا ، ئايال شامان كېلىنىگە ئۆگىتەتتى . پەقەت ئاز ساندىكى « تۇغما » سېھىرلىك كارامىتىگە ئىگە بول-

غانلار « پىر ـ ئۇستاز شامان ھېسابلىنىپ ، ئەرۋەش ـ ئەپسۇن ۋە ئىرق ـ پال ھۈنىرىنى ئاغزاكى ئۆگەتكۈچى » كەسپىي يەلۋى بولۇپ قالاتتى.

شامانلارنىڭ دەسلەپتە ئۆزلىرىنىڭ توتېملىرى بولاتتى. شامان ئۆز توتېمىنى ناھايىتى مەخپىي جايدا ساقلايتتى. چۈنكى، توتېمى ئۆلسە، شامانمۇ ئۆزىنى ئۆلگەن، دەپ بىلەتتى. شامانىنىڭ خۇسۇسىيىتى ئۆز توتېمىنىڭ خۇلق ـ پەيلىگە باغلىق ئىدى. توتېمى توشقان بولغان شامان ئىنتايىن چەبدەس ـ چاققان بولاتتى؛ توتېمى تۈلكە بولغان شامان ناھايىتى ھىيلىگەر بولاتتى؛ توتېمى ئارسلان بولغان شامان ناھايىتى ئەزىمەت، يىگىتتەك بولاتتى. دېمەك، شامان ئۆز توتېمىنىڭ ئەكس ساداسى ۋە تىمسالى ئىدى.

ئانىلىق توتېمچىلىق دەۋرىدە، ئانىلىق ئاتداشلار بولاتتى. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى داۋامىدا، ئانىلىق توتېمچىلىق بىلەن بىللە ئانىلىق ئاتداشلارمۇ ئايرىلىشقا باشلىغان. ئانىلىق ئاتداشلار بۆلۈنگەندىن كېيىن، شامانلار ئۆزلىرى مەنسۇپ بولغان ئاتداشلارنىڭ توتېمىنى ئۆزلىرىگە خاس قىلىپ ئىگىلىۋالدى. نەتىجىدە، شامانلار ئانىلىق توتېمچىلىقتىن كۈچ ـ قۇۋۋەت ئېلىش بىلەن بىللە، ئانىلىق ئاتداشلارنىڭ ئورنىنى باستى. شامانلىقتا، خوتۇنلارنىڭ ئورنى يۇقىرى ئىدى. ئادەتتە شامانلار ئاساسەن خوتۇنلاردىن چىقاتتى. « خەبنامە » نىڭ « ھۇنلار تەزكىرىسى » دە، ھۇنلاردا « ھەممىشە كاھىنلىق قىلىش ئادىتى بار » دېيىلگەن. « يىغلاگغۇ خانزادە تەزكىرىسى » دە: « غۇز ئايال كاھىن ئورماندا

ئەرۋەيدۇ ، هۇنلارنىڭ ئاشۇنداق سېھرگەرلىك هۇنىرى بار » ، « خەن قوشۇنى كېلىدىكەن دەپ ئاگلاپ ، هۇنلار كاهىنلارنى ئىشقا سېلىپ ، قوشۇنىنىڭ كېلىدىغان يوللىرى ۋە سۇ يولىغا قوي ـ كالىلارنى كۆمۈپ ، قوشۇنغا جۇدا قىلدۇردى » (« خەننامە » نىڭ « غەربىي يۇرت تەزكىرىسى ») دەپ يېزىلغان . « ۋېينامە » نىڭ 102 ـ جىلد ، « 90 ـ تەزكىرە » نىڭ « غەربىي يۇرت » بابىدا ، گاۋجۈيلەر (قاڭقىللار ، يەنى ئۇيغۇرلار) ھەققىدە بايان قىلىنغاندا : « يېشىن ـ چاقماقنى ياخشى كۆرىدۇ . هەر قېتىم يېشىن چاقنىغاندا ۋارقىرىشىپ كۆككە رەھمەت ئېيتىپ ، تۇرغان يەرلىرىنى تەرك ئېتىدۇ . كۈز بولغاندا ، ئات ـ يىلقىلىرى سەمرىگەندە ، يېشىن چاقنىغان ماكانغا قايتىپ كېلىدۇ ، قوچقارنى كۆمۈپ ، ئوت ياقىدۇ . قىلىچلىرىنى ئوينىتىدۇ . ئايال كاهىن ئەپسۇن ئوقۇيدۇ . چەۋەندازلار ئاتلىرىنى قويۇندەك يۈگۈرتۈپ ، يۈز قېتىم ئايلىنىدۇ . هەر بىرى بىر باغلامدىن تال شېخىنى تىكىپ ، سۈت ـ ئايران بىلەن سۇغۇرىدۇ . . . » دەپ يېزىلغان .

دوسسوننىڭ « موڭغۇللارنىڭ تارىخى » دا يېزىلىشىچە : « ئۇيغۇرلار بۇرۇن شامانىزمغا ئېتىقاد قىلاتتى . قام (كاهىن) لار شامان دېيىلەتتى » ، « شامانلار ئىپتىدائىي دىنىنىڭ ئۇستازلىرى ئىدى ، ئۇلار يەنە ئەرۋەشچى (ئەپسۇنچى) ، يۆرۈكچى (چۈش تەبىرچىسى) ، پالچى ، يۇلدۇزچى (مۇنەججىم) ، ئەمچى (تېۋىپ) ئىدى . ئۇلارنىڭ هەر بىرى بىرەردىن ئەرۋاھنىڭ مۇئەككىلى ئىدى . ئۆتمۈشتىن ، بۈگۈندىن ، كەلگۈسىدىن بېشارەت بېرەتتى . دۇمباق چېلىپ ئەرۋەيتتى ، بارا ـ بارا

ئەۋجگە كۆتۈرۈلۈپ ، هۇشىدىن كېتەتتى . ئېسىر چاپلىشىپ ، كۆزىنى يۇمۇپ ساماغا چۇشەتتى . ياخشىلىق - يامانلىق توغرىسىدا بىلجىرلايتتى . ئادەملەر كىشىلىك هاياتىدىكى چوڭ - چوڭ ئىشلارنى شامانلاردىن سورايتتى . بۇ ئىشەنچ كەڭ تارقالغانىدى . »

مەھمۇد قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا مۇنداق يازغان : « قاملار قامۇغ ئەرۋەشتى — هەممە كاھىنلار ئەپسۇن ئوقۇدى . يۇز - كۆزگە چىققان يامان جاراھەت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارغا سۇف - كۆچ قىلىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ . »

« قام » سۆزى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا 10 — 11 - ئەسىرلەردىمۇ ئوتاچى (تېۋىپ) سۆزى بىلەن بىر قاتاردا « داخان » ، « هەكىم » مەنىلىرىدە قوللىنىلغان . بۇنى « قۇتادغۇبىلىك » تىكى مۇنۇ بېيىتلاردىن بىلىش مۇمكىن :

كەرەك تۇت ئوتاچى كەرەك ئەرسە قام ،
ئۆلۈكلىكە هەرگىز ئاسىغ قىلماس ئەم .
(مەيلى چاقىر تېۋىپنى ياكى كەلسۇن قام ،
ئۆلۈمگە هەرگىز پايدا قىلماس ئەم) .

بۇ بېيىتتە « ئەم » سۆزى « داخان » مەنىسىدە كەلگەن .

قامۇغ ئىگكە ئوت ئول ئەمى بەلگۈلۈگ ،
ئول ئىگ ئەملەگۈچى قامى بەلگۈلۈگ .

(ھەممە كېسەلگە دورا ـ داۋا بەلگۈلۈك ،
ئۇ كېسەلنى داۋالىغۇچى تىۋىپ بەلگۈلۈك) .

بۇ بېيىتتە « قام » سۆزى « تېۋىپ » بىلەن مەنىداش بولۇپ كەلگەن .

سەنىڭدە تۇرۇر كۆر بۇلارنىڭ ئەمى ،
ئوتاغلى دارۇ بىرلە بولغىل قامى .
(سېنىڭدە تۇرۇپتۇ بۇلارنىڭ ئەمى ،
داۋالا دورا بىرلە بولغىل ھەكىمى)

بۇ بېيىتتە « قام » سۆزى « ھەكىم »، يەنى ئۇستا مەنىسىدە كەلگەن .

تويىنلۇق

« تويۇن » — مەھمۇد قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا « تويىن » دەپ يازغان . « تويىن — ئىسلام دىنىدا بولمىغانلارنىڭ دىنىي باشلىقى . بۇ بىزدىكى ئىمام ۋە مۇفتىلارغا ئوخشايدۇ . تويىن ھەر ۋاقىت بۇت ئالدىدا بولۇپ ، كىتابلارنى ۋە ھۆكۈملەرنى ئوقۇيدۇ . » ۋ . باڭ ۋە ئا . فون گاباتىنلار « ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتى » دېگەن ئەسىرىدە ، « تويىن » ئېھتىمال خەنزۇچىدىكى « داۋرېن » (道人 — مۇھەررىردىن) نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولسا كېرەك ، دەپ يازغان . تويۇن (تويىن) راھىب دېمەكتۇر .

« داۋ » (تو) يول ، ئۇسۇل ، ھۈنەر ، ھېكمەت

مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ . قەدىمكى سېھرگەرلىكتىن تەرەق-
قىي قىلىپ ، بەلگىلىك دىنىي ئەخلاقىي كۆز قاراش ، دۇنيا
قاراش ۋە ئىدىيە سىستېمىسى بولۇپ شەكىللەنگەن .
« تويىن » (تويۇن) ـــ ئەنە شۇ تەلىم ۋە نۇقتىئىنەزەرنى
ھاسىل قىلغان ۋە تەرغىب قىلىدىغان پازىل شەخس .

قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز بۇ ئاتالغۇنى قوبۇل قى-
لىپ ، ئۆزلىرىنىڭ مەلۇم سىستېمىغا كىرگەن دىنىي كۆز
قاراش ۋە تەلىماتلىرىنى بىلگۈچى ۋە ئۆگەتكۈچى بىلىك-
لەرنى « تويىن » (تويۇن) دەپ ئاتىغان .

تويۇنلار ئەجدادى ھېسابلانغان « يەر - سۇ » مۇ-
ئەككىلىگە ياكى تەڭرىگە ۋە ئۆزلىرى خاس بولغان تو-
تېملىرىغا ياكى روھقا تېۋىنىپ ، مۇراجىئەت قىلاتتى . شا-
مانلارنىڭ تۇتېم ، روھلار ۋە تەڭرىلەر ھوزۇرىدىكى تە-
سىرى « سېھرىي جاپا ۋە مۇشكۈللۈك » تىن ئىبارەت
ئىدى .

تويۇنلۇق « ئوڭ » قولغا ، شامانلىق « سول »
قولغا مەنسۇپ ئىدى ، يەنى قەدىمكى دىن « ئوڭ »نى قۇت-
لۇق ھېسابلايدۇ ، شامانلىق بولسا « سول » نى قۇتلۇق
ھېسابلايدۇ . تويۇنلۇق ئىرسىيەتلىك بولۇپ ، تەڭرىلەر ۋە
باشقا سىمۋوللار تويۇنلارنىڭ ئاتىلىرى ھېسابلىناتتى . شا-
مانلىق بەزىدە ئىرسىيەتلىك ، بەزىدە كەسپىي ۋە بەزىدە
تۇغما بولاتتى . قەدىمكى دىن ئەسلىدە « سېھرلىك دىنى »
ئىدى ، شۇڭا سېھرنى دىن ئىنكار قىلمايتتى . دىن بىلەن
سېھر باپباراۋەر بولۇپ ، دىنىي ئېتىقادلىرى ئىككى تۈ-
زۈمگە ئايرىلغانىدى .

تويۇنلار دىنىي باشلىق بولۇشى بىلەن بىللە ،

ئەينى چاغدا سىياسىي باشلىقلار ئىدى . مەسىلەن ، ئو-
غۇزنىڭ 24 قەبىلە بېگى بىلەن ئەل بېگى تويۇنلاردىن
ئىدى . دېمەك ، روھانىيلار ئەينى چاغدا ھۆكۈمرانلار ئى-
دى . قەدىمكى يۇناندىمۇ قەھرىمانلار تەڭرىلەشتۈرۈلگەن
شەخسلەر بولغان . شامانلار بولسا ، سېھىرگەر ھەم كا-
ھىن ، ئەسەب - نېرۋا (تۇيغۇ) كېسەللىكلىرىنى داۋالاي-
دىغان بىر خىل روھانىي تېۋىپلار ئىدى . ئۇزۇۋىي (جىس-
مانىي) كېسەللىكلەرنى داۋالىغۇچىلارنى قەدىمكى
ئەجدادلار « ئوتاچى » ۋە « ئاتاساغۇن » دەپ ئاتىغانىدى .
تويۇنلارنىڭ تەڭرىلەشكەن ئاتىلىرى ۋە خاسلاشقان تو-
تېمىلىرى ھەم ئەرۋاھلارنىڭ ھىمايە قىلغۇچىلىرى پۈتۈن-
لەي ئەرلەردۇر . شامانلارنىڭ ئۆزلىرىگە خاس قىلىنغان
توتېملىرى ۋە ھامىيلىرى ئاياللاردۇر . شامانلار مەنىۋى
ئىمتىيازلىرىنى ئۇسسۇل - مۇزىكا ، شېئىر - قوشاقلارنىڭ
سېھرىي كۈچلىرى ئارقىلىق كۆرستەتتى . تويۇنلارنىڭ
مۇقەددەس كىتابلىرى بولاتتى ، ئۇنى « نوم » دەپ ئا-
تايتتى . جۇۋەينىنىڭ « تارىخى جاھانكۇشاي » كىتابىدا
يېزىلىشىچە ، تۈرك دىنىدە بولغانلار « نومى ، نومى-
يان » (نومى بارلار) دېيىلگەن ؛ قاغان ھوزۇرىدا نوملار
بىلەن قام (شامان) لار بەسلىشىپ سىناشقان . تويۇنلار
قولىدىكى « نوم » نى دەستەك قىلىپ ، مۇنازىرىدە قاملارنى
مەغلۇپ قىلغان . نوم ھەققىدە مەھمۇد قەشقەرى « تۈركىي
تىللار دىۋانى » دا مۇنداق دەپ يازغان : « نوم — دىن ،
شەرىئەت . تەڭرى نومى — تەڭرىنىڭ دىنى ۋە شەرىئىتى
دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان . ھەممە دىنلارغا نوم
دېيىلىدۇ . »

« تۈركچە تۈرپان تېكستلىرى » نى تەتقىق قىلغان ئالىملار « نوم سۆزى قانۇن ، دىن ، ئەقىدە ، ئىشەنچ ،دۇئا ، دىنىي ئەسەر دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ ؛ سۇغدىچە نوم ، يۇنانچە نومو(nomos) دېيىلىدۇ » دەپ چۈشەندۈرگەن .

5 . خاسىيەتلىك ھېسابلانغان نەرسە ھەم شەخسلەر

قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ۋە تەبىئەت قانۇنىيەتلىرىنى چۈشىنىش جەھەتلىرىدىن مەلۇم نەرسە ياكى شەخسلەرنى قانداقتۇر بىر خاسىيەتلىك ، كارامەتلىك ، دەپ تونىغان . تۆۋەندە تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسەن بىر قانچىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن :

يات

« يات ــــ يادا . بۇ بىر خىل سېھىرگەرلىك بولۇپ ، يامغۇر ، شامال ۋە باشقىلارنى تىلەش ئۈچۈن ، مەخسۇس تاشلار (يادا تاشلار) نىڭ ياردىمى بىلەن سېھىر قىلىنىدۇ . بۇ ئادەت ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كەڭ تارقالغان . مەن بۇنى ياغمىلاردا ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم . ئۇ يەردە بىر يانغىن بولغاندا ، يانغىننى ئۆچۈرۈش ئۈچۈن شۇنداق قىلىنغانىدى ، تەڭرىنىڭ ئەمرى بىلەن يازدا قار ياغدى ، كۆز ئالدىمدا ئوت ئۆچۈرۈلدى » (« تۈركىي تىللار دىۋانى » ، 3 ــ توم) .

ھازىرمۇ جانلىق تىلدا « يادا قىلدى » (جودۇ

قىلدى) ، « يادا قىلىپ ، يامغۇر ياغدۇرۇلدى » ، شۇنىڭ-دەك ناھايىتى كەپسىز — شوخ بالىنى « ئىچىدە يادا تېشى بارمىكىن » دەيدۇ .

يېشىن (چاقماق) ۋە قاشتاش

قەدىمكى ئۇيغۇرلاردىن گاۋجوي (گاۋگوي ، قاڭقىللار) دا يېشىننى ئۇلۇغلايدىغان دىنىي چۈشەنچە بولغان . ھەتتا 10 — ئەسىرلەردىمۇ مۇنداق چۈشەنچىنىڭ كەڭ تارقالغانلىقىنى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مۇنۇ مىسالىدىن بىلىشكە بولىدۇ :

« ياشىن — يېشىن ، چاقماق . كىمنىڭ بىلە قاش بولسا ياشىن ياقماس — كىمنىڭ يېنىدا قاشتاش بولسا ، ئۇنىڭغا يېشىن يېقىن كەلمەس (تەگمەس) دېگەن بىر ھېكمەتلىك سۆز بار . قاشتاش ئاق ، سۈزۈك بولۇپ ، كى-شىلەر ئۇنى ئۈزۈك قىلىپ سالىدۇ . بۇنداق ئۈزۈكنى سې-لىۋالغان كىشىگە چاقماق تەگمەيدۇ . چۈنكى ، ئۇنىڭ تە-بىئىتى شۇنداق . بۇ تاشنى بۆزگە ئوراپ ئوتقا تاشلىغاندا ، بۆزمۇ ، تاشمۇ كۆيمەيدۇ . بۇ سىنالغان . ئۇسسىغان ئادەم بۇنى ئاغزىغا سالسا ، ئۇسسۇزلۇقنى باسىدۇ » (« تۈركىي تىللار دىۋانى » ، 3 — توم) .

« قاش — قاشتاش . بۇ بىر خىل سۈزۈك تاش بولۇپ ، ئاق ۋە قارا رەڭلەردە كۆرۈلىدۇ . بۇنىڭ ئېقىنى گۈلدۈرمامىدىن ، ئۇسسۇزلۇقتىن ۋە يېشىن چۈشۈشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۈزۈككە كۆز قىلىدۇ » (« تۈركىي تىللار دىۋانى » ، 3 — توم) .

ئوماي

ئورقۇن ئابىدىلىرىدىمۇ بۇ سۆز ئۇچرايدۇ . « ئو-
ماي » سۆزىنى ۋىلھېلم تومسۇن (دانىيىلىك تۈركولوگ)
خاتۇن تەڭرى مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ ، دەپ تەھلىل قىل-
غان . قەدىمكى تۈركىي خەلقلەردە تارقالغان شامانلىقنىڭ
« ئاماغات » دېگەن مۇئەننەس (ئايالغا خاس) بىر ئەقى-
دىسى بار ئىدى . شامانىنىڭ سېھرىي ھۈنىرىنى ئانا كاما-
لەتكە يەتكۈزگەچكە ، ئۇلار « ئاماغات » نى ئۇلۇغلايت-
تى . « ئاماغات » ياكى « ئوماي » غا تېۋىنىش كەڭ تار-
قالغانىدى .

« ئوماي — ئەش ، يولداش ، ھەمراھ . ئاياللارنىڭ
كۆزى يورۇغاندا ، بالىدىن كېيىن چۈشىدىغان نەرسە .
ماقالدا مۇنداق كەلگەن : ئومايغا تابىنسا ئوغۇل بولۇر —
ئەشكە تېۋىنسا ئوغۇل تاپار ؛ كىم تۇغۇت ئىشىغا خىزمەت
قىلسا ئوغۇللۇق بولىدۇ . خوتۇنلار بۇنى ياخشىلىققا جو-
رۇيدۇ » (« تۈركىي تىللار دىۋانى » ، 1 ـ توم) .

مەھمۇد قەشقەرى بۇ ئىزاھى بىلەن « ئوماي » نىڭ
قەدىمدىن تارتىپ تۈركىي خەلقلەردە ، خاسىيەتلىك
نەرسە ، دەپ ئەقىدە قىلىپ تېۋىنىدىغانلىقىدىن دېرەك
بەرگەن . ئەمما ، مەھمۇد قەشقەرى « ئوماي » نىڭ
ئەش — ھەمراھ دېگەن مەنىسىنىمۇ قەيت قىلغان :
« ئەش — ھەمراھ ، يولداش ؛ دوست ـ بۇرادەر . جېنى بار
كىشىمۇ ئەشلىگ دېيىلىدۇ » (تۈركىي تىللار دىۋانى » ،
1 ـ توم) .

خۇمارۇ (قۇمارۇ)

قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ دىنىي ئەقىدىسى بويىچە ئۆلۈغلار ئۆلگەندىن كېيىن، ئۆلگۈچىنىڭ ئىسسىل نەرسىلىرىدىن قاغانغا ھەدىيە قىلىش ئادىتى بار ئىدى. « قۇمارۇ »(خۇمارۇ) نىڭ ئەسلى مەنىسى « ۋەسىيەت » دېگەنلىكتۇر. مەمۇرىي ھۆكۈمرانلىق جەھەتتە قاغان بولغۇچى ئەينى چاغدا دىنىي جەھەتتە ئوغان ئىدى. شۇڭا، ئۇنىڭغا ئۆلگەن چوڭ كىشىلەرنىڭ ئىسسىل نەرسىسىنى يادىكار قىلىش « مۇيان » (ساۋاب) بولىدۇ، دەپ ھېسابلايتتى.

« خۇمارۇ — يادىكار، ئەستىلىك ئۈچۈن بېرىلگەن مال ياكى نەرسە. چوڭلاردىن بىرى ئۆلگەندە، تۈركلەرنىڭ ئادىتى بويىچە ئۇنىڭ مىلىدىن ئەڭ ئىسىل بولغان بىرەر نەرسە قاغانغا تەقدىم قىلىنىدۇ. شۇ نەرسە خۇمارۇ دېيىلىدۇ. بۇ سۆز ئەر - ئاياللارغا ئىسىم بولۇپمۇ كېلىدۇ؛ ئۇزۇن سەپەرگە كەتكەن كىشى، ئۇرۇق - تۇغقان قېرىنداشلىرىغا يادىكارلىق قالدۇرغان نەرسىمۇ خۇمارۇ دېيىلىدۇ » (« تۈركىي تىللار دىۋانى »، 1 — توم).

قۇلباق

قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر بەزى كارامەت كۆرسەتىدىغان ئەۋلىيالارغا ئىخلاس قىلاتتى. شۇلاردىن ئىسمى ۋە كارامىتى تارىخ يۈزىدە قالغىنى « قۇلباق » دۇر.

« قۇلباق — تۈركلەردىن بىر ئەۋلىيانىڭ ئىسمى، ئۇ بالاساغۇن تاغلىرىدا ياشايدىكەن. ئېيتىشلارغا قارى-

غاندا ، ئۇ قارا تاشقا تەگرى قۇلى قۇلباق دەپ يازسا ، ئاق بولۇپ چىقىدىكەن ؛ ئاق تاشقا يازسا ، قارا بولۇپ چىقىدىكەن . ئۇنىڭ ئىزلىرى تا ھازىرغىچە بار ئىكەن » (« تۈركىي تىللار دىۋانى » ، 1 ـ توم) .

6 . ئۆلۈم مەرىكىلىرى

قەدىمكى زامانلاردا ، ئۆلۈم مەرىكىلىرى ھەر خىل شەكىلدە تەنتەنىلىك ئۆتكۈزۈلگەن . زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ، قەۋملەرنىڭ دىنىي چۈشەنچىلىرىگە يېڭى مەزمۇنلار قوشۇلغاچقا ، جىنازىنى ئۇزىتىش شەكىللىرى خىلمۇ خىل بولغان . جەسەتنى كۆمۈش شەكىللىرى ۋە ئۆلگۈچىگە ئاتاپ قىلىنىدىغان نەزىر ـ نۇزرات يوسۇنلىرىمۇ بىر تەرزدە توختاپ قالمىغان . تۆۋەندە تارىخىي مەنبەلەردىن بەزى بايانلارنى كەلتۈرىمەن :

« ۋېينامە » نىڭ 91 ـ تەزكىرىسىدە گاۋجۈي (گاۋگۈي ، قاڭقىلار) نىڭ ئۆلۈم ئۇزىتىش يوسۇنى مۇنداق يېزىلغان : « ئۆلگۈچىنى دەپنە قىلىشتا ، يەرچۇ (قەبرە) كولايدۇ . جەسەتنى قوللىرىدا ئوقيانى كېرىپ تۇرغان ۋە قىلىچ ئاسقان ھالەتتە خۇددى تىرىكتەك جابدۇپ ، يەرچۇدا ئولتۇرغۇزۇپ ، كۆممەي ئۈستىنى ئوچۇق قويىدۇ . يېشىن تېگىپ ئۆلسە ۋە ۋابا تارقالسا ، بەخت ـ ئامانلىق تىلەيدۇ . ئامان ـ ئېسەنلىك بولسا ، شۈكرى ـ سانا ئېيتىدۇ . نۇرغۇن مال سويۇپ ، سۆڭەكلىرىدىن گۈلخان ياقىدۇ ، گۈلخان ئەتراپىنى كۆپ بولسا بىر قانچە يۈز قېتىم ئاتلىق ئايلىنىدۇ . ئۇلۇغ ـ ئۇششاق ئەر ـ ئاياللار يىغلىدۇ . ... بېتىم ئىشى بولمىغان خاتىرجەملىرى

ناخشا ـ ئۇسسۇل بىلەن نەغمە ـ ناۋا قىلىدۇ . مۇسىبەتلىك-
لەر بولسا ، ئاھ ـ ۋاھ قىلىشىپ يىغلايدۇ . »

« سەلتەنەت يۇرگۈزۈش ئۆرنەكلىرى » (221 ـ
توم) دە يېزىلىشىچە : « ئۇيغۇر بىلگە قاغان ئۆلگەندە . . .
ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ يوسۇنى بويىچە ، نىڭگو خانقىز
(تاڭ پادىشاھىنىڭ بىلگە قاغانغا ياتلىق قىلغان قىزى) نى
بىللە دەپنە قىلماقچى بولىدۇ . خانقىز : « ئۇيغۇر قاغانى
جۇڭگونىڭ ئادىتىنى يارىتىپ ، جۇڭگولۇق قىزنى خوتۇن-
لۇققا ئالغان . ئەگەر ئۆزۈڭلارنىڭ ئادىتى بويىچە ئىش
قىلماقچى بولساڭلار ، 10 مىڭ چاقىرىم يىراقتىكى يات قىز
بىلەن توي قىلمىساڭلار بولمامتى ؟ دەپ قاتتىق يىغلى-
غان » . بۇنىڭدىن قارىغاندا ، قەدىمكى زاماندا ئۆلگەن ئەر
بىلەن تىرىك خوتۇننى ئۆلۈملۈك قىلىپ بىللە كۆمۈش ،
شۇنىڭدەك ئۆلگەن كىشىنىڭ ھايات چېغىدا ياخشى كۆر-
گەن نەرسىلىرىدىن ئۆلگىلەرنى بىللە كۆمۈش ئادىتى بول-
غان . نىيە ۋە چارقىلىق ـ مىرەن قاتارلىق جايلاردىن تې-
پىلغان قەدىمكى قەبرىلەردە بىللە كۆمۈلگەن ئەر ـ ئا-
ياللارنىڭ جەسەتلىرى چىققان . « تارىخىي خاتىرىلەر »
نىڭ « ھۇنلار تەزكىرىسى » دە : « ئۆلۈكنى ئۇزاتقاندا
قەبرىگە ئالتۇن ـ كۆمۈش جابدۇقلىرى ۋە كىيىم ـ كې-
چەكلىرى بىللە قويىدۇ » دېيىلگەن ، شۇنىڭدەك
« تەڭرىقۇت ئۆلسە ، ئۆلۈمنى ئۇزاتقاندا ساندۇقلۇق لە-
ھەتكە سېلىپ ، ئالتۇن ـ كۈمۈش ، ئىگىنلىرىنى بىللە قو-
يىدۇ ، كېپەنلىمەيدۇ . يېقىن ئەمەلدار ۋە كىچىك خوتۇن-
لىرىدىن كۆپ بولغاندا يۈزلىگەن ئادەم ھەمراھ قىلىنىدۇ »
(« تارىخىي خاتىرىلەر » نىڭ شەرھىيىدە جاڭ خۇانىڭ

دېيىشىچە، ھۇنلار قەبرىنى تۇپراق دەيدىكەن).

« چۆلنىڭ شىمالىدىكىلەرنىڭ يوسۇنى بويىچە، ئۆلگۈچىنىڭ جەسىتى چېدىردا توختىتىپ قويۇلىدۇ. بالا ـ چاقا ۋە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىدىن ئەر ـ ئاياللارنىڭ ھەر بىرى ئات ـ كالا سويۇپ، چېدىرنىڭ ئالدىغا قويۇپ نەزىر قىلىدۇ. چېدىرنى ئاتلىق يەتتە قېتىم ئايلىنىدۇ، چېدىرنىڭ ئىشىكى ئالدىدا يۈزلىرىنى پىچاقتا تىلىپ يىغلاپ، قان ـ ياش ئاققۇزىدۇ. مۇشۇنداق يەتتە نۆۋەت قىلىپ توختايدۇ » (« سەلتەنەت يۈرگۈزۈش ئۆرنەكلىرى »، خۇ سەنشىڭ شەرھىيى).

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبى مۇرەككەپ بولغىنى ئۈچۈن، ئۇيغۇر نامى بىلەن ئاتالغان بەزى قەۋملەر بۇرۇنقى دىنىي ئادەتلىرىنى ساقلاپ قالغان، بەزى قەۋملەر دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىپ، جەسەتنى كۆيدۈرۈۋېتىدىغانىدى. لېكىن، بۇنداق ئادەت كېيىنرەك، يەنى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن پەيدا بولغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. روبرۇك ئۆزىنىڭ « شەرققە ساياھەت » دېگەن خاتىرىسىدە مۇنداق يازغان: « ئۇيغۇرلار جەسەتنى ئوتقا دەپنە قىلىدىكەن، يەنى كۆيدۈرۈپ، كۈلىنى مۇنار ئۈستىدىكى خانىگە قويۇپ قويىدىكەن. »

نەزىر ـ چىراغ ئىشلىرىمۇ كۆپىنچە ھەر خىل شەكىلدە تەنتەنىلىك ئۆتكۈزۈلگەن. بۇ ھەقتە « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا مەھمۇد قەشقەرى بەزى مەلۇماتلارنى يازغان:

« يۇغ ـــ نەزىر، ئۆلۈك كۆمۈلگەندىن كېيىن ئۈچ كۈنگىچە ياكى يەتتە كۈنگىچە بېرىلىدىغان ئاش » (3 ـ

تومم) .

« بارسان ـــ ئارقا ئاش ، ئۆلۈك كۆمۈلگەندىن كېيىن بېرىلىدىغان ئاش . شۇنىڭدىن ئېلىپ ، نەزىر ئېشى يۇغ باسان دېيىلىدۇ » (1 ـ توم) .

« ياغىش ـــ قۇربانلىق ، يەنى ئىسلامدىن بۇرۇنقى تۈركلەرنىڭ بىرەر ئىش يۈزىسىدىن ياكى تەڭرىگە يېقىنلىقىنى بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن ئاتاپ سويىدىغان قۇربانلىقى »(3 ـ توم) .

« ئەشۈك ـــ كۆشۈك ، يوپۇق . خانلار ۋە بەگلەر ئۆلگەندە ، ئۇلارنىڭ قەبرىلىرى ئۈستىگە يېپىپ ، كېيىن كەمبەغەللەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بېرىلىدىغان يىپەك يوپۇق » (1 ـ توم) .

ئۆلگەن كىشىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىغا قاراپ ، ئۇنىڭ مەرىكىسىمۇ ھەر خىل بولاتتى . ئۇلۇغلارنىڭ مەرىكىلىرى ھەشەمەتلىك ، ئاددىي خەلقنىڭ بولسا ، كۆپىنچە ئاددىي ـ ساددىراق بولاتتى . ئۇلۇغلارنىڭ جىنازىسى ئېلىپ مېڭىلغاندا ، بىرمۇنچە باتۇر يىگىتلەر ھەمراھ بولۇپ ماڭاتتى . ئاي كۆرۈنۈش بىلەنلا جەڭ مانېۋىرىنى باشلاپ ، ئاي ئولتۇرغىچە داۋاملاشتۇراتتى . قانداقلا بولمىسۇن ، ئۆلگۈچىنىڭ ئەرۋاھلىرى ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ئۈچۈن قورقۇنچلۇق ئىدى . شۇنىڭ ئۈچۈن ، ھەرخىل يول بىلەن ئەرۋاھلارغا « يۇغ » بېرەتتى . « خان ـ بەگلەر ئۆلسە ، ئۇنىڭ يەرچۇسى (قەبرىسى) غا « بەلبەل » (تاش ھەيكەل) تىكلەيتتى . بەزى بەلبەللەرگە ئۆلگۈچىنىڭ تەرجىمىھالى ئويۇلاتتى . ئۇلار ھايات ۋاقتىدا ، قىلغان جەڭلىرىدە باتۇرلۇق كۆرسىتىپ ، قانچە ئادەم ئۆلتۈرگەن

بولسا ، يەرچۇسىنىڭ چۆرىسىگە شۇنچە تاش تىزىپ قو-
يۇلاتتى . قۇنلار (هۇنلار) دا ئىلگىرى مازار ياساش ئادىتى
يوق ئىدى .

« جۇنامە » نىڭ « ياتلار دىيارى » بۆلۈمىنىڭ 2 ـ
قىسمىدا ، تۈركلەرنىڭ دەپنە ئىشلىرى توغرىسىدا مۇنداق
يېزىلغان : « بىر كۈننى تەيىنلەپ ، ئۆلگۈچىنىڭ مىنگەن
ئات ۋە كىيگەن كىيىملىرى قاتارلىق نەرسىلىرىنى جە-
سىتى بىلەن قوشۇپ كۆيدۈرىدۇ . كۈلىنى يىغىپ ، بىر
مەھەل ساقلاپ ئاندىن كۆمىدۇ . ئەتىياز ـ يازدا ئۆلگەن-
لەرنى ئوت ـ گىياھ ۋە دەل ـ دەرەخلەر غازاڭ بولغۇچە ،
كۈز ـ ئايازدا ئۆلگەنلەرنى ئوت ـ گىياھ ۋە دەل ـ دەرەخ-
لەر ياشىرىپ باراقسان بولغۇچە ساقلاپ ، ئاندىن
يەرچۇ (قەبرە) كولاپ كۆمىدۇ . دەپنە قىلىدىغان كۈنى
ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى نەزىر قىلىدۇ ۋە ئاتلىنىپ ، خۇددى
يېڭى ئۆلگەندەك مۇراسىم ئۆتكۈزىدۇ . دەپنە قىلىپ بول-
غاندىن كېيىن ، قەبرىگە تاش قويۇپ بەلگە قىلىدۇ ، هايات
ۋاقتىدا ئۆلتۈرگەن ئادەملىرىنىڭ سانىچە تاش تىرەپ قو-
يىدۇ . يەنە قۇربانلىق قىلىنغان ئات ـ قويلارنىڭ كاللى-
سىنى قەبرە بەلگىسىگە ئېسىپ قويىدۇ . ئەتىسى ئەر ـ
ئاياللار كىيىنىپ ـ جابدۇنۇپ ، قەبرىستانغا يىغىلىدۇ ؛
ئەرلەر ياخشى كۆرگەن قىزنىڭ ئۆيىگە سورىتىپ ساۋچى
ئەۋەتىدۇ . . . »

« شىمالىي خانلىقلار تارىخى » نىڭ « تېلې » با-
بىدا : « ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ئومۇمەن تۈركلەرنىڭكى بىلەن
ئوخشاش . ئۆلگۈچىنى ساندۇققا سېلىپ توختىتىپ ئۇزى-
تىدۇ ، مۇشۇ ئادىتى پەرقلىنىدۇ » دېيىلگەن .

يـەنە شۇ كىتابتا : « تۈركلەر . . . 5 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى توپلىشىپ مەبۇدلىرىغا نەزىر قىلىدۇ . ھەر يىلى مۇ-ھىم ئەمەلدارلىرى ئاتا ـ بوۋىلىرى ئولتۇرغان قەدىم جايغا بېرىپ ، نەزىر ـ دۇئا قىلىدۇ » دەپ يېزىلغان .

« جۇنامە » نىڭ « ياتلار دىيارى » دا يېزىلىشىچە : « ئاگنى (يەنجى ، قارا شەھەر ـــ مۇھەررىردىن) دە ، ئۆلـگۈچىنىڭ جەسىتى كۆيدۈرۈلۈپ ئاندىن كۆمۈلىدۇ . يەتتە كۈندىن كېيىن قارىسىنى سىندۇرىدۇ . ئادەتتە كـۆكتەڭرىگە سېغىنىدۇ ، بۇددا قائىدىسىغىمۇ ئېتىقاد قىـلىدۇ » ، « شىمالىي خانلىقلار تارىخى » نىڭ « غەربىي دىـيار » بابىدا « قوچۇلۇقلار ئادەتتە كۆكتەڭرىگە سېغىـنىدۇ ، بۇدداغىمۇ ئىشىنىدۇ » دېيىلگەن .

« كېيىنكى خەننامە » نىڭ « سابىرلار تەزكىرىـسى » دە خاتىرىلىنىشىچە ، ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىـدىكى سابىرلار (سيانپىلار) دا : « ئېسىلزادىلەردىن جەڭدە ئۆلگۈچىنىڭ جەسىتىنى ساندۇققا سالىدۇ . يىغا ـ زارە بىلەن تەزىيە بىلدۈرىدۇ . دەپنە قىلىدىغان چاغدا ، ناخشا ئېيتىپ ، ئۇسسۇل ئويناپ ئۇزىتىدۇ . سېمىز ئىتنى ئالا ـ يىپشىل ئارغامچىغا باغلاپ ، ئۆلگۈچىنىڭ مىنگەن ئېتى ۋە كىيگەن كىيىملىرى بىلەن قوشۇپ كۆيدۈرىدۇ . ئېيتىشلىرىچە ، ئۆلگۈچىنىڭ ئەرۋاھىنى قوغـداپ قىزىلـتاغ (تەيشەن) قا ئاپىرىپ قويۇشنى ئىتقا ھاۋالە قىلغىنى ئىكەن . »

ئۈچىنچى باب

ئۇيغۇر مەنقىبەتلىرى

« مەنقىبەت » سۆزىنىڭ ئەسلى مەنىسى ئەرەبچىدە « ياخشى خىسلەت » ، « گۈزەل سۈپەت » دېگەنلىك بولىدۇ ؛ بىرەر كىشىنىڭ ياكى بىرەر تارىخىي شەخس ھەم قەۋمنىڭ پەزىلەت ۋە مەرتىۋىلىرى توغرىسىدا يېزىلغان رىسالىمۇ « مەنقىبەت » دەپ ئاتالغان . بۇ چاغقا قەدەر ، بىرەر قەۋم ياكى مىللەتنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى دىنىي ئەقىدىلەرگە باغلىق چۈشەنچىلەر يۇنانلاردا « مىف » دەپ ئاتالغان ؛ لېكىن « مىف » بولسا ، تەبىئەت ۋە ئاسمان جىسىملىرى ياكى ھادىسىلىرىنىڭ ئادەم قىياپىتىدىكى تەسۋىرلىرىنىڭ ناملىرىدۇر . بىزنىڭ يېزىق ئەدەبىياتىمىزدا « مىف » سۆزىمۇ قوللىنىلدى ، كېيىن بۇنىڭ ئورنىدا ئەرەبچىدىكى « ئاساتىر » (ھېكمەتلىك بايان ، ئاجايىپ ھېكايە ، غارايىب قىسسە) ، پارسچىدىكى « ئەفسانە » (سەرگۈزەشت ، بىھۇدە گەپ ـ سۆزلەر ، ئويدۇرما قىسسە) دېگەن سۆزلەر قوللىنىلدى . شۇ نەرسە ئېنىقكى ، بىرەر مىللەت ياكى قەۋمنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى دىنىي ئەقىدىلەرگە باغلىق چۈشەنچىلەر ناھايىتى ئۇزاق قەدىمدە كېلىپ چىققان بولۇپ ، ئۆزلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىنى بىرەر خىسلەتلىك نەرسىدىن (ئىنسانىنىڭ ئىرادى-

سىدىن تاشقىرى نەرسىدىن) دەپ بىلگەن . شۇڭا ،
« ئاساتىر » ياكى « ھېكمەت » مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان
« مەنقىبەت » سۆزىنى قوللىنىش مۇۋاپىقراق كېلىدىكەن .
« ئۇيغۇر » دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە
ئۇيغۇرلارنىڭ ئاپىرىدە بولۇشى توغرىسىدا ئۇزاق تارىختىن
بۇيان ھەر خىل مۆجىزىلەر رىۋايەت قىلىنغان مەنقىبەتلەر
ۋۇجۇتقا كەلگەن . بۇنداق مەنقىبەتلەرنىڭ بەزىلىرى قە-
دىمكى دىنى ئەقىدىلەر (شامانلىق ، تويۇنلۇق ۋە باش-
قىلار) بىلەن ۋە بەزىلىرى مانىي دىنىي ئەقىدىسى بىلەن
مەيدانغا كەلگەن . بۇ مەنقىبەتلەرنى ئۆز زامانىسىدىكى مۇ-
ئەللىپلەر ئۆز چۈشەنچە ياكى قىياسلىرى بويىچە قەيت
قىلغان . تۆۋەندە بىزگە مەلۇم بولغان مەنقىبەتلەردىن
بەزى بايانلارنى نەقىل كەلتۈرىمىز .

1 . « ئۇيغۇر » دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا

1 . مەھمۇد بىننى ھۈسەيىن بىننى مۇھەممەد كاشغەرى « دىۋانۇ لۇ-غاتىت تۈرك » ئەسىرىدە كەلتۈرگەن مەنقىبەت بويىچە « ئۇيغۇر » سۆز-نىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە مەنىسى

« ئۇيغۇر ، بىر ئەلنىڭ ئىسمى . . . زۇلقەرنەين
ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا ، تۈرك قاغانى ئۇنىڭغا قارشى
4000 ئادەم ئەۋەتكەن . بۇلارنىڭ قالپاقلىرىنىڭ قاناتلىرى
لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشايدىكەن . ئوقنى ئالدىغا قانداق
ئاتسا ، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن .
زۇلقەرنەين بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە « ئىنەن خۇزخۇ-

رەند ــــ بۇلار باشقىلارغا مۇھتاج بولماي ، ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن ؛ بۇلارنىڭ قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ ، قاچان خالىسا ، شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ 〉 دەپتۇ . شۇنىڭدىن تارتىپ ، بۇ ئەل خۇزخۇر دەپ ئاتىلىپتۇ . كېيىن « خ » ھەرپى « ا » غا ئالمىشىش بىلەن ، « خۇز » سۆزىدىكى « ز » ھەرپىمۇ « ى » غا ئالماشقان . . . شۇنىڭدىن كېيىن « خۇر » سۆزىدىكى « خ » ھەرپى « غ » غا ئالماشقان .

بۇ مەنقىبەت بويىچە ، « ئۇيغۇر » ــــ « خۇزخۇز » دىن كېلىپ چىققان ؛ مەنىسى « ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار » بولۇپ ، ماكىدونلۇق ئىسكەندەر قويغان . دېمەك ، بۇ 2300 يىل بۇرۇن قويۇلغان نام دېگەن چۈشەنچىنى بېرىدۇ .

2 . خوجا راشىدىن فەزلۇللاھ ھەمدانى 《 جامىئۇت تەۋارىخ 》 تا كەلتۈرگەن مەنقىبەت بويىچە 《 ئۇيغۇر 》 سۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە مەنىسى

« نوھنىڭ ئوغلى ئەبۇلچاخان ـ ياپەس ، بۇنىڭ ئوغلى دىب ـ باقۇ ، بۇنىڭ ئوغلى قاراخان ، بۇنىڭ ئوغلى ئوغۇزخان . ئوغۇز بىردىنبىر تەڭرىگە ئىشىنەتتى . شۇ سەۋەبتىن ، ئۇنىڭ بىلەن تاغىلىرى ، ئاكا ـ ئۇكىلىرى ، جىيەنلىرى ۋە ئىككى تۇغقان بۇرادەرلىرى ئوتتۇرىسىدا جەڭ ـ جېدەللەر پەيدا بولدى . ئوغۇز ئۆزىنىڭ يېقىنلىرىنى يىغىپ ، ئۇلارغا قارشى جەڭ قىلدى . بەزى جەمەتلىرى ئۇنىڭغا ياردەم بەردى . (تاغىلىرى . . .) يېڭىلدى ، ئوغۇز ئۇرغۇن جاينى قولغا كىرگۈزۈپ ، قۇدرەتلىك بىر

ئەلىنىڭ ئىگىسى بولدى . ئاندىن چوڭ رىياپەت ئۆتكۈزۈپ ، ئۇرۇق - تۇغقان ۋە سەردار - سەرۋازلىرىدىن هال سورىدى . ئۆزىگە ياردەم بەرگەن يېقىن - جەمەتلىرىگە ئۇيغۇر دەپ نام بەردى . بۇ نامنىڭ مەنىسى ئىتتىپاقلىشىپ ياردەم بەرگۈچىلەر دېگەنلىكتۇر . بۇ نام ھەممە قەبىلىلەرگە قوللىنىلىپلا قالماستىن ، قەبىلىلەرنىڭ تارماقلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىغىمۇ قوللىنىلدى . »

3 . تۈركولوگ كلاۋسون نەقىل كەلتۈرگەن ئىككى كىتابتىكى مەنىقىبەت بويىچە ئۇيغۇرنىڭ مەنىسى

مۇھەممەد مەھدى خان 1759 - يىلى يازغان « سنگلاخ » (سەنگلاخ) دېگەن لۇغەت كىتابىدا مۇنداق بىر ئابزاس قەيت قىلىنغان :

« ئۇيغۇر : ئۇلار دەيدۇكى ، ئوغۇزخان بىلەن ئۇنىڭ ئاتىسى ۋە يېقىن تۇغقانلىرى (تاغىلىرى) ئوتتۇرىسىدا دىنىي جەھەتتىن ماجرا تۇغۇلدى . ئەر تۇغقانلىرى ئوغۇزخان تەرەپتە تۇرۇپ ، ئۇنىڭ قوشۇنىغا قېتىلدى . شۇنىڭ بىلەن ، ئوغۇزخان ئۇلارغا ئۇيغۇر دەپ نام بەردى ، بۇنىڭ مەنىسى مەن بىلەن بىرلەشتى دېگەنلىكتۇر . »

ئىلخانىيلەر دەۋرىدە ياشىغان ئەدىب ئابدۇللاھ بىن فەزلۇللاھ شىرازى « زەفەرنامە » (« شاھنامە » ئۇسلۇبىدا يېزىلغان 75 مىڭ بېيىتلىك تارىخىي ئەسەر) دە ، ئۇيغۇر دېگەن سۆزگە « پيوستن و بايك ديگر عهد بستن » « پەيۋەستەن ۋە بايەك دىگەر ئەھد بەستەن — بىرلەشكەن ۋە بىر - بىرى بىلەن شەرتلەشكەن) دەپ مەنا بەرگەن .

4 . ئەبۇلغازى باھادىرخاننىڭ « شەجەرەئى تۈرك » دېگەن كىتابىدا يېزىلىشىچە « ئۇيغۇر » نىڭ مەنىسى

مەزكۇر كىتابنىڭ « قاراخاننىڭ زىكرى » دېگەن بابىدا مۇنداق يېزىلغان :

« قاراخان چوڭ خوتۇنىدىن ئاي دېسە ئاي ئەمەس ، كۈن دېسە كۈن ئەمەس شۇنداق چىرايلىق بىر ئوغۇل كۆردى . . . بالا بىر ياشقا كىرگەندە ، قاراخان ئەلگە ئۇقتۇردى ، كاتتا توي ئۆتكۈزدى . . . قاراخان . . . بۇنىڭغا قانداق ئات قويىسىزلەر دەپ بەگلەردىن سورىدى . بەگلەر جاۋاب بەرگىچە ئوغلان ئېيتتى : ‹ مېنىڭ ئېتىم ئوغۇز بولۇر › . . . ئوغلان ئۆز ئېتىنى ئۆزى ئېيتتى . . . خالايىق : ‹ . . . بۇ بىر ئىرىم ، ئۆمرى ئۇزاق ، دۆلەتمەن ، ئۆز يىنى (جان ـ تېنى) يېرى يايرىغان بولسۇن › دېيىشتى .

. . . ئوغۇل ئۆسۈپ يىگىت بولغان چاغدا ، قاراخان ئۇنىڭغا ئىنىسى كۆرخاننىڭ قىزىنى ئېلىپ بەردى . . . كېيىن يەنە بىر ئىنىسى ئۆز خاننىڭ قىزىنى ئېلىپ بەردى . . . ئوغۇز خان ئۇلارغا ئىمان ئېيتقىن دېگەندى ، ئۇلار ئۇنىمىدى ، شۇنىڭ ئۈچۈن ، ئۇلار بىلەن ياتمىدى . . . كېيىن قاراخان يەنە بىر ئىنىسىنىڭ قىزىنى كاتتا توي قىلىپ ئوغۇزغا ئېلىپ بەردى . ئۇ قىز مۇسۇلمان بولدى (ئوغۇزنىڭ دىنىغا كىردى) ، ئوغۇز خان ئۇنى قاتتىق سۆيەتتى . مۇندىن كۆپ يىللار ئۆتتى . بىر كۈنى ئوغۇز يىراق يەرگە ئوۋغا كەتتى . قاراخان بارلىق خوتۇنلىرى بىلەن كېلىنلىرىنى يىغىپ ئاش بەردى . . . خان

كېلىنلىرىدىن سورىغانىدى ، چوڭ كېلىنى : ‹ ئوغلىڭىز مۇسۇلماندۇر ، بىز ئىككىمىزگە مۇسۇلمان بولۇڭلار دېگەنىدى ، بىز ئۇنى قوبۇل قىلمىدۇق ، كىچىك كېلىنىڭىز مۇسۇلمان بولغانلىقتىن ئۇنى قاتتىق سۆيىدۇ › دېدى . قاراخان بۇ سۆزلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، بەگلىرىنى چاقىرىپ كېڭەشتى . كەلگەنلەر ئوغۇزنى ئوۋدا يۈرگىنىدە تۇتۇپ ئۆلتۈرۈشنى مەسلىھەت قىلىشتى . قاراخان ئەلگە كىشى ئەۋەتىپ : ‹ ئوۋغا چىقىمەن ، تېز يىغىلسۇن › دەپ پەرمان قىلدى . بۇ سۆزنى ئوغۇزنىڭ كىچىك خوتۇنى ئاڭلاپ قالدى ــ دە ، قاراخاننىڭ قىلغان كېڭەشلىرىنىڭ بارچىسىنى ئېيتىپ ئوغۇز خانغا كىشى ئەۋەتتى . ئوغۇز خان بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئەلگە كىشى ئەۋەتىپ : ‹ ئاتام چېرىك تارتىپ ، مېنى ئۆلتۈرگىلى كېلىۋېتىپتۇ . مېنى قوللايدىغىنىڭلار مەن تەرەپكە كېلىڭلار ، ئاتامنى قوللايدىغىنىڭلار ئاتام تەرەپكە بېرىڭلار › دېدى . ئەلنىڭ كۆپى قاراخان تەرەپكە باردى . ئازراقى ئوغۇز قېشىغا كەلدى . . . ئوغۇز خانغا قوشۇلدى . ئوغۇز خان ئۇلارغا ئۇيغۇر دەپ ئات قويدى . ئۇيغۇر تۈركىي سۆز بولۇپ ، مەنىسى بارچىگە مەلۇم ، يېپىشقۇر مەنىسىنى بېرىدۇ . سۈت ئۇيىدى دېيىلىدۇ ، سۈت پىتى ۋاقتىدا تۇرغاندا سۈت بىر ـ بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ ؛ قېتىق بولغاندا ، بىر ـ بىرى بىلەن يېپىشىپ تۇرىدۇ . شۇنىڭدەك ئۇيىدۇم دېيىلىدۇ . ئىمام تۇرسا تۇرۇپ ، ئولتۇرسا ئولتۇرماق ـــ بۇ يېپىشقانلىق بولمامدۇ ؟ ئۇلار كېلىپ ئوغۇزنىڭ ئىتتىكىگە ئىككى قوللىرى بىلەن مەھكەم يېپىشتى . ئوغۇز : ‹ ئۇلار ئۇيغۇرلار › دېدى . بۇ يېپىشقۇر دېگىنىدۇر . . . ئوغۇز خان

ئاتىسىنىڭ تەختىدە ئولتۇردى . . . ئوغۇز خانىنىڭ ئۇيغۇر دەپ ئات قويغان قەۋمىنىڭ بىر ئاقساقىلىنىڭ ئىرقىل خوجا ئاتلىق ئوغلى بار ئىدى . ئۇ ئوغۇز خان تەختتە ئولتۇرۇپ تاكى ئۆلگىچە ئوغۇز خانىنىڭ ۋەزىرى ، ۋەكىلى بولدى . ئۇ ئەقىللىق ، دانىشمەن ، بىلىملىك كىشى ئىدى . (ئوغۇز خانىنىڭ ئوغلى) كۈن خانمۇ ئۇنى ئۆزىگە ۋەزىر قىلدى ، تاكى ئۆلگىچە ئۇنىڭ سۆزىگە ئەمەل قىلدى . . . »

« ئۇيغۇرنىڭ مەنىسى يېپىشقۇر دېگەنلىك بولىدۇ . مەسىلەن ، سۈت ئۇيىدى دېيىلىدۇ . سۈت ئېرىگەندە ، بىر ـ بىرىدىن ئايرىلىدۇ ، ئۇيىغاندىن كېيىن ئايرىلمايدۇ ، يەنى شۇنىڭدەك ، ئىمامغا ئۇيىدىم دېگەن سۆزنى ئالساق ، ئىمام ئولتۇرسا ئولتۇرۇپ ، تۇرسا تۇرۇپ ، ئۇنىڭغا يېپىشقانلىق دېگەن بولىدۇ . موغۇل يۇرتىدا ئىككى تاغ بار ، ئۇزۇنلۇقى كۈنتوغۇشتىن كۈنپېتىشقا سوزۇلغان ئىنتايىن چوڭ تاغلار . بىرىنىڭ ئېتى توقراتۇ بوزلۇق ، يەنە بىرىنىڭ ئېتى ئۇسقۇنلۇق تارىم . شۇ ئىككى تاغنىڭ ئارىسىدا ، موغۇل يۇرتىنىڭ كۈنپېتىشىدا يەنە بىر تاغ بار ، ئۇنى قۇت تاغ دەيدۇ . ئەشۇ ئېيتىلغان تاغلارنىڭ ئارىسىدا ، بىر يەردە ئېقىپ ياتقان ئون ساي بار ؛ يەنە بىر يەردە توققۇز ساي بار ، ھەممىسى كاتتا دەريالار ئىدى .

قەدىمكى ئۇيغۇر ئېلى شۇ سۇلارنىڭ ئارىلىقىدا ئولتۇراتتى . ئون ساينىڭ ياقىسىدا ئولتۇرغانلىرىنى ئون ئۇيغۇر ، توققۇز ساينىڭ ياقىسىدا ئولتۇرغانلىرىنى توققۇز ئۇيغۇر دەر ئىدى . شەھەرلىرى ، كەنتلىرى ۋە دېھقانچىلىقى كۆپ ئىدى . 120 ئۇرۇق ئەل ئىدى . . . بىر كۈنى ھەممىسى يىغىلىپ كېڭەشتى . . . ئون ئۇيغۇرلار مەڭگۈ-

تاي ئاتلىق كىشىنى تۆرە قىلىپ سايلاپ ، ئۇنىڭغا ئەل ئىلتەر دېگەن لەقەمنى قويۇشتى . توققۇز ئۇيغۇرلار ئۆز-كەندىر ئۇرۇقىدىن بىر كىشىنى تۆرە قىلىپ سايلاپ ، ئۇ-نىڭغا كۆل ئەركىن دېگەن لەقەمنى قويدى . . . كۆپ يىللار تۆرىلىرىنىڭ ئاتلىرىنى شۇنداق دېيىشتى . . . ئۇي-غۇلار 3000 يىلغا يېقىن ئەشۇ يۇرتتا ئولتۇردى . . . »

يۇقىرىدا نەقىل قىلىنغان مەنقىبەتلەر بويىچە ، « ئۇيغۇر » سۆزىنىڭ مەنىسى مۇنداق دەپ چۈشەندۈرۈل-گەن : ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ، ئىتتىپاق-لىشىپ ياردەم بەرگۈچىلەر ، مەن بىلەن بىرلەشكۈچىلەر ، بىرلەشكەن ۋە بىر - بىرى بىلەن شەرتلەشكەن ، يېپىش-قۇر .

بۇنىڭدىن باشقا ، ياۋروپا تۈركولوگلىرىدىن بەزى-لىرى ، جۈملىدىن تۈركىيە تۈركولوگى ئاتىل چېچېن كى-تابىدا « ئۇيغۇر » سۆزىنىڭ مەنىسىنى مۇنداق چۈشەندۈ-رىدۇ : « بەزى تارىخ مەنبەلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىيەت بولۇپ ئولتۇراقلىشىپ ، مىلادىيىدىن ئىلگىرى 3 ـ ئەسىر-دىن كېيىن تارىخ سەھنىسىگە چىققانلىقىنى بىلدۈرمەكتە . خىلمۇخىل مەنبەلەردىكى مەلۇماتلار ئۇيغۇر سۆزىگىمۇ پەرقلىق ئۇقۇملارنى بەرمەكتە . بۇنىڭغا قارىغاندا ، ئاچ قال-مايدىغان ، يەرلىشىپ ياشايدىغان ، قەتئىي ، هوشيار ـ تۇيغۇن ، قانائەتچان دېگەندەك تۈركچە تەگداش ئۇقۇم-لىرى بار . ئۇيغۇر سۆزى يەنە ئۇيغۇن ، مۇلايىم - رايىش ۋە بۇنىڭدىنمۇ مۇھىمراقى ئۇيغار (مەدەنىي) دېگەن چۈ-شەنچىلەردە قوللىنىلغان . »

2 . ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا

1 . «گاۋجۇي تەزكىرىسى» دە قەيت قىلىنغان مەنقەبەت بويىچە

« گاۋجۇيلەر قەدىمكى قىزىل دىلارنىڭ قالدۇقلىرى ، دەسلەپتە دىلى دەپ ئاتالغان ، شىمالدىكىلەر تېلې دېسە ، شىيا ئەللىرى گاۋجۇي ، دىڭلىن دەپ ئاتىغان . ئۇلارنىڭ تىلى ئاساسەن ھۇنلارنىڭ تىلىغا ئوخشايدۇ ، لېكىن بەزىدە ئازراق پەرقلىنىدۇ . ئۇلارنىڭ بوۋىسى ھۇنلارنىڭ جىيەنى ئىدى . . . ئادەتتە ئېيتىلىشىچە ، ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ئىككى قىزى بار ئىدى ، چىراي - تۇرقى ناھايىتى گۈزەل ئىدى ، قەۋملىرى بۇ قىزلارنى خاسىيەتلىك دەپ بىلەتتى . تەڭرىقۇت : ‹ بۇ قىزلىرىمنى ئۆز لايىقىغا بېرىش ئۈچۈن تەڭرىنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇرىمەن › دەپتۇ . شۇنىڭ بىلەن ، ئەلنىڭ شىمالىدا ئادەم يوق جايغا ئېگىز تۇرا ياستىپتۇ . ئىككى قىزنى شۇ يەرگە چىقىرىپ ، ‹ كۆكتەڭرىگە تاپشۇردۇق › دەپتۇ . ئۈچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن ، قىزلارنىڭ ئانىسى سېغىنىپ ، ياندۇرۇپ كەلمەكچى بوپتۇ . تەڭرىقۇت : ‹ بولمايدۇ ، ياندۇرۇپ كېلىش ۋاقتى ئەمەس › دەپتۇ . يەنە بىر يىل ئۆتۈپتۇ . بىر قېرى بۆرە كېچە ـ كۈندۈز تۇرانى ساقلاپ ھۇۋلاپتۇ . تۇرانىڭ تۈۋىدە ئورا بار ئىكەن ، كىرگىلى بولمايدىكەن . كىچىك قىز : ‹ ئاتام بىزنى بۇ يەرگە ئەكىلىپ كۆكتەڭرىگە تاپشۇرغان ، ھالا بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە بۆرە كەپتۇ ، بەلكى بۇ خىسلەتلىك مەخلۇقتۇر . كۆكتەڭرى ئەۋەتكەن بولسا كېرەك › دەپ تۆۋەنگە چۈشمەكچى بوپتۇ . ئاچىسى

ھەيران بولۇپ : « ئۇ ھايۋان تۇرسا ، ئۇنداق قىلساڭ ئاتا ـ ئانامغا نومۇس بولمامدۇ » دېسىمۇ ، سىڭلىسى ئۇنىماي ، يەرگە چۈشۈپ بۆرىگە خوتۇن بوپتۇ ، ئۇنىڭدىن بالىلىق بولۇپ ، بالىلار ئاۋۇپ ئەل بولۇپتۇ . بۇ ئادەملەر خۇددى بۆرە ھۇۋلىغاندەك ، ئۇنىلىرىنى سوزۇپ ناخشا ئېيتىدىكەن . »

2 . « ئوغۇزنامە » بويىچە

« كۈنلەردىن بىر كۈنى ئاي خان كۆزى يورۇپ ، بوشاندى ، بىر ئوغۇل تۇغدى ، بۇ ئوغۇلنىڭ ئۆڭى كۆك ، ئاغزى چوغدەك قىزىل ، كۆزلىرى ھال ، چاچلىرى ۋە قاشلىرى قارا ئىدى . . . كۈنلەرنىڭ بىرىدە (ئوغۇز خان) ئوۋغا چىقتى . . . ئوغۇز خان بىر جايدا تەڭرىگە سېغىنىۋاتاتتى ، (ئالەم) قاراڭغۇلىشىپ ، ئاسماندىن بىر كۆك نۇر چۈشتى ، (بۇ نۇر) كۈندىن نۇرلۇق ، ئايدىن يورۇق ئىدى . ئوغۇز خان قېشىغا بېرىپ ، بۇ نۇرنىڭ ئىچىدە تەنھا ئولتۇرغان بىر قىزنى كۆردى . . . بۇ قىز شۇنچىلىك گۈزەل ئىدىكى ، (ئۇ) كۈلسە ، كۆكتەڭرىمۇ كۈلەر ، يىغلىسا ، كۆكتەڭرىمۇ بىللە يىغلار ئىدى . ئوغۇز خان ئۇ قىزنى كۆردى ــ دە ، ئەس ـ ھۇشىنى يوقاتتى ۋە ئۇنىڭغا ئاشىق بولدى . ئوغۇز خان ئۇ قىز بىلەن بىللە بولدى . بۇ قىز ھامىلىدار بولدى . كۈنلەر ئۆتۈپ . . . قىز ئۈچ ئوغۇل تۇغدى . تۇنجىسىغا كۈن ، ئوتتۇرانچىسىغا ئاي ۋە كەنجىسىگە يۇلتۇز دەپ ئات قويدى . يەنە بىر كۈنى ئوغۇز خان ئوۋغا چىقتى . ئالدىدا بىر كۆل كۆرۈندى ، كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر دەرەخ كۆردى . شۇ دەرەخنىڭ بىر كا-

ۋىكىدا بىر قىز تەنها ئولتۇراتتى . ئۇ بەكمۇ چىرايلىق قىز ئىدى ؛ ئۇنىڭ كۆزى ئاسماندىن كۆكرەك ئىدى . . . ئوغۇز خان ئۇنى سۆيۈپ قالدى ۋە ئالدى . . . ئۇ قىز ئىككىقات بولدى . . . ئۈچ ئوغۇل تۇغدى ، تۇنجىسىغا كۆك (ئاسمان) ، ئوتتۇرانچىسىغا تاغ ، كەنجىسىگە دېڭىز دەپ ئات قويدى . شۇنىڭدىن كېيىن ، ئوغۇز قاخان كاتتا توي ئۆتكۈزدى . . . تويدىن كېيىن ، ئوغۇز خان بەگلەرگە ، خەلققە يارلىق چۈشۈردى : بىزگە كۆك بۆرە بولغاي ئۇران ، كۈن تۇغ بولغاي ، ئاسمان قورىغان ! شۇنىڭدىن كېيىن ، ئوغۇز خان تۆت ئەتراپقا يارلىق چۈشۈردى ۋە مەكتۇپ يېزىپ ئەلچىلەرنى ئەۋەتتى . بۇ مەكتۇپتا مۇنداق يېزىلغانىدى : ‹ مەن ئۇيغۇرنىڭ قاغانىمەن ، مەن پۈتۈن جاھاننىڭمۇ قاغانى بولۇشۇم كېرەك › . . . سول تەرەپتە ئۇرۇم دېگەن بىر خان بار ئىدى . . . قوشۇنىنى باشلاپ . . . قىرىق كۈندىن كېيىن مۇز تاغ دېگەن تاغنىڭ ئېتىكىگە كەلدى ۋە چۈشكۈن قۇرۇپ ئارام ئالدى . تاڭ سۈزۈلگەندە ، ئوغۇز خاننىڭ چېدىرىغا ئاپتاپتەك بىر يورۇق چۈشتى . بۇ نۇر ئىچىدىن كۆك تۈكلۈك ، كۆك يايلىلىق يوغان بىر ئەركەك بۆرە پەيدا بولدى . بۇ بۆرە ئوغۇز خانغا گەپ قىلدى : ‹ هاي ــ هاي ئوغۇز ، ئالدىڭلاردا مەن (يول باشلاپ ماڭىمەن) . شۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇز خان . . . (ئالغا قاراپ) يۈرۈپ كەتتى . قارىغۇدەك بولسا ، قوشۇننىڭ ئالدىدا كۆك تۈكلۈك ، كۆك يايلىلىق چوڭ بىر ئەركەك بۆرە كېتىپ باراتتى . . . بىر نەچچە كۈندىن كېيىن . . . بۆرە توختاپ قالدى . ئوغۇزمۇ قوشۇنى بىلەن توختىدى . بۇ يەردە ئېتىل دېگەن چوڭ بىر

دەريا بار ئىدى . . . بىر قارا تاغ باغرىدا ئۇرۇش باشلاندى . . . ئوغۇز خان يەڭدى . . . شۇنىڭدىن كېيىن ، ئوغۇز خان يەنە ھېلىقى كۆك تۈكلۈك ، كۆك يايلىلىق ئەركەك بۆرىنى كۆردى . ئۇ بۆرە ئوغۇز خانغا : « ئەمدى قوشۇن بىلەن بۇ يەردىن قوزغال ، ئوغۇز ! ئادەملىرىڭنى ، بەگلىرىڭنى باشلاپ مېڭىۋەر ، مەن ساڭا يول باشلاپ ماڭىمەن » دېدى . . . بىر كۈنى . . . ئەركەك بۆرە يەنە يولدىن توختىدى . ئوغۇز خانمۇ يولدىن توختىدى . . . شۇنىڭدىن كېيىن ، ئۇ يەنە شۇ بۆرە بىلەن سىندۇ ، تاڭغۇت ھەم چام تەرەپلىرىگە يۈرۈش قىلىپ باردى . جەنۇب تەرەپتە بارقان دېگەن بىر جاي بار ئىدى . ناھايىتى باي مەملىكەت ، ئىنتايىن ئىسسىق يەر ئىدى . . . خەلقىنىڭ رەڭگىرويى قاپقارا ئىدى . بۇ يەرنىڭ خانىنىڭ ئىسمى ماسار ئىدى . . . ئوغۇز خان يەڭدى . . . ئوغۇز خانىنىڭ يېنىدا ئاق ساقاللىق ، مۇز چاچلىق ، قابىلىيەتلىك بىر قېرى كىشى بار ئىدى . . . ۋەزىر ئىدى ، ئۇنىڭ ئىسمى ئۇلۇغ تۈرك ئىدى . كۈنلەرنىڭ بىرىدە ، ئۇ چۈشىدە بىر ئالتۇن يا بىلەن ئۈچ كۈمۈش ئوق كۆردى ، بۇ ئالتۇن يا كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشقا تارتىلغان . ئۈچ كۈمۈش ئوق بولسا ، شىمالنى كۆرسىتىپ تۇراتتى . (ئۇ) . . . چۈشىدە كۆرگەنلىرىنى ئوغۇز خانغا ئېيتىپ بەردى . . . ئوغۇز خانغا ئۇلۇغ تۈركنىڭ سۆزلىرى ياقتى . . . زېمىننى ئوغۇللىرىغا بۆلۈپ بەردى . »

بۇ مەنقىبەت بويىچە ، ئوغۇز خان پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرغان ۋە كۆك بۆرىنى سىمۋول قىلغان ئۇلۇغ قاغان بولۇپ ، ئالتە ئوغلىدىن ئالتۇن ياغا ئىگە بول-

غان ئۈچ ئوغلى (كۈن ، ئاي ، يۇلتۇز) ئوڭ ياققا (بىرانغارغا) ، كۈمۈش ئوقۇقا ئىگە بولغان ئۈچ ئوغلى (كۆك ، تاغ ، دېڭىز) سول ياققا (جۇۋانغارغا) ھۆكۈمران بولىدۇ . ئوغۇز خان ئۆزىنى ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى دەپ جاھانغا جاكارلايدۇ .

3 . ئەلا ئۇددىن جۇۋەينى ⟪ تارىخى جاھانكۇشاي ⟫ دە قەيت قىلغان مەلۇمات بويىچە

« ئىددىقۇت ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ تېگى ـ تەھتى توغرىسىدا ئۆزلىرىنىڭ ئېيتقانلىرى » دېگەن بابىدا مۇنداق يېزىلغان (بۇ كىتابتا بايان قىلىنغان مەنقىبەتنىڭ مەزمۇنى « ئوغۇزنامە » دە ئېيتىلغان كۆك بۆرە توغرىسىدىكى مەزمۇن بىلەن ، بولۇپمۇ نۇر ئىچىدە قىز كۆرۈنگەن مەزمۇن بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ . جۇۋەينى بۇ كىتابتا كەلتۈرگەن مەنقىبەتنى « ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئېيتقانلىرى » دەيدۇ) :

« ئۇيغۇرلار بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئورقۇن دەرياسىنىڭ بويىدا ياشاپ ئاۋۇغان دەپ ھېسابلايدىكەن . بۇ دەريانىڭ مەنبەسى ئۇلار قارا قورۇم دەپ ئاتىغان تاغدىن باشلىنىدىكەن . قارا قورۇمدىن ئوتتۇز دەريا ئېقىپ چىقىدىكەن . ھەر دەريانىڭ بويىدا بىر قەبىلە ياشايدىكەن . ئۇيغۇرلار ئورقۇن دەرياسى بويىدا ئىككى تارماق بولۇپ شەكىللەنگەن . ئۇلارنىڭ نوپۇسى كۆپەيگەندە ، باشقا قەبىلىلەرگە تەقلىد قىلىپ ، قەۋملىرى ئىچىدىن بىر كىشىنى باشلىق قىلىپ سايلاپ ، شۇنىڭغا بويسۇنىدىكەن . مۇشۇنداق 500 يىل ياشىغاندىن كېيىن ، بۇقۇخان ئاپىرىدە

بولۇپتۇ. ھازىر (كىتاب يېزىلغان چاغ — 13 ـ ئەسىردە — نەقىلچى) بەزىلەر بۇقۇخاننى ئەفراسىياب دەيدۇ. قارا قورۇم تېغى تۈۋىدە تاشلاندۇق بىر قۇدۇق ۋە بىر قورام تاش بار. ئېيتىلىشىچە، بۇ قۇدۇق بىجەن (بەتىزەن) سولانغان قۇدۇق ئىكەن.

ئورقۇن بويىدا شەھەر ۋە ساراي ـ ئوردىلارنىڭ خارابىسى بار، شەھەرنىڭ نامى ئوردۇ بالىق ئىكەن، ئۇنى بۈگۈنكى كۈندە (13 ـ ئەسىردە — نەقىلچى) مائۇ بالىق دەپ ئاتىشىدۇ. ساراي ـ ئوردا خارابىسىنىڭ سىرتىدا، قوۋۇقنىڭ ئۇدۇلىدا، خەت ئويۇلغان تاش بار ئىكەن. بىز ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆردۇق. خان (چىڭگىزخان) ھايات چېغىدا، بۇ تاشنى يۆتكىتىپتىكەن، بىر قۇدۇق كۆرۈنۈپتۇ. قۇدۇق ئىچىدە ئىبرەتنامە ئويۇلغان چوڭ تاش پۈتۈك بار ئىكەن؛ بۇنى ئوقۇپ بېقىڭلار دەپ بۇيرۇپتۇ. ھېچكىم ئوقۇيالماپتۇ. قىتاندىن قامان دېگەن كىشىنى چاقىرتىپتۇ. تاشقا پۈتۈلگىنى ئۇلارنىڭ (ئۇيغۇرلارنىڭ) يېزىقى ئىكەن (يېزىلغىنى يۇقىرىدا ئېيتىلغان گەپلەر ئىكەن).

ئۇ چاغدا، قارا قۇرۇمدا ئىككى دەريا بار ئىكەن، بىرى تۇغلا، يەنە بىرى سىلېنگا (سەلەڭگە) دېيىلىدىكەن. بۇ دەريالار قاملانچۇ دېگەن يەردە قوشۇلىدىكەن. ئىككى دەريانىڭ ئارىلىقىدا بىر ـ بىرىگە يېقىن ئىككى تۈپ دەرەخ ئۆسكەنىكەن؛ بىرىنى ئۇلار قوچۇر دەيدىكەن، قارىغايغا ئوخشايدىكەن. يوپۇرماقلىرى قىشتا ئارچىنىڭكىدەك، مېۋىسىنىڭ شەكلى ۋە تەمى پىستە (چىلغوزا) گە ئوخشايدىكەن؛ يەنە بىرىنى توز دەيدىكەن (قېيىن دە-

رىخى) . ئىككى دەرەخ ئارىسىدىن بىر دۆڭ (تۆپە) پەيدا
بوپتۇ . بۇ دۆڭگە ئاسماندىن نۇر چۈشۈپتۇ . دۆڭ
كۈندىن - كۈنگە يوغىناپتۇ . بۇ مۆجىزىدىن ئۇيغۇر ئىلەت-
لىرى ھەيران بولۇپتۇ ؛ ئۇلار بۇ دۆڭگە ھۆرمەت - تازىم
بىلەن يېقىنلىشىپتۇ . ئۇلارغا خۇددى ناخشا ئېيتقاندەك يې-
قىملىق ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ . ھەر كۈنى ئاخشىمى ئەشۇ دۆڭ-
نىڭ 30 قەدەم چۆرىسىدىكى يەرگە نۇر چۈشۈپ تۇرۇپتۇ .
ئاخىرىدا ، خۇددى ھامىلىدارنىڭ كۆزى يورىغاندەك ،
دۆڭدىن بىر ئىشىك ئېچىلىپتۇ ، ئىچىدىن بارگاھ - چې-
دىردەك بۆلۈنگەن بەش ئېغىز ئۆي كۆرۈنۈپتۇ ؛ ھەر ئۆيدە
بىردىن ئوغۇل بالا ئولتۇرغۇدەك ، ئېغىزلىرىدا بىر تالدىن
ئېمىزگە بار ئىكەن . چېدىرغا بىر پارچە كۈمۈش تور يې-
پىغلىق ئىكەن . قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرى كېلىپ ، بۇ
ئاجايىباتنى كۆرۈپ ، قورقۇپ باش قويۇپ سەجدە قىلى-
شىپتۇ . بالىلارنىڭ بەدەنلىرىگە شامال تېگىپ ، ئۇلار يوغى-
ناپ ، مېڭىشقا باشلاپتۇ . ئاخىر ئۇلار تاش ئۆيدىن چىقىپ-
تىكەن ، ئىنىكئانىلارغا تاپشۇرۇلۇپتۇ . شۇنىڭدەك ، كىشى-
لەر ھەر خىل چوقۇنۇش رەسمىيەتلىرىنى ئۆتكۈزۈپتۇ .
ئۇلار ئەمچەكتىن ئايرىلغاندىن كېيىن ، تىلى چىقىپ ،
ئۆزلىرىنىڭ ئاتا - ئانىلىرىنى سۈرۈشتۈرگەنىكەن ، كىشى-
لەر ئۇلارغا ئىككى تۈپ دەرەخنى كۆرسىتىپتۇ . بالىلار ئۆز
ئاتا - ئانىلىرىغا قىلغاندەك ، تىز پۈكۈپ تازىم قىلىشىپتۇ .
بۇ ئىككى تۈپ دەرەخ ئۇنىگەن يەرگىمۇ ئىززەت - ئىكرام
بىلدۈرۈشۈپتۇ . شۇ چاغدا ئىككى تۈپ دەرەخ بىردىنلا
تىلغا كېلىپ : « ئالىي جاناب - ئېسىل بالىلار ! دائىم بۇ
يەرگە كېلىپ ، بالىلىق بۇرچۇڭلارنى ئادا قىلىڭلار ، ئۇ-

زۇن ئۆمۈر كۆرۈڭلار ، نامڭلار مەڭگۈ ئۆچمىگەي ! 〉
دەپتۇ . جايلاردىكى قەبىلىلەر توپ ـ توپ كېلىپ ، با-
لىلارنى كۆرۈپ خۇددى شاھزادىلەرگە قىلغاندەك ھۆر-
مەتلەپتۇ . كۆپچىلىك كېتەر چاغدا ، بالىلارغا بىردىن ئات
قويۇشۇپتۇ : چوڭىنى شۇنقار تېگىن ، ئىككىنچىسىنى قۇ-
تۇر تېگىن ، ئۇچىنچىسىنى تۇكەل تېگىن ، تۆتىنچىسىنى
ئۇر تېگىن ، بەشىنچىسىنى بۇگۇ تېگىن (بەزىلەر بۇقۇ
تېگىن دېيىشىدۇ) دەپ ئاتاپتۇ .

بۇ مۆجىزىلەرنى نەزەردە تۇتۇپ ، كۆپچىلىك بۇ
بەش بالىدىن بىرىنى باشلىق ۋە پادىشاھ قىلىپ سايلاش
كېرەك دېگەن پىكىرگە كېلىشىپتۇ . چۈنكى ، قەۋم-
لەر : 〈 بۇ بالىلارنى ھەممىگە قادىر تەڭرى ئىلتىپات قىلغان
؛ بۇلارنىڭ ئىچىدە بۇگۇ قاغان تەقى - تۇرقى كېلىشكەن ،
ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ ھەممە ئەل - ئىلەتلەرنىڭ تىل - يېزىق-
لىرىنى بىلىدىكەن 〉 دېيىشىپتۇ . شۇڭا ، ئۇلار ئۇنى بىر
ئېغىزدىن قاغان قىلىپ سايلاپتۇ ؛ شۇنىڭ بىلەن ، قەۋملەر
يىغىلىشىپ چوڭ زىياپەت ئۆتكۈزۈپ ، ئۇنى قاغانلىق
تەختكە ئولتۇرغۇزۇپتۇ . شۇنىڭدىن كېيىن ، ئۇ ئادالەت
زىلچىسىنى يېيىپ ، زالىملىق بورىسىنى يىغىشتۇرۇپتۇ ؛ ئۇ-
نىڭ نۇرغۇن مەھرەم ـ غۇلاملىرى ، ئۆي خىزمەتكارلىرى ،
رەئىيەلىرى ۋە قۇل ـ چۆرىلىرى بولۇپتۇ . ھەممىگە قادىر
تەڭرى ئۇنىڭغا ھەر قانداق ئەلنىڭ تىلىنى بىلىدىغان ئۈچ
قارغىنى ئاتا قىلىپتۇ ؛ نەدە ئىش چىقسا ، ئۇ قارغىلارنى شۇ
يەرگە بۇيرۇيدىكەن ، بېرىپ ئايغاقچىلىق قىلىپ ، ئۇچۇ-
رىنى ئېلىپ كېلىدىكەن .

ئۇزاق ئۆتمەي ، بىر كۈنى كېچىسى ئۇ ئۆيىدە

ئۇخلاۋېتىپ ، چۈشىدە موردىن چۈشكەن بىر قىزنىڭ سايىسىنى كۆرۈپتۇ . قىز ئۇنى ئويغىتىپتىكەن ، ئۇ قورققىـ نىدىن ئۇخلىغان بولۇپ يېتىۋېرىپتۇ . ئىككىنچى كۈنى كەچتە ، قىز يەنە كەپتۇ . ئۈچىنچى كۈنى كەچتە ، بۆگۈ قاغان ۋەزىرىنىڭ نەسىھىتىنى ئاڭلاپ ، ئورنىدىن قوپۇپ ، قىزنىڭ كەينىدىن مېڭىپ ئاقتاغ دېگەن تاغقا چىقىپتۇ . ئىككىيلەن تاڭ ئاتقىچە شۇ يەردە سۆزلىشىپتۇ . ئۇ ھەر كۈنى كەچتە شۇ يەرگە بېرىپ تۇرۇپتۇ . ئۇدا يەتتە يىل ئالتە ئاي 22 كۈن ئۇلار شۇنداق سۆزلىشىپتۇ . ئاخىرقى كېچىسى ، قىز ئۇنىڭ بىلەن ۋىدالىشىپ : « كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشقىچە بولغان زېمىنغا ھۆكۈمدار بولىسەن . بۇ خىزمەتنى ئىجتىھات بىلەن ئورۇندا ، پۇقرالارنى ئوبدان ئىدارە قىل » دەپتۇ .

شۇڭا ، ئۇ قوشۇن توپلاپتۇ . شۇنقار تېگىننى خىللانغان 300 مىڭ ئەسكەر بىلەن موڭغۇل ۋە قىرقىزنى بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتىپتۇ ؛ قۇتۇر تېگىننى ياخشى قوراللانغان 100 مىڭ ئەسكەر بىلەن تاڭغۇتنى بويسۇنـ دۇرۇشقا ئەۋەتىپتۇ ؛ يەنە ، تۆكەن تېگىننى 100 مىڭ ئەسكەر بىلەن تۈبۈتنى جازالاشقا ئەۋەتىپتۇ ؛ ئۆزى 300 مىڭ ئەسكەر بىلەن قىتاننى بويسۇندۇرۇشقا ئاتلىنىپتۇ . ئۆز ئورنىدا ئاتا زېمىننى ساقلاشقا بىر ئاقساقالنى قالدۇ- رۇپتۇ . ھەر يۆنىلىشكە كەتكەن قوشۇن زەپەر بىلەن قايـ تىپ كەپتۇ . ئۇلار تۆت تەرەپتىن نۇرغۇن كىشىلەرنى ئەسىر ئېلىپ ، ئورقون بويىدىكى ئاتا ماكانغا قايتىپ كەپتۇ ۋە ئوردۇ بالىقنى سالدۇرۇپتۇ . شۇنىڭ بىلەن ، پۈ- تۈن شەرق ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا كىرىپتۇ .

بۇ چاغدا ، ئاق كىيىملىك ، ئاق ھاسىلىق بىر بوۋاي بۇگۇ قاغاننىڭ چۈشىگە كىرىپتۇ . بوۋاي ئۇنىڭغا يوغانلىقى پىستىچىلىك بىر پارچە يۇرۇن قاشتېشىنى بې-رىپ : « بۇ قاشتاشنى ساقلىيالىساڭ ، پۈتۈن ئىقلىم سېنىڭ يارلىق - تۇغۇڭ ئاستىدا بولىدۇ » دەپتۇ . ئۇنىڭ ۋەزىرىمۇ خۇددى شۇنداق چۈش كۆرۈپتۇ . ئەتىسى ئەتىگەندە ، ئۇلار قوشۇننى تۈزۈپ سەپلەشكە كىرىشىپتۇ ؛ ئۇنىڭدىن كېيىن ، بۇگۇ قاغان كۈنپېتىشتىكى ئەللەرگە يۈرۈش قى-لىپتۇ . ئۇ تۈركىستان چېگرىسىغا يەتكەندە ، ئۇ-نىڭغا ئوت - چۆپلۈك ، سۇلۇق ، گۈزەل يايىق ئۇچراپتۇ . ئۆزى شۇ يەردە تۇرۇپ ، بالاساغۇن شەھىرىنى بىنا قىل-دۇرۇپتۇ . ھازىر بۇ شەھەر قۇز بالىق دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇ-نىڭدىن كېيىن تەرەپكە قوشۇن ئەۋەتىپتۇ . ئون ئىككى يىل ئىچىدە ھەممە مەملىكەتنى بويسۇندۇرۇپتۇ ، قارشىلىق كۆرسەتكەنلەر ۋە بويسۇنمىغان بىرەرسىمۇ قال-ماپتۇ . ئەۋەتكەن كىشىلىرى ئاخىر بىر يەرگە بېرىپتۇ ، ئۇ يەردە تۇرقى ھايۋانسىمان ئادەملەرنى كۆرۈپ ، ئەمدى بۇ-نىڭ ئۇياقىدا ئىنسۇجىن يوق ئىكەن دەپ ئىلگىرىلىمەپتۇ . ئۇلار ھەر ئەلنىڭ شاھ - سۇلتان ، ئەمىر - ئەركانلىرىنى ئېلىپ كېلىپ ، بۇگۇ قاغانغا تەقدىم قىلىپتۇ . بۇگۇ قاغان ئۇلارنىڭ ئۆز سالاھىيەتلىرىگە يارىشا ئوبدان مۇئامىلە قى-لىپتۇ ۋە ھەدىيىلەر بېرىپتۇ ؛ ھىند پادىشاھىنىڭ سىن - تۇرقى سەت بولغاچقا ، ئۇنى ھۇزۇرىغا كىرگۈزمەپتۇ ھەمدە ئۇلارنى ئۆز زېمىنلىرىگە قايتۇرۇپ ، ئۇلاردىن باج - خىراج ئېلىپتۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ، ئۇنىڭ يولىدا ھېچقانداق تو-سالغۇ قالمىغاچقا ، ئۇ قۇز بالىقتىن قايتىپ ، بالدۇرقى ما-

كانىغا كەپتۇ . »

4 . مىرخاندىنىڭ « رەۋزەتۇس سەفا » دېگەن تارىخ كىتابىدا بايان قىلىنغان ئوغۇز خان مەنقىبەتى

« قاراخان . . . ئاتىسى ئۆلگەندىن كېيىن ، تەختكە ئولتۇرىدۇ . قارا قورۇمنىڭ ئارتاق ۋە كەرتاق دېگەن جايلىرىدا يايلاق ۋە قىشلاقلىرى بار ئىدى . . . قاراخاننىڭ خوتۇنى بىر ئوغۇل تۇغىدۇ . . . شۇ زاماننىڭ قائىدىسى بويىچە ، ئوغۇل ــ قىز بىر ياشقا كىرمىگىچە ئىسىم قويمايتتى . . . قاراخان بۇ ئوغۇلغا نېمە دەپ ئات قويساق بولۇر دەپ مەسلىھەت سالغاندا ، ئەمدىلا بىر ياشقا كىرگەن بالا ئېنىق قىلىپ : (مېنىڭ ئىسمىم ئوغۇز بولسۇن) دەپتۇ . شۇنىڭ بىلەن ، قارا خان يېقىن ــ يورۇقلىرىغا : (بۇ ئوغۇل بىزنىڭ ئادىتىمىزنى بۇزدى ، ئۇنىڭ ھايات ــ ماماتلىق تەقدىرى بىزنىڭ ئىلكىمىزدە) دەپتۇ . قاراخان قوشۇنىنى باشلاپ ، ئوغلى ــــ ئوغۇزنى جازالىماق بولۇپ ، ئۇۋغا چىقىدۇ . . . ئوغۇز خان بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ ، نائىلاج قاراخان بىلەن جەڭ قىلىدۇ . قاراخان ئەجەللىك زەربە يەپ ، يىقىلىپ چۈشىدۇ . . . ئوغۇز خان تەختكە ئولتۇرىدۇ . . . 73 يىل خان بولىدۇ . . . ئوغۇز خاننىڭ ۋەسىيىتى بويىچە ، كۈن خان تەختكە ئولتۇرىدۇ . . . كۈن خاننىڭ ئالتە ئوغلى ۋە ھەربىر ئوغلىنىڭ تۆتتىن بالىسى بولىدۇ . . . ئوغۇز خاننىڭ 24 نەۋرىسىدىن 12 قەۋم ئوڭ قانات (بۇلار « بۇزۇق » لار) ، 12 قوۋم سول قانات (بۇلار « ئۈچ ئوق » لار) ئاتىلىپ كەلگەن . . . خانلىق دېگىز خانغا يەتكەندە ، ئۇ دەۋران سۈرۈپ ، قېرىپ قال-

غاندىن كېيىن ، خانلىقنى ئىلخانغا بېرىدۇ . ئىلخان زاما-
نىسىدا ، ماۋەرائۇننەھر ۋە تۇران زەمىنى فەرىدۇننىڭ
ئوغلى تۇرغا قارايتتى . . . »

بۇ مەنقىبەت بويىچە ، ئوغۇزخانىڭ نەۋرىسى ئىل-
خان مىلادىدىن ئىلگىرىكى 16 ــ ئەسىردە ئۆتكەن « تۇر »
بىلەن زاماندىش بولۇپ چىقىدۇ .

5 . « تارىخ تەبەرى » دە « تۇر » توغرىسىدىكى مەنقىبەت بويىچە

مەزكۇر كىتابنىڭ تەھمۇرەس ۋە جەمشىد توغرى-
سىدىكى پەسىللىرىدە بايان قىلىنىشىچە : « جەمشىد قې-
چىپ ، زابىلىستانغا بارغاندا ، زابىلىستان پادىشاھىنىڭ قى-
زىنى ئالىدۇ . ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان ئوغۇلغا ‹ تۇر › دەپ
ئىسىم قويىدۇ . . . تۇردىن بولغان ئوغۇل دىستان ، دىس-
تاندىن بولغان ئوغۇل فەرامۇز دەپ ئاتىلىدۇ . جەمشىد
ئۇرۇقىدىن فەرىدۇننىڭ بوۋىسى نوھ ئەلەيھىسسالامغا ئىمان
كەلتۈرگەن (ئەسلىدە ، توپان بالاسىدىن كېيىن نوھنىڭ
ئۈچ ئوغلى قالىدۇ ، سامنىڭ ئەۋلادى ئەرەب ــ ئەجەم
خەلقى ، ھامنىڭ ئۇرۇقى ھەبەش ، زەنگبار ۋە ھىندلار ؛
يافەسنىڭ ئۇرۇقى تۈرك ، سەقلاب ۋە يەجۇج ــ مە-
جۇجلاردۇر) . فەرىدۇننىڭ ئۈچ ئوغلى بولىدۇ : چوڭى
تۇر ، ئوتتۇرانچىسى سەلم ، كەنجىسى ئەيرەج . . . فەرى-
دۇن جاھاننى پەرزەنتلىرىگە تەقسىم قىلغاندا ، تۈرك ،
خەزەر ، ماچىن ھەم مەشرىق زېمىنىنى تۇرغا بېرىدۇ
ۋە ئۇنىڭغا فەغفۇر (تەگرى ئوغلى) دەپ ئات قويىدۇ . »
بۇ مەنقىبەت بويىچە ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرققە

تارالغان قەۋملەر « تۇر » نىڭ ئەۋلادى ھېسابلىنىدۇ .

6 . 《 قۇتلانچىن ھەزرەتنىڭ ئابىدىسى 》 دە قەيت قىلىنغان مەن-قىبەت بويىچە

« كەمىنە خۇاڭ جىن ئېھتىرام بىلەن ئىلاۋە قىلى-دۇكى ، جامائەت تەۋسىپ قىلغان قۇتلانچىن ئۇيغۇرلار-دىندۇر . ئۇزاق بوۋىسى مەزكۇر ئەلنىڭ پادىشاھىدۇر . شۇ ئەلدە ئىككى دەرەخنىڭ جۈپلىشىشىدىن پورەك ھاسىل بولغان . پورەك يېرىلىپ ، بەش ئوغۇل پەيدا بولغان . ئۇلاردىن تۆتى ئۆلۈپ ، كەنجىسى يالغۇز قالغان . بۇنى خاسىيەتلىك بىلىپ ئىززەتلىگەن . ئۇنىڭغا خوتۇن ئېلىپ بەرگەن . ئۇنىڭ ئەۋلادى ئەلگە پادىشاھلىق قىلغان . »

7 . 《 قوچو پادىشاھلىرىنىڭ شەجەرە تاش پۈتۈكى 》 دە يېزىلغان مەنقىبەت بويىچە

« ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنىدە قارا قورۇم دېگەن تاغ بولۇپ ، ئۇنىڭدىن ئىككى دەريا ئېقىپ چىقاتتى ؛ بىرىنى تۇغلا ، يەنە بىرىنى سېلىنگا (سەلەڭگە) دەيتتى . كۈن-لەردىن بىر كۈنى ، ئىككى دەريا ئارىلىقىدىكى دەرەخكە ئاسماندىن نۇر چۈشۈپتۇ . بۇ ئەلدىكىلەر بۇنى ئاسراپتۇ . دەرەختىن پوقاق ھاسىل بولۇپ ، خۇددى ئادەمدەك تولغاق يەپتۇ . نۇر داۋاملىق چۈشۈۋېرىپتۇ . توققۇز ئاي 10 كۈن بولغاندا ، پوقاق يېرىلىپتۇ . بەش ئوغۇل ئاپىرىدە بوپتۇ . كىشىلەر بۇلارنى بېقىپتۇ . بۇلارنىڭ كەنجىسى بۇگۇ قاغان ئىكەن . بۇ چوڭ بولۇپ ، خەلققە باش بولۇپ ، ئېتىز - ئې-رىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپتۇ . پادىشاھ بولۇپتۇ . بۇ-

نىڭ ئەۋلادىدىن 30 پادىشاھ ئۆتۈپتۇ . يۇرۇن تېگىن ۋاق-
تىغا كەلگەندە ، تاڭ خانلىقى بىلەن كۆپ قېتىم ئۇرۇش
پەيدا بولۇپتۇ . . . »

6 ـ مەنقىبەت بىلەن 7 ـ مەنقىبەتتىكى بايانلارنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق ئاتا - بوۋىسى (بەش ئوغۇل) دەرەخكە خاسىيەتلىك نۇر چۈشۈش بىلەن دەرەختىن ئاپىرىدە بولغان ، يەنى نۇردىن تۆرەلگەن . كەنجى ئوغۇل بۇگۇ قاغاننىڭ ئەۋلادىدىن ئۇيغۇرلار شەكىللەنگەن .

8 . « يۇ ياڭ تىرملىرى » دە قەيت قىلىنغان مەنقىبەت بويىچە

« شىمالىي تۇتقۇنلارنىڭ سوق ئېلىدە نىپ ـ شىر ئۇلۇسى بار ئىدى . تۆرىسىنىڭ ئىككىنچى خوتۇنى تۆت ئوغۇل تۇغۇپ ، بىرى ياۋا غازغا ئايلىنىپ كەتكەن . قالغان ئۈچ ئوغلى بىر - بىرىگە : ‹ گۇزە ـ گۇزە › دەپتۇ . بۇ ئۆ-كۈز دېگىنى ئىكەن . ئۈچ ئوغلى ئۆكۈزكە ئەگىشىپتۇ ، كالىنىڭ سۈتى ۋە ئېتىدىن ئوزۇقلىنىپتۇ . »

9 . خەنزۇچە تارىخ مەنبەلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئاتا - بوۋىلىرىدىن سانال-غان دىڭلىن خەنزۇچە تارىخ مەنبەلىرىدىن « تارىخنامە » ، ئالدىنقى ۋە كېيىنكى « خەننامە » لەردە بايان قىلىنغان . دىڭلىن بۇ تارىخىي مەنبەلەردە يېزىلغان ۋاقىتلىرىدا ، ئال-لىقاچان مۇستەقىل ئۇلۇس ـ ئېلەت بولۇپ ۋۇجۇدقا كې-لىپ بولغان . تارىخچى دىڭ چيەنىنىڭ تەتقىقاتىغا ئا-ساسلانغاندا : « دىڭلىن دېگەن نامنى تەھقىقلىسەك ، ئۇ-

نىڭ بىر ئاتىلىشى دىلى ، يەنە بىر خىل ئاتىلىشى تىسلى .
ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىدە ئالتۇن تاغ (ئالتاي) نىڭ جەـ
نۇبىدا ياشايدىغانلىرى غەربىي دىڭلىن دېيىلگەن .
بۇلار (ۋېينامە) دە گاۋجۈي دەپ ئاتالغان . ھالبۇكى ،
كېيىنچە دىلى يەنە تېلې دەپمۇ ئاتالغان . ئۇلارنىڭ قەۋمـ
لىرى تۇغلا دەرياسىدىن باشلاپ ، يەۋۇ (باركۆل) ، ئالـ
تۇن تاغ بويلىرىدىن تارتىپ ، تاكى غەربىي دىيارنى قاپـ
لىغان . ئەڭ يىراقتىچە تارقالغانلىرى روسىيە تەۋەسىـ
دىكى سىر دەرياسى ، قارا دېڭىز بويلىرىغىچە يەتكەن . »
تارىخشۇناس خۇ چيۇيۇەننىڭ پىكرىچە :
« دى ــ دىڭلىننىڭ قىسقارتىلمىسى . كېيىنكى چاغلاردا ،
يەنى شىمالىي ۋە جەنۇبىي خانلىقلار زامانلىرىدا دېيىلگەن
گاۋجۈي ، تېلېلار دىڭلىننىڭ باشقىچە ئاتىلىشىدۇر . ئوغۇز
دېگەن ناممۇ دىڭلىننىڭ باشقىچە ئاتىلىشىدۇر . تۈركلەر
بولسا ، دىڭلىن ، ئۇگيە (ئوغۇز) ، جيەنكۇن (قىرقىز)
لاردىن 800 يىل كېيىن مەيدانغا كەلگەن . تۈركلەر دەسـ
لەپتە ناھايىتى زور ئىمپېرىيە قۇرۇش بىلەن داڭق چىقارـ
غان ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ، بارچە مۇناسىۋەتلىك مىللەتـ
لەرنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ قالغان . »
يەنە بىر تارىخشۇناس شى يىڭنىڭ مۇھاكىمىسىچە :
« تۈركىي سىستېمىدىن جۇڭگو تارىخىدا ئەڭ بۇرۇن
ئۇچرايدىغانلىرى دىڭلىن ياكى دىڭلىڭ (خەنزۇچە بىر
قانچە خىل يېزىلغان ــ نەقىلچى) ؛ كېيىن بۇلار تيېلې ،
تىسلې ، تېلې ، دىلى دەپمۇ ئاتالغان ؛ ئىككىنچى تۈرلۈك
قىلىپ ئېيتقاندا ، قەدىمكى دەرۋدىكى دىلاردۇر . بۇ بىر
قانچە خىل ئىسىم بىر خىل تەلەپپۇز قىلىنغان نامنىڭ

نەچچە ئاھاڭ تەرجىمىسىدۇر . دىڭلىلىڭ بىلەن تىيىلىنى مىسال قىلساق ، دىڭلىنىنىڭ ئىككىنچى بوغۇملىرىدىكى ng (ڭ) تاۋۇشىنى مۇنداق تەلەپپۇز قىلىشقا ئادەتلەنمىگەن مىللەتلەر قىسقارتىۋېتىپ ، تىيىلي دەپ ئاتىغان . بۇنىڭدىن باشقا ، گاۋجۇي دېگەن غەيرىيچە نامنى ئالساق ، بۇ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولماي ، مەنا تەرجىمىسىدۇر . يۇقىرىقى نامىلاردىن ئومۇمىي نامنى قوبۇل قىلماقچى بولساق ، بۇ ناملارنىڭ ئەڭ بالدۇرقىسى دىڭلىن ، بۇنىڭ ھازىرقى ئاتىلىشى ئۇيغۇر . لېكىن ، ئېتنوگىنىز جەھەتتىن تۈرك دېگەن نام ئومۇملاشقان . »

6 - ئەسىردىن كېيىن ، ئۇيغۇر دېگەن نام ئومۇملاشقاندا ، دەسلەپ « كونا تاڭنامە » دە « ئۇيغۇر تەزكىرىسى » دەپ مەخسۇس باب ئاجرىتىلغان . ئۇنىڭدىن كېيىن « يېڭى تاڭنامە » ، « بەش زامان تارىخى » ، « سۇڭنامە » ۋە باشقا تارىخ مەنبەلىرىدە مەخسۇس تەزكىرىلەر يېزىلغان .

ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا مەخسۇس تەزكىرە قىلىپ يازغان مەزكۇر تارىخ مەنبەلىرىدىن بەزى بايانلارنى كەلتۈرىمىز :

« كونا تاڭنامە » 195 - جىلدىدە : « ئۇيغۇر — بۇنىڭ ئەجدادى ھۇننىڭ ئەۋلادى . كېيىنكى ۋېي زامانىدا تىيىلي قەبىلىسى دەپ ئاتالغان . تۇرقى - جۇغى كىچىكرەك ، ناھايىتى باتۇر - قەيسەر ؛ ئېگىز ھارۋىلارغا تايىنىدۇ ، تۈرككە قارام بولغان ، يېقىندىن بۇيان تېلې دېيىلگەنلەر شۇ . »

« يېڭى تاڭنامە » 217 - جىلدىنىڭ بىرىنچى قىس-

مىدا : « ئۇيغۇر ــــ ئەجدادى ھۇنلاردۇر . دەسلەپكى ۋېي زامانىدا گاۋجۇي ئۇلۇسى دەپ ئاتالغان ، بۇلار ھەم تىېلې دېيىلگەن ، بۇ نام تىېلې دەپ ئۆزگىرىپ كەتكەن . تۈرككە قارام ئىدى . »

« ھۆججەت ــ ۋەسىقىلەردىن تەھقىقلەنگەنلىرى » 347 ــ جىلد ، « ئۇيغۇر »بۆلۈمىدە : « ئۇيغۇر ــــ ئەجدادى ھۇندۇر . ئادەتتە ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارغا ئولتۇرىدۇ ، دەسلەپكى ۋېي زامانىدا گاۋجۇي دەپمۇ ئاتالغان ، تىېلې دېيىلىپ ، كېيىن تىېلې دەپ ئۆزگىرىپ كەتكەن . »

« كــونــا بەش زامان تارىــخى » 108 ــ جىــلددە : « ئۇيغۇر ــــ ئەجدادى ھۇن قەۋملىرىدىن . كېيىن ۋېي زامانىدا تىېلې دەپ ئاتالغان . تاڭنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە تېلې ، كېيىن ئۇيغۇر دەپ ئاتالغان . »

« سۇڭنامە » 490 ــ جىلددە : « ئۇيغۇر ــــ ئەسلى ھــۇننىڭ باشقا ئەۋلادىدىن . كېيىن ۋېي دەۋرىدە تىېلې دەپ ئاتالغان . تاڭنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە تېلې ، كېيىن ئۇيغۇر دەپ ئاتالغان . »

« ئومۇمىي تەپسىراتلارنىڭ داۋامى » 636 ــ جىلد ، « تۆت يى (يــات ئــەل) لار تەزكــىــرىــلــىرى » II دە : « خۇيخې ، يەنى خۇيخۇ ــــ ئۇيغۇر ــــ ئەجدادى ھۇن . سۈي زامانىدا ئۇيغۇر (ۋېيخې) دېيىلگەن . تۈرككە قارام ئىدى . »

بىر قانچە ئالىملار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى ھۇن ئەمەس ، پەقەت ھۇن ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدە قارام ئۇلۇس ئىدى ؛ ئۇيغۇر بىلەن ئوغۇز بىر نامنىڭ ئىككى خىل ئاتىلىشىدۇر ، دەپ ھېسابلايدۇ . ئۇيغۇرشۇناس ليۇ يىتاڭ چەت

ئەل ۋە جۇڭگو تۈركولوگلىرىنىڭ مەزكۇر مەسىلىدىكى كۆز قاراشلىرىنى خۇلاسىلاپ، شۇنداق دەيدۇ: «ئوغۇز بىلەن ئۇيغۇرنىڭ مۇناسىۋىتى ھەقىقەتەن ناھايىتى زىچ. قەدىمكى دەۋردە تۈرك ـ ئۇيغۇر تىللىرىدا «ز» بىلەن «ر» تاۋۇشلىرى ئالمىشىپ تۇراتتى. ئوغۇز ئۇغۇر ـ ئۇيغۇر، ھەتتا گاھىدا سۆز ئاخىرىدىكى «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالاتتى. شۇڭا، جۇڭگونىڭ تارىخ كىتابلىرىدا ۋۇگې، يۈەنخې، ۋۇخۇ، ۋۇخې، ۋېيخې، خۇيخې، خۇيخۇ، يۈەن دەۋرىدىن كېيىن ۋېيۇۇ، ۋېيۇۇر دېگەندەك خىلمۇخىل خەتلەر بىلەن ئۇيغۇرنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بېرىلگەن. بىر قانچە ئالىملار ئوغۇزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ قارايدۇ. جۈملىدىن دانىيىلىك ئالىم ۋ. تومسېن ئەشۇ قاراشنى ئاللىقاچان بىلدۈرگەن. ئۇيغۇر قاغانلىرىغا بېغىشلانغان يۈتۈكتاش (ئابىدە) لاردا (مېنىڭ بۇدۇنۇم ئوغۇز) دېگەن گەپ كۆپ ئۇچرايدۇ. دېمەك، ئوغۇز بىلەن ئۇيغۇر بىر نام ئىكەنلىكىگە شۈبھە يوق.»

فرانسۇز ئالىملىرىدىن م. رېنا رېنائۇد تەسنىپ قىلغان كىتابلار سېرىيىسىنىڭ ئالدىنقى قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن مەنبەلەردىن ئەرەب سودىگىرى سۇلايمان ساياھەتنامىسى، كېيىنكى قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن مەنبەلەردىن پارس قولتۇقىدىكى سودا پورتى ـــ سىراف ياكى سەناۋىيىلىق ئەبۇ زەيد ھەسەننىڭ ساياھەت خاتىرىسى، ئەرەبلەردىن ئەبۇ دۇلەف مىسەر ئىبنى مۇخەلخەلنىڭ ساياھەتنامىسى، سىجىلىيىلىك ئىدرىسنىڭ جۇغراپىيە كىتابى قاتارلىق ئەسەرلەردە «تاغازغاز»، «توغۇزغۇز» دېيىلگەنلەرنى غەرب تارىخچىلىرى ئۇيغۇرلاردۇر، بۇنىڭ تارقالغان

زېمىنى خارەزىمغىچە يەتكەن، دەپ ھېسابلايدۇ.

دېمەك، توقۇز ئوغۇز — توقۇز ئۇيغۇر، ئوغۇز — ئوغۇر — ئۇيغۇر ھەممىسى بىر ئېلەتنىڭ نامىدۇر. ئوغۇز خاننىڭ «مەن ئۇيغۇرنىڭ قاغانى» دەپ جاكارلىغانلىقىمۇ شۇنى كۆرسىتىدۇ.

تۆتىنچى باب

ئېتنىك تەشكىلات ۋە ئىجتىمائىي ھايات

ئابا ــ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇزاق قەدىمكى زامانىدىكى ھاياتىغا دائىر يازما مەنبەلەر ناھايىتى ئاز بولغاچقا ، يېقىنقى چاغلاردا تەخمىنەن شۇلار ياشىغان زېمىن دائىرىسىدە تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار بويىچە قىياسەن پىكىر يۈرگۈزۈش مۇمكىن . خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە ، ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاسىتە قەدىمكى ئەجدادلىرى دىگلىن ~ دىلار دەپ ئېنىق قەيت قىلىنغان . مەزكۇرنى يىپ ئۇچى قىلغان ھالدا قەدىمكى ئابا ــ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى ۋە ياشاش تەرزلىرىنى قېدىرىپ كۆرەيلى .

« ۋېي مۇختەسەرنامىسى »نىڭ « غەربىي رۇڭلار تەزكىرىسى » دە دىگلىنلەر ھەققىدە مۇنداق بىر مەلۇمات بار : « دىگلىن ئېلى قاڭغۇيىنىڭ شىمالىدا ، ئالتە تۈمەن ئەسكىرى بار ، چارۋىچىلىق قىلىدۇ . . . شىمالىي دىگلىنلەر ئۇيسۇنلارنىڭ غەربىدە . . . ئۇيسۇن ئاقساقاللىرىنىڭ دېيىشىچە ، شىمالىي دىگلىنلەردە ئات پاچاقلىقلار ئېلى بار . بۇ ئادەملەرنىڭ ئاۋازى خۇددى غازنىڭكىدەك ئاڭلىنىدۇ . تىزىنىڭ ئۈستى ـــ بويى ۋە بېشى ئادەم سىياقىدا . تىزى-

نىڭ تۆۋىنى تۇكلۇك بولۇپ ، ئاتنىڭ پاچىقىغا ئوخشاي-
دۇ . ئات مىنمىسمۇ خۇددى ئاتتەك ئىلدام ماڭىدۇ . ئا-
دەملىرى باتۇر ـ ساغلام ۋە ئۇرۇشتا جەسۇر . » مۇشۇ
مەزمۇندىكى سۆزلەر « تاغ ـ دەريالار بايانى » نىڭ 18 ـ
جىلدىدىمۇ يېزىلغان : « دىڭلىن ئېلى بار ، خەلقىنىڭ
تۇرقى مۇنداق : تىزىنىڭ تۆۋىنى تۇكلۇك ، ئات پاچاق ،
تېز ماڭىدۇ . » ئات مەدەنىيىتىنى ياراتقان بۇ قەۋملەرنى
ئات سىياقىدا تەسۋىرلىگەنلىكىدىن مەزكۇر قەۋملەرنىڭ
ئىجتىمائىي فورماتسىيە ھالىتىنى قىياس قىلىۋالغىلى
بولىدۇ . بۇ دىڭلىنلەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قوشنىسى
بولغان خۇاشيالار (خەنزۇلارنىڭ ئەجدادى) نىڭ يېزىپ
قالدۇرغان مەلۇماتى . بۇ مەلۇمات بۇنىڭدىن تەخمىنەن
2500 يىل ئىلگىرى ياشىغان سالنامىچىلارنىڭ خەلق ئارى-
سىدا تارقالغان پاراڭلار ۋە ئۆزلىرى ياشىغان زاماندىن
ئىلگىرىكى چاغلاردىكى ئاھالىدىن ئاڭلىغانلىرىغا ئاساسەن
يېزىلغان . بۇ قەۋملەر غەربىي جۇ دەۋرى (مىلادىيىدىن
ئىلگىرىكى 1066 ـــ 770 ـ يىللىرى) دە « غەربىي
رۇڭلار » دەپ ئاتالغان . چاناقلارغا يېزىلغان بايانلاردا
« رۇڭ » نى « كەسمەك » ، « چاپماق » دەپ يەش-
كەن ، يەنى « ئۇرۇش ـ سوقۇش » ، « ئۇرۇشقاق » دې-
گەن مەنىلەرنى بىلدۈرگەن . دەرۋەقە ، بۇ نام ھازىرقى
جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ ئۆز-
لىرىنىڭ ئاتىشى بولماستىن ، غەربىي جۇ ھۆكۈمران تەبى-
قىسىنىڭ ئاتىشى ئىدى . شاڭ دەۋرىدە بولسا (مىلادىيىدىن
ئىلگىرىكى 1711 ـــ 1066 ـ يىللىرى) شىمالىي ۋە غەربىي
قوشنا قەۋملەرنى « گۇي » (جىنلار) دەپ ئاتىغان .

« خەت ـ بېتىك شەرھى » دە چۈشەندۈرۈلۈشىچە ، « گۆي » ئىروگلىفى سىن ـ تۇرقىنى بىلدۈرىدۇ . « تۇرقى جىنغا ئوخشايدىغان ئادەملەر » دېمەكتۇر . « گۆيلار ماكانى » دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى : مەز- كۇر ئادەملەرنىڭ قىياپىتى غەلىتە كۆرۈنگىنى ئۈچۈن ، سىن ـ تۇرقىغا قاراپ كەمسىتىپ قويۇلغان نام ئىكەن .يەنى ئوتتۇرا ئىقلىمدىكىلەر (جۇڭگولۇقلار) شىمالىي قوشنى- لىرىغا قويغان بەدنامدۇر . ئۇنىڭدىن كېيىن ، بۇ قەۋملەر قىزىل دىلار دەپ ئاتالغان . چۈنچيۇ (« يىلنامىلار ») دەۋرىدە شىمال ۋە غەربتىكى قوشنا قەۋملەرنى يىغىشتۇ- رۇپلا « شىمالىي دىلار » دەپ ئاتىغان .

بۇ بايانلاردىن « دى » ياكى « دىڭلىن » دېيىلگەن قەۋملەرنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى (ئەمما قەبىلە ـ قەبىلە بولۇپ ياشاۋاتقان) ھالەتلىرىنى دەسلەپكى قەدەمدە بىلىۋالغىلى بولىدۇ . يۇنان مۇئەللىپلىرىنىڭ يېزىشىچە ، قەدىمكى پارس ئاخمانىيلار دەۋرىدە ، ئامۇ دەرياسىنىڭ كەينى (شەرقىي) دىكى تۈزلەڭلىكلەردە ياشىغۇچى قەۋملەردىن بىرىنى « دېبرىك » ياكى « تېگرىك » دەپ ئاتىغان . ھىرودوتنىڭ كەمتۈك تارىخنامىسىدا قەيت قىلىنىشىچە ، « ئۇلار ھەم ئاتتا ، ھەم پىيادە ئۇرۇشىدۇ ، ئۇلار ئۇرۇشنىڭ ھەر ئىككى ئۇسۇلىنى بىلىدۇ . ئوقيا ۋە نەيزىلەر بىلەن ئۇرۇشىدۇ ؛ ئادەتتىكى ياراغلار ۋە ئايپال- تىلار بىلەن قوراللانغان . ئۇلارنىڭ بارچە بۇيۇملىرى ئال- تۇن ۋە مىستىن ئىشلەنگەن : نەيزە ، يا ، ئايپالتىلار مىستىن ياسالغان ؛ باش كىيىملىرى ، بەلباغلىرى ، قېيىشلىرىنىڭ تىوقا ـ نەقىشلىرى ئالتۇن بىلەن بېزىتىلگەن . ئۇلارنىڭ

ساۋۇتلىرى مىستىن، ئىگەر ـ جابدۇق، نۇختا ـ يۈگەن، سۇلۇق ـ ئېغىزدۇرۇق، بۇرۇندۇق، تۆشلۈكلەر ئالتۇندىن... ئۇلاردا ئالتۇن، مىس ناھايىتى كۆپ ئىكەن...»

خەنزۇچە مەنبەلەردە يېزىلىشىچە، قىزىل دىلاردىن بىر قىسمى ئۇزاققىچە بىر ماكاندا تۇرۇپ، قوپال ئېكىنچىلىكتىن بارا ـ بارا رەسمىي دېھقانچىلىق باسقۇچىغا ئۆتكەن. «زوچيۇمىڭ تەزكىرىسى» دە ئېيتىلىشىچە، قىزىل دىلار دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى.

غەربىي رۇڭلارنىڭ سىن ـ تۇرقى باشقا قەۋملەردىن پەرقلىنەتتى. شەنشى ئۆلكىسىنىڭ جۇيۈەن دېگەن يېرىدىن ئىككى ئەر كىشىنىڭ سۆڭەكتىن ئويۇلغان كاللىسى تېپىلغان. سىياقىدىن كۆزلىرى چوڭقۇر، قاڭشارلىق ھەم ساقاللىق بولۇپ، جۇ ئاھالىسىنىڭ قىياپىتىگە ئوخشىمايدىكەن. ئارخېئولوگلارنىڭ تەھلىلىچە، بۇ «جىنلار» دەپ ئاتالغان قەۋمنىڭ قىياپىتى ئىكەن. جۇ ـــ دېھقانچىلىق ئېلى بولۇپ، ئۇنىڭ بازىسى ھازىرقى شەنشىنىڭ جەنۇبىدا ئىدى. غەربىي رۇڭلار ھازىرقى شەنشى ـ گەنسۇنىڭ غەربىدىكى يەرلەرگە ئورۇنلاشقانىدى.

ئارخېئولوگلار ئالتاي ۋە بايقال تەرەپلەردىن بىرمۇنچە تېپىندىلارنى قېزىپ تاپقان. ئالتاي تەرەپتە دېنىسوۋسكىي دەپ نام قويۇلغان غاردا قەدىمكى ئادەملەرنىڭ تۇرالغۇ جايىدىن كرېمنىي يالپاق گرانت ۋە ياۋايى ھايۋان سۆڭەكلىرىدىن ياسالغان ئىش قوراللىرى، جۈملىدىن ھەر خىل نەقىشلىك ساپال بۇيۇملار تېپىلغان. ھەممىدىن مۇ-

ھىمى شۇكى، بايقال تەرەپتە بىر تاش گۆر (تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرى 3 — 2 ئەسىردىن بۇرۇن) دىن تۆمۈردىن سوقۇلغان يۈگەن ئېغىزدۇرۇقى تېپىلغان . سىبىرىيىنىڭ جەنۇبى ۋە غەربىدە ياشىغان بۇ قەۋملەر ئىشلىتىدىغان قورال ـ سايمانلىرىغا ئاجايىپ بۇقا ۋە ئاساتىردىكى ھايۋانلارنىڭ شەكىللىرىنى ئويغانىكەن .

« تارىخنامە » نىڭ « چەۋەنداز سانغۇن تەزكىرىسى » دە يېزىلىشىچە، شىمالدا ھۇنلارغا قارشى بىر قىسىم ئاتلىق لەشكەرلەر بىلەن « تامغان تېغى بويىدىكى شەھەرگىچە بېرىپ ھۇنلار توپلىغان ھەربىي ئاشلىقنى ئولجا ئالدى، قوشۇن بىر كۈن تۇرۇپ، قايتار چاغدا ئۇلارنىڭ شەھىرىگە ئوت قويۇپ، قالغان ئاشلىقنى كۆيدۇرۇۋەتتى » . يەنە « ھۇنلار تەزكىرىسى » دە يېزىلىشىچە، « ۋېيلوي (ئۆرتلوگ) تەڭرى قۇتۇكەڭرۇگە قۇدۇق كولاش، سېپىل سوقۇش، ئۇكەك ـ تۇرالار سېلىپ ئاشلىق يىغىش كېرەك، دەپ پىلان كۆرسەتكەن » (دىڭلىنلەرنى ھۇنلار بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، ئۆرتلوگنى دىڭلىنلەرگە پادىشاھ قىلغانىدى) . دېمەك، دىڭلىنلەر شەھەر ـ سېپىل سېلىش ۋە دېھقانچىلىقنى ھۇنلاردىن ئىلگىرى بىلەتتى .

بۇ پاكىتلاردىن مەلۇمكى، دىڭلىنلەر (‹ تېگرىك › تىغراق ياكى دېبىرىكلەر) تۇران زېمىنىدا شەكىللەنگەن ئوتلاق مەدەنىيىتىنى ياراتقان قەۋملەردىن بىرىدۇر . بۇ قوۋم مىلادىيىدىن خېلى ئىلگىرىلا ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن سىنىپىي جەمئىيەتكە كۆچكەن ۋە دۆلەتنىڭ دەسلەپكى ئۇندۇرمىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەنىدى . تارىم

بويىدىكى قەدىمكى قەۋملەر (ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەر-
كىبىگە كىرىپ سىڭىپ كەتكەن ئاريان تىپلىق ساكلار ۋە
ئالتاي تىلى سىستېمىسىغا مەنسۇپ گۇزلار) مىلادىيىدىن
1000 يىللار ئىلگىرىلا شەھەر بەگلىكلىرىنى ۋۇجۇدقا كەل-
تۇرگەنىدى . بۇنى تارىخىي يازما مەنبەلەر ۋە ئارخېئولو-
گىيىلىك تېپىندىلار ئالللىقاچان ئىسپاتلىغان .
ئابا ــ ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت دە-
رىجىسىنى ئېنىقراق تەسەۋۋۇر قىلىش ئۈچۈن ، ئۇلارنىڭ
قەدىمكى ئېتنىك تەشكىلاتىنى ، يەنى ئائىلە ، قەبىلە ۋە ئەل
تۈزۈلمىسىنى تەكشۈرۈپ كۆرەيلى .
قەدىمكى ئابا ــ ئەجدادلىرىمىز ئىپتىدائىي جەمئى-
يەتنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا ، بىر ئۇرۇق بىر جامائەت
بولۇپ ياشاش ھالىتىدىن ئۆي ، ئوبا ، ئوتاغ ، قونۇم ، ئۇ-
لۇش ، تۆز - يۇرت ، ئەل بولۇپ ياشايدىغان سىنىپىي
جەمئىيەتكە كۆچكەن ۋە بۇنىڭغا مۇناسىپ ھاكىمىيەت
شەكىللىرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن . بۇنى ئېنىقراق
بىلىش ئۈچۈن ، ئابا - ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇرۇغ ــ تا-
رىغ [①] تۈزۈلمىلىرى بىلەن تەپسىلىي تونۇشۇشقا توغرا
كېلىدۇ .

1 . ئائىلە

لۇغەت كىتابلىرىدا ئائىلىگە مۇنداق شەرھىي بې-
رىلگەن : قانداشلىقنى ئاساس قىلغان ئىجتىمائىي تۇرمۇش

① ئۇرۇغ ــ تارىخ ــ ئاپتورنىڭ تەكلىپى بويىچە ، « ئۇرۇق ــ تارىق »
دېيىلمەي ، « ئۇرۇغ ــ تارىخ » دەپ ئېلىندى ــ مۇھەررىردىن .

تەشكىلاتىنىڭ بىر خىل شەكلى — ئائىلە . خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك پەيدا بولغاندىن كېيىن ، بىر ئەرگە بىر خو-تۇنلۇق تۇزۇمىدىكى يەككە ئائىلە شەكىللەنگەن . ئائىلە بولۇپ شەكىللىنىش ئۇچۇن قاياشلار ۋۇجۇدقا كېلىشى شەرت . قاياش — نىكاھلىنىش ۋە قانداشلىق مۇناسىۋىتى بىلەن شەكىللەنگەن ئىجتىمائىي بىرلىكتۇر . ئالدى بىلەن ، ئانا نەسەبىدىكى چوڭ قاياشلار ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئاتا نەسەبىدىكى چوڭ قاياشلار ۋۇجۇدقا كەلگەن .

قاياشلار ئۇرۇقتىن تارقىلىدۇ . دەسلەپكى ئۇرۇقلار ئىپتىدائىي جامائە دەۋرى (كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرى) دە ۋۇجۇدقا كەلگەن . مەھمۇد قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا مۇنداق چۈشەندۈرگەن : « ئۇرۇغ — يەرگە چېچىلىدىغان دانمۇ ئۇرۇغ دېيىلىدۇ . . . يېقىن تۇغقانلارمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتى-لىپ ئۇرۇغ - تارىغ دېيىلىدۇ . » ئۇرۇغ - تارىغ — بىر ئۇرۇغدىن تارالغان دېگەنلىكتۇر .

يازما تارىخى ئۇزۇن بولغان خەنزۇ ، گرېك - يۇ-نانلاردىكى ئەھۋالغا سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى :

تارىخىي يازما مەنبەلىرى ئەڭ كۆپ بولغان خەن-زۇلاردا « فامىلە » ۋە « جەمەت » ناملىرىنىڭ پەيدا بولۇ-شىدىنمۇ قەدىمكى ئائىلە - جەمەت ئەھۋالاتىنى نىسبەتە-لەشتۇرگىلى بولىدۇ . ئۇزاق قەدىمكى زاماندا « فامىلە » (شىڭ 姓) بىلەن « جەمەت - ئۇرۇق » (شى) 氏 مەنا جەھەتتىن پەرقلەنگەن . خەنزۇلاردا ئەڭ قەدىمكى فامىلە-لەر خەتنىڭ « 女 » (ئايال) يان بۆلىكىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، شىڭ خېتى « 女 » بىلەن « 生 »

(شېك ـــ تۇغماق) ئىككى خەتتىن تۈزۈلگەن . تەخمىـ
نەن ئائىلىق قاياش جەمئىيىتى دەۋرىدە ، كىشىلەر ئايرىم ـ
ئايرىم فامىلە بىلەن ئاتالغان بولسا كېرەك . دەسلەپكى فا-
مىلە بىر جەمەتنىڭ بەلگىسى بولغان ، بۇ ئايرىم شەخسـ
كىمۇ مەنسۇپ ئەمەس ، ئائىلىۋى نەسەپكىمۇ مەنسۇپ ئە-
مەس ، بەلكى مەلۇم بىر قاياشنىڭ بەلگىسى ھېسابلانغان .
« شى » (氏) بولسا ، « فامىلە » دىن ئايرىلىپ چىق-
قان . « زوچيۇمىڭ تەزكىرىسى » دىكى شەرھىي بويىچە :
« فامىلە ـــ تۇغماق دېمەكتۇر ، بۇ ئەجداد بولىدۇ ـ دە ،
ئۇنىڭدىن بىر ـ بىرى ۋۇجۇدقا كېلىدۇ ، ئەۋلادى يۈزلە-
نگەن نەسەبكە يەتسىمۇ ، دەسلەپكى فامىلە (姓) ئۆزگەر-
مەيدۇ . (زۇ) (族 ، ئۇرۇغ ـ تارىخ) مەنسۇپ دې-
مەكتۇر ، پەرزەنت ـ ئەۋلاد بىر ـ بىرىگە باغلىنىپ ما-
ڭىدۇ . بۇنىڭ باشقا تارماقلىرى ئۆز ئالدىغا بىر ئۇرۇغ ـ
جەمەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ . »

قەدىمكى يۇنان ۋە رىملىقلاردىمۇ « كلان » (كى-
چىك گۇرۇھ ، ئائىلە) دىن « گېن » (مەنبە ، نەسىل ،
نەسەب) كېلىپ چىققانىكەن .

قاياش ئەسلى قاداش دەپ ئاتالغان . قاداشنىڭ
تۈپ تومۇرى « قا » دۇر . كلاۋسون « تۈركىي تىلنىڭ
ئېتىمولوگىيىلىك لۇغىتى » دە ، قەدىمكى ئۇيغۇرچە
ھۆججەتلەرگە ئاساسەن قاداشنى « فامىلە ۋە جەمەت
(نەسىل ـ نەسەپ) » دەپ يەشكەن . « قەدىمكى ئۇي-
غۇرچە تېكستلار » نىڭ Ⅲ قىسمىدىن مۇنداق مىسال كەل-
تۈرگەن : « قامىن قاداشىمىن ، قاسى قاداشى قا قاداشقا
تارتىنغۇچى بولۇر » (« مېنىڭ ئائىلىۋى جەمەتىم بولسۇن

ياكى باشقىلارنىڭ ئائىلىۋى جەمەتى بولسۇن ، ئۆزلىرىنىڭ نەسلى ــ نەسەبىنى تارتىدۇ ») .

« قـۇتادغۇبىلىك » تىمۇ « قا ــ قاداش » ئىشلىتىلگەن بېيىتلار خېلى كۆپ ، شۇلارنىڭ بىرىدە :

يارىشقۇ كەرەك قا ــ قاداشلار بىلە ،
قاتىلغۇ كەرەك ئەش ئاداشلار بىلە .

تۈركولوگ كـلاۋسون لۇغـتـىـدە ، تۈركىي ھۆجـجەتلەرگە ئـاسـاسەن « قا » سۆزىنىڭ ئەسـلى مەنـىسى « قاچا » ، « تومۇر » ، كۆچمە مەنىسى « فامىلە » ، « تۇغقان » دېگەنلىك بولىدۇ ، دەپ يەشكەن . بۇ ھەقتە ، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ « تۈركىي تىللار دىۋانى » غا مۇراجىئەت قىلساق ، مانا مۇنداق ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە بولدۇق : « تۇدەش » دېگەن سۆزنى « تۇرداش نەرسە ، بىر ـ بىرىگە ئوخشمايدىغان بىر جىنستىن بولغان نەرسىلەر » دەپ ئىزاھلاپ كېلىپ ، « داش » قوشۇمچىسىدىن « قـارىنداش » ، « ئەمىكداش » ، « يەرداش » (بىر يەرلىك) دېگەندەك سۆزلەر ياسىلىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن ؛ جۈملىدىن « يېقىن تۇغقان قاداش دېيىلىدۇ . بۇ سۆزنىڭ ئەسلى قاچا دېگەن مەنىدىكى ‹ قا › سۆزى بولۇپ ، ئۇنىڭغا ‹ داش › قوشۇلغاندا ، بىر قاچىدا ، يەنى ئانىنىڭ قارنىدا بىللە ياتقان بولىدۇ . »

« قـا » دېـگەن سـۆز تـومـۇرىـدىـن « قاپ » ، « قـاي » ، « قاڭ » سـۆزلـىرى تـۈرلـىنىپ چىقـقان : « قاپ ـــ ئانىنىڭ قورسىقىدا بالىنى ئوراپ تۇرىدىغان قاپ » ، « قاپ (كۆچمە مەنىدە) ـــ تۇغقان ؛ ئول مەنىڭ

بىرلە ئۇياقاپ ئۇل (ئۇ مەن بىلەن بىر قورساقتىن چۈشكەن يېقىن تۇغقان) » (« تۈركىي تىللار دىۋانى » ، 3 ـ توم .)

« قاي » سۆزى « ئانىغا يېقىن » ، « ئانا جۈملىسىدىن » دېگەن ئۇقۇم ئاساسىدا ، « بويىغا يەتكەن قىز » دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەن ، شۇڭا ياتلىق قىلىنىدىغان قىز « قايلىق » دەپ ئاتالغان . بۇ سۆز 15 ـ ئەسىردىمۇ كەڭ قوللىنىلغان . مەسىلەن ، ئەلىشىر ناۋائىي « لەيلى ۋە مەجنۇن » داستانىدا مۇنداق يازغان :

بىر قايلىغى بار ئىمىش پەرىۋەش ،
باشىدىن ئاياغى لەتىفۇ دىلكەش .

« قاڭ » قەدىمكى تۈركىي تىلدا « ئاتا » دېگەننى بىلدۈرۈپ كەلگەن . بۇ سۆزلەردىن شۇنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى ، « قا » « قاپ » سۆزلىرى « ئانىنىڭ قارنى » ئۇقۇمىنى بىلدۈرگەنلىكى ئۈچۈن ، « ئانىلىق ئائىلە » (ئانا ئاساسلىق ئورۇن تۇتقان ئائىلە) نى كۆرسەتسە ، « قاڭ » ۋە بۇ سۆزدىن تۈرلەنگەن « قاڭداش » سۆزلىرى « ئاتىلىق ئائىلە » (ئاتا ئاساسلىق ئورۇن تۇتقان ئائىلە) نى كۆرسىتىدىغانلىقى مەلۇم . مەھمۇد قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا « قاڭداش » سۆزى « قانداش » مەنىسىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى يازغان . بۇ مەنىگە ئاساسلانغاندا ، « ئاتا قېنىدىن بولغان » ، « قاڭ پۇشتى » (ئاتا پۇشتى) دېگەن ئۇقۇم ئاڭلىنىدۇ . « قاڭداش ـــ قانداش . قاڭداش قاداش ـــ ئاتىسى بىر ، ئانىسى باشقا قېرىنداشلار . »ماقالدا مۇنداق كەلگەن : « قاڭداش قۇما ئۇرۇر ، ئىگدىش ئۆرۈ

تاتار ــــ ئاتا بىر ، ئانىسى باشقا قېرىنداش چىقىشالمايدۇ ، ئانـا بـىر ئاتا باشقا قېرىنداش قوللىشىدۇ » (« تۈركىي تـىللار دىۋانى » ، 3 ــ توم) . ئائىلە ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىدە تەبىئىي يۇسۇندا پەيدا بولغان ، دەسلەپ ئانىلىق ئائىلە پەيدا بولغان .ئانىلىق ئائىلە باسقۇچىدا نەسەب ئانىغا باغلىناتتى . بۇنداق ئائىلىدە توغۇرلار ، يەنى ئانا تەرەپتىن بولغان قاداشلار بولاتتى . بالا ئۆز ئانىسىنىڭ تونۇمغا ۋا- رىسلىق قىلاتتى ؛ بالىنىڭ ئاتا بىلەن ھېچقانداق قاياشلىق مۇناسىۋىتى بولمايتتى . ئانىلىق ئائىلىدە ئاچىق ــــ ياشتا چوڭ بولغان ، يەنى ئانىنىڭ ئىگىچىسى بالىلارغا ۋە ئۇلار- نىڭ ئانىسىغا ھامىيلىق قىـلاتـتى . ئەمـما ، ئۆي - بارقى (مۈلۈك) غا ئىگىدارچىلىق قىلمايتتى . ئانىلىق ئائىلە توغۇر تۆركۈن دېيىلەتتى . بۇنداق تۆركۈننىڭ باشلىقى « ئۆگـە » دېيىلەتتى . ئاتا نەسەبداشلىق باسقۇچىدا ، ئىق- تىسادىي تۇرمۇش يىغىم - تېرىم ۋە بېقىمدىن ئىبارەت بو- لۇپ ، يىغىم ــــ تەبىئەتـتىكى تەييار يېمەكـلىكـلەرنى يـىغماق ؛ تېرىم ــــ ئىپتىدائىي زىرائەت تەرمەك ؛ بېقىم ــــ چـارۋا مال باقماق ئىدى . ئەرلەر بولسا ، ئاساسلىق ئوۋچى- لىق بىلەن شۇغۇللىناتتى .

يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ كېيىنكى باسقۇ- چـىدا ، ئائىلە تۈزۈمى راۋاجلىنىپ ، ئاتىلىق ئائىلە دەۋرى- جىسىگە كۆتۈرۈلگەن . ئاتىلىق ئائىلىدە نەسەب ئاتىغا بـاغلانغان . پەقەت ئاتا تەرەپتىن بولغان قاياشلار بۇنىڭغا مەنسۇپ بولغان . قاياشلار ئارا نىكاھلىنىش مەنئى قىلىن- غان . ئىقتىسادىي تۇرمۇش جەھەتتە چارۋىچىلىق ئاساس ، دېھقانچىلىق قوشۇمچە قىلىنغان . بۇنداق ئائىلە قاڭداش

تۆركۈن دېيىلگەن .

تۆركۈن سۆزى ئائىلە مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ . مەھمۇد قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا بۇ سۆزنى مۇنداق ئىزاھلىغان : « تۆركۈن ـــ ئۇرۇغ ـ ئايماق ئەزالىرىنىڭ ياكى ئۇرۇغ ـ تۇغقانلارنىڭ توپلانغان يېرى ؛ ياتلىق قىلىنغان قىزغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئۆيى . قىز تۆركۈنگە كەلدى ـــ قىز ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئۆيىگە كەلدى . »

تۆركۈنلەرنىڭ بەلگىلىك ئورناقلىرى بولاتتى . « ئورناق ـــ يەر ـ ئورۇن ، جاي ـ تەرەپ » (« تۈركىي تىللار دىۋانى » ، 1 ـ توم) . ئاتىلىق تۆركۈندىمۇ ئاتا بىلەن ئانا ئائىلىۋى ئورۇن جەھەتتە تەڭ ـ باراۋەر ئىدى ، پەقەت ئىقتىسادىي ۋاستىلەرنى يارىتىشتا پەرقلىنەتتى . ئەمما ، تۆركۈننىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنى ئۆتكۈزۈشتە ئانا ئۆز رولىنى جارى قىلاتتى . ئاتا تۆركۈننىڭ باشلىقى ئىدى ۋە ئىچكى ـ تاشقى مۇئامىلىلەردە ۋەكىل بولاتتى .

ئاتىلىق تۆركۈندە ، تۆركۈن باشلىقى « ئاغۇن » (ئاغۇن / ئوغان ، يەنى ئىگە ، خوجا) دېيىلەتتى . تۆركۈننىڭ تەركىبى مۇنداق بولاتتى :

ئاغۇن	ئاتا
ئۆگە	ئانا
ئەر	خوتۇننىڭ ئېرى
كىس ـ ئۇراغۇت	خوتۇن

(كىسلەر ئۆز ئىچىگە قۇدۇز ـ قىرقىنلارنىمۇ ئالىدۇ .)

ئۆرى	ئوغۇل
قىز	قىز
كەلىن	كېلىن

تۆركۈندە « ئوچاق » قەدىرلىنەتتى . چۈنكى ، ئوچاق مەبۇدنىڭ ئورنى دەپ قارىلاتتى . بۇ جەھەتتە ، ئاتىنىڭ ئوچاققا باغلىق بىر مەبۇدى بولغىنىدەك ، ئانىنىڭمۇ بىر مەبۇدى بولاتتى (ھازىرمۇ « ئوي ـ ئوچاقلىق بولۇش » دېيىلىدۇ) . بۇ مەبۇدلار « ئوت ئاتا » ۋە « ئوت ئانا » دېيىلەتتى . ئوچاقتا ئائىلىنىڭ ھاياتى ۋە روناق تېپىشىنىڭ تىمسالى سۈپىتىدە دائىم « قوقاس » ساقلىناتتى . ئائىلىنىڭ ئوتى مەڭگۈ ئۆچمەسلىكى ئۈچۈن ، ئاغۇن ياكى ئۆگە قوقاسنى كۈلگە كۆمۈپ قوياتتى ۋە لازىم بولغاندا كۈلنى ئېچىپ ، پۈۋلەپ ئودغۇچ / ئوزغۇچ قىلاتتى (قىپقىزىل يالقۇنجىغان چوغ « ئوتقاش » دېيىلىدۇ ۋە چوغدەك قىپقىزىل بولغان نەرسە ئوتقاشقا ئوخشىتىلىدۇ) . قوقاس ئۆچۈپ قالسا ، ئۆز قاياشلىرىدىن تىلەپ ، ئارچا ۋە ئارتۇچ شېخىدا ئېلىپ كېلەتتى . بۇ ئودغۇچ (ئوزغۇچ) ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ئائىلىدە بىللە ياشاپ تۇرغان ئەرۋاھى ۋە ئائىلىنىڭ شۇ چاغدىكى ئەھۋالىنىڭ تىمسالى ھەمدە مەبۇدى (تىۋىنغۇچىسى) ھېسابلىناتتى . ياۋروپا سەيياھ ۋە جەمئىيەتشۇناسلىرىدىن گرېناردنىڭ ئالتاي ـ تۇۋا ھەم ياقۇتلارنى تەكشۈرگىنىدە ، « ئوت ئاتا » ۋە « ئوت ئانا » نىڭ تىمسالى سۈپىتىدە بىر قانچە سەنەم (بۇت) لەرنىڭ ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكىدىن مەلۇمات بەرگەن .

ئانىلىق ۋە ئاتىلىق ئائىلىلەردىن ئوي ـ ئوچاقلىق ئائىلە ئايرىلىپ چىققان ، بۇنداق ئائىلە ئۆيلىنىشنىڭ نەتىجىسى بولۇپ ، ئۆي ـ بارق ياكى ئۆز ئالدىغا ئۆي ـ ئوچاق ئىگىسى بولغانلىقىنى بىلدۈرەتتى . ئادەتتە ، ئۆيلىنىش يېشىغا يەتكەن يىگىت ئائىلە قاياشلىرىنىڭ كېڭىشىدىن ئۆتەتتى . كېڭەش يىگىتنىڭ هالىغا قاراپ ، بىرەر قەهرىمانلىق كۆرسىتىشىنى تەلەپ قىلاتتى ، يەنى بىرەر يولۋاس ، قاپلان ياكى يەل بۆكە (يەل مۈڭگۈز ياكى ئەجدىها) نى ئوۋلاپ كېلىشنى شەرت قىلاتتى . ئۆي ـ ئوچاق ئايرىپ چىققاندىن كېيىن ، يىگىت ئاتا ئوچىقى (ئۆي ـ بارقى) دىن بىر ئۈلۈك (ئۈلۈش) ، قىزمۇ « يۇمۇش » نامى بىلەن بىر هەسسە ئالاتتى . بۇلار بىر « چىنگ » (هويلا ـ قورۇ) دائىرىسىدە ئوتاغ قۇراتتى . بۇلار ۋە بالىلىرى « ئۇيا قاداش » دەپ ئاتىلاتتى . يېڭى قۇرۇلغان ئائىلىنىڭ قونۇمى (تۇرالغۇسى) نى « ئاق ئۆي » دەيتتى ، يەنى يېڭىدىن ئۆيلەنگەن يىگىت ـ قىز ئۈچۈن يېڭى ئۆي ــ « يېڭى چېدىر » تىكلەيتتى . قەدىمكى ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز « ئۆكۈز » (ئۆگۈز) نى قەدىرلىگەنلىكى ئۈچۈن ، يېڭى ئائىلىدە ئىككى سەنەم بولاتتى : بىرى ، ئوڭ ياقتا قىسراق ئەمچەكلىك سەنەم ، يەنە بىرى ، سول ياقتا ئىنەك ئەمچەكلىك سەنەم قويۇلاتتى . ئوڭدىكىسى ئەرنىڭ ، سولدىكىسى خوتۇنىنىڭ تىمسالى قىلىناتتى . بۇنداق « ئۇيا » لاردىن ۋۇجۇدقا كېلىپ كۆپەيگەن « تويغۇن / تويڭۇن » (ئەۋلاد) لار « ئۇرۇغ ـ تارىغ » (بىر ئۇرۇغدىن تارالغانلار) دەپ ئاتىلاتتى . ئۇرۇغ ـ تارىغلارنىڭ بىر « تۆز » (كەڭ دا-

ئىرە) ئىچىدە بىر مۇنچە ئوتاغلىرى بولاتتى (كېيىنكى چاغلاردا ئەل ــ مەملىكەت شەكىللەنگەندە بولسا ، ئۇن ئوتاغ بىر مەمۇرىي بىرلىك ھېسابلانغان) . ئادەتتە ، ئوتاغ قۇرۇپ ئولتۇرغانلار « ئوبا » ــ جەمئىيەتنىڭ كىچىك بىرلىكى ھېسابلىناتتى . شۇڭا ، ئوبا كىچىك گۇرۇھ دېمەكتۇر . ئەسلىدە ئوبا بىر قونۇمدىن ئىككىنچى بىر قونۇمغا كۆچكەن ئۆي ــ چېدىرلارنىڭ توپى ئىدى .

ئېتنوگرافلار 20 ــ ئەسىرگىچە ئېپتىدائىي جەمئىيەتباسقۇچىدا ياشاۋاتقان قەبىلىلەرنى تەكشۈرۈپ ، ئۇرۇغ ــ تارىخلارنىڭ ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتلىرىنى مۇنداق قىياس قىلغان : (1) ئۆزلىرىنىڭ سەردار ۋە ئاقساقاللىرىنى سايلاش ۋە ئۇلارنى ئېلىپ تاشلاش ھوقۇقى بولغان ؛ (2) ئۇرۇغ ــ تارىخ ئىچىدە نىكاھلىنىش مەنئى قىلىنغان ؛ (3) ئۆلگۈچىنىڭ مۈلكى ئۇرۇغ ــ تارىخقا قالغان ؛ (4) ئۇرۇغ ــ تارىخ ئەزالىرىنىڭ بىر ــ بىرىگە ياردەم قىلىش ۋە بىر ــ بىرىنى قوغداش مەجبۇرىيىتى بولغان ؛ (5) ئۇرۇغ ــ تارىخنىڭ ئۆز ئەزالىرىغا ئات قويۇش ھوقۇقى بولغان ؛ (6) يات ئۇرۇغ ــ تارىخ كىشىلىرىنى ئاسراندى ئوغۇل قىلىۋېلىش ھوقۇقى بولغان ؛ (7) ھەربىر ئۇرۇغ ــ تارىخنىڭ ئومۇمىي دىنىي بايرىمى بولغان ؛ (8) ئۇرۇغ ــ تارىخنىڭ ئومۇمىي قەبرىستانلىقى بولغان ؛ (9) ئۇرۇغ ــ تارىخنىڭ دېموكراتىك تەشكىلىي كېڭەشمىسى بولغان .

تۆركۈن ۋە ئۇيا ــ قاداشلارنىڭ ، يەنى ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ۋە قاداش ئۇرۇغ ــ تارىخلارنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان ناملارنى قەدىمكى ئەجدادلى

رىمىز ئاللىقاچان ئىجاد قىلىنغانىدى . بۇ ناملار ئارقىلىق ،
قاداشلار ئارا تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرى ئېنىق پەرقلەن-
دۈرۈلگەنىدى . ناھايىتى ئۇزاق ئۆتمۈشتە يارىتىلغان تۇغ-
قانچىلىق ناملىرىنىڭ تولىسى ھازىرمۇ جانلىق تىلىمىزدا
قوللىنىلماقتا .
ئاتا (قاڭ) ، ئانا (ئۆگە ، ئوغۇز ۋە قارلۇقلاردا
ئاپا) ، ئاقا ~ ئاغا (ئاكا) ، ئىنى ، ئەچە (ئەگە ، يەنى
ئاچا ، ھەدە ، گاھىدا ئەگە بىلەن ئەچە قوش سۆز قىلىنىپ
« ئېگىچە » دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ، سىڭىل (ئاچا ، سىڭىل ،
قېرىنداش ھەمشىرىلەردۇر) ، ئۇرى (ئوغۇل ، گاھىدا
پەرزەنت مەنىسىدە) ، قىز . . . ئەچى ~ ئېچى ~ ئەچۇ
(ياشتا چوڭ بولغان ئەر تۇغقان ؛ مەڭگۇ تاشلاردا :
ئەچۇم ـ ئابام ــــ ئاتا ـ بوۋام دەپ يېزىلغان) ، ئابا ~ بابا
(چوڭ ئاتا) ، ئاباغا (چوڭ ئاتىنىڭ ئەر بىر تۇغقانلىرى :
چوڭ ئاباغا ، كىچىك ئاباغا) ، ئاتاغا < تاغا (ئاتىنىڭ ئەر
بىر تۇغقانلىرى : چوڭ تاغا ، كىچىك تاغا) ، ئاناغا (ئانى-
نىڭ ئەر بىر تۇغقانلىرى) ، ئاچىق (ئانىنىڭ ياشتا چوڭ
بولغان ئايال بىر تۇغقانلىرى ، بۇنىڭ ئورنىدا ھازىر ئە-
رەبچىدىن قوبۇل قىلىنغان نام ــــ ئەممە (ھامما ،
ھامما ، ئاچا)) ، كۆكۆ ~ كۆكۆي (ئانىنىڭ بىر تۇغقان
سىڭلىسى) ، تۇرۇن (ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنغىنى نە-
بىرە (نەۋرە ؛ بۇ « يېگەن » دەپمۇ ئاتالغان . ئېھتىمال ،
ئوغۇلدىن بولغان نەۋرە ــــ تۇرۇن ، قىزدىن بولغان
نەۋرە ــــ يېگەن دەپ ئاتالغان بولسا كېرەك) ، تۆڭۈر
(ئەرگە نىسبەتەن خوتۇن تەرەپتىن بولغان تۇغقانلار ،
يەنى خوتۇنىنىڭ قېرىنداشلىرى) ، كۈيەۋ (كۈيئوغۇل) ،

كىلىن ، قازىن ~ قادىن (قېيىن ~ قېينى ، مەسىلەن ، ئەر ياكى خوتۇننىڭ ئاتا - ئانا ۋە بىر تۇغقانلىرى : قېيىن ئاتا ، قېيىن ئاغا ۋە باشقىلار) ، بالىتىر (قېيىن ئاچا) ، بالدىز (قېيىن سىڭىل) ، جىيەن (بىر تۇغقاننىڭ بالىسى) ، چىقان (ھامما ئاچىنىڭ ئوغلى) ، ئۆگەي ياكى قاڭسىق ، قۇدا - باجا ۋە باشقىلار .

قەدىمكى ئابا - ئەجدادلىرىمىز ئۇرۇغ - تارىغلارنى توققۇز تويغۇنغىچە (توققۇز ئەۋلادقىچە) سانايتتى . غەربىي تۈركىي خەلقلەردە بولسا ، يەتتە تويغۇنغىچە سانايدۇ ، يەنى ئۆزىدىن باشلاپ يەتتىنچى ئەجدادىغىچە بىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ . جەمەتنىڭ يەتتىنچى بوغۇنىغىچە ساناش ئادىتىمۇ بار . توققۇزىنچى ياكى يەتتىنچى بوغۇنىغىچە بولغان جەمەتنىڭ ئىچىگە كىرمىگەنلەر « ياتلار » سانىلاتتى - دە ، ئادەتتە قىزىنى توققۇزىنچى ياكى يەتتىنچى ياتقا بېرىشنى ياكى بولمىسا توققۇزىنچى ياكى يەتتىنچى ياتتىن قىز ئېلىشنى تەكىتلەيتتى . بۇ ئادەتتىن يەتتە ياكى توققۇز بوغۇننىڭ سىرتىدىن نىكاھلىنىش دېگەن مەنە چىقىشى مۇمكىن .

2 . قەبىلە

ئۇرۇغ - تارىغلار بىلەن قەبىلە ئوتتۇرىسىدا ئاۋۋال بىر ئۆتكۈنچى تەشكىلات ، يەنى ئوغۇش (فراترىيە) شەكىللەنگەن . ئىككى ئۇرۇغ ئوتتۇرىسىدا تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى قويۇقلىشىپ ، ئۆز ئارا ئەزالىرىنى ئالماشتۇرۇش كۆپەيگەن ، نىكاھ مۇناسىۋىتى بىلەن بىر - بىرىگە ئۆتۈشكەن . نەتىجىدە مۇنداق ئۇرۇغ - تارىغلار ئوتتۇرى-

سـىدا ئوغۇش شەكىللەنگەن . بۇلار ئوتتۇرىسىدا زىچ ئىق‐
تىسادىي مۇناسىۋەت بارلىققا كەلگەن . بۇ ئوغۇش بارغانچە
زورايـغـان ۋە قەبىلە شەكـىلىنى ئالغان . مەھـمۇد قەشـ‐
قەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا ئىزاھلىشىچە ۋە قە‐
دىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەردىكى ئۇقۇم بويىچە ، ئوغۇش
سۆزى قەبىلە ، قەۋم ، نەسىل ، جەمەت دېگەن مەنىلەرنى
بىلدۈرىدىكەن . قەبىلە مەنىسىدە ، بەزى تۈركىي خەلق‐
لەردە « بوي » ۋە « سوي » ئاتالغۇلىرى قوللـىنىلـغان .
« بـوي » — « بود »نىڭ ئىككـىنـچى خىل ئاتىلىشى
بولۇپ ، تۆپ مەنـىسى « بوي » (گەۋدە) دېـمەكـتۇر ؛
« سوي » ئېھتىمال « بىر سويام يىپ » دېگەن مەنىدىكى
سۆز بولسا كېرەك . مەيلى « بوي »بولسۇن ياكى « سوي »
بولسۇن ، ئۇزۇنىسى (دىئاخرونىك) غا ئۇلاشقان مەنىنى
بىلدۈرىدۇ . كۆكى — تېگى ـ تەھى بىر بوي (بىر
گەۋدە ، يەنى بىر ئاتا) دىن باشلانغان دېگەن ئۇقۇمـنى
ئىپادىـلـىسە كېرەك . ئوغۇش بولسا ، ئۇيا ـ قاداش ۋە
ئۇرۇغ ـ تارىغلارنى ، يەنى ئۇزۇنىسى ھەم توغرىسى (دى‐
ئاخرونىك ھەم سىنخرونىك) غا ئۇلاشقان ئېتنىك تەر‐
كىبلەردىن شەكىللەنگەن قەۋمنى بىلدۈرىدۇ .

لۇغەتلەردە چۈشەندۈرۈلۈشىچە ، « قەبىلە » نىڭ
تـەبىرى مۇنداق : قەبىلە — ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى بىر
خىل ئىجتىمائىي تەشكىلات . يېقىن قانداش بولغان بىر
قـانچە قاداش (قېرىنداش جەمەت) ياكى ئۇرۇغ ـ تارىغ‐
دىـن تەركىب تاپىدۇ ، ئادەتتە قەبىلىنىڭ ئۆز زېمىنى ،
نامى ، شېۋىسى ، دىنى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ، شۇنىڭدەك
جامائەت ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئاپپاراتى بولاتتى .

قەبىلىنىڭ تەركىبىدىكىلەر تۇتقان زېمىن تۆز دەپ ئاتىلاتتى . بۇ تۆزلەردە نۇرغۇن ئوتاغلار ئورۇنلاشقان بولۇپ ، ئون ئوتاغ بىر بىرلىك بولۇپ تەشكىل قىلىنغاچ-قا ، ئۇنىڭ باشلىقىمۇ ئون ئوتاغ دەپ ئاتالغان . ھەر بىر تۆزدە بىر قانچە ئون ئوتاغ بولۇپ ، قەبىلە تۇتقان ھەربىر تۆزدە مەخسۇس باشقۇرغۇچىلار بولاتتى . تۆز باشلىقى تۆزۈن ، ئۇنىڭ ياردەمچىسى چوپان دەپ ئاتىلاتتى . دېھ-قانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان قەبىلىنىڭ جايلاشقان ئور-ناقلىرى سوزاق (يەنى كەنت ياكى يېزا) دەپ ئاتىلاتتى . سوزاق — ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرىدا ، يېزا جاما-ئەسى يىمىرىلگەندىن كېيىن شەكىللەنگەن بولۇپ ، دېھ-قانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئاھالىنىڭ ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي بىرلىكى ئىدى . ھەربىر قەبىلە مەمۇرىي بىرلىك سۈپىتىدە باغ دەپ ، باغ باشلىقى باغا دەپ ئاتىلاتتى . قە-بىلىنىڭ نامى كۆپىنچە ئوغۇشنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغان ئۇرۇغ - تارىخنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان . ئۇرۇغ - تارىخنىڭ نامى بولسا ، ئۇيا - قاداشلار ئارىسىدا ئىززەت ۋە ھۆرمەتكە ئىگە بولغان ياكى قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن شەخسنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان ؛ ياكى بولمىسا ئۆزلىرى جايلاشقان يەر - سۇلارنىڭ ناملىرى بىلەن ئاتالغان . قە-بىلە تەركىبىدىكىلەر تۇتقان تۆزلەردە سۇ - تاغلار بولۇپ ، بۇ سۇ - تاغلارغا تۆزلەردە جايلاشقان ئون ئوتاغ ئۆزلىرى-نىڭ ناملىرىنى بېرەتتى . مۇبادا ، باشقا يەرلەرگە كۆچ قىلسا ، شۇ يەردىكى تاغ - سۇلارنىمۇ يەنە شۇ نام بىلەن ئاتايتتى .

ئائىلە - تۆركۈنلەرگە ئايرىلىشتىن ئىلگىرى ۋە

ئائىلە ـ تۆركۈنلەر شەكىللەنگەندىن كېيىن، ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە ئۇيا ـ قاداشلار ئومۇمەن كوللېكتىپ ئەمگەك قىلاتتى. ئوغۇشنىڭ ئىگىلىگەن تۆزلىرى، ئورمانلىرى، يايلاق ـ قىشلاقلىرى ئوغۇشنىڭ ئورتاق بايلىقى ھېسابلىناتتى ۋە ئوغۇش ئەزالىرى ئارىسىدا تەقسىم قىلىناتتى. سوزاق ۋە تۆزۈنلەر پەيدا بولغاندىن كېيىنمۇ يەر مۈلۈكچىلىكى خۇددى ماركس ئېيتقاندەك، ئاسىياچە مۈلۈك فورماتسىيىسىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ باسقۇچتا، «يەر شەخسىي مۈلۈك ئەمەس، شەخسىي ئىشغالىيەت ئىدى، يېزا جامائەسى ئەمەلىيەتتە ھەقىقىي مۈلۈكدار ئىدى. شۇڭا، مال ـ مۈلۈك ئومۇمىي جامائەت يەر مۈلكى سۈپىتىدىلا مەۋجۇت ئىدى» (ماركس).

كۈندىلىك ئالاقە قورالى بولغان تىلمۇ بالدۇرقى تار دائىرىدىكى ئۇيا ـ قاداشلىق لەھجە (ژارگون) دىن تەرەققىي قىلىپ، ئۇرۇغ ـ تارىغلارنىڭ لەھجىلىرىدىن بىرى ئاساس بولغان ھالدا قەبىلە شىۋىسى شەكىللەنگەن.

كۆپ ھاللاردا، قەبىلە تەركىبىگە كىرگەن ئۇرۇغ ـ تارىغلارنىڭ كۆچمەنچىلىك دەۋرىدە تەۋەررۈك سانىلىدىغان بىردىن تامغىسى بولاتتى. بۇ تامغىلار ئەسلىدە توتېمىزم دەۋرىدىن قالغان بولۇپ، ھەر بىر تامغا ئۇ چاغدا بىر توتېم ئىدى. كېيىن توتېملىق ماھىيىتى يوقىلىپ، ئۇرۇغ ـ تارىغلار بىر ـ بىرىنىڭ ماللىرىنى پەرقلەندۈرىدىغان تامغا شەكلىگە كىرگەن. ئۇلار (بارا ـ بارا پۈتۈن قەبىلە) نىڭ بارلىق مال ـ چارۋىلىرى، نەرسە ـ كېرەكلىرى، خەزىنىلىرى ئەنە شۇ تامغا بىلەن تامغىلىناتتى.

ئېتىقاد جەھەتتە ، قەبىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئا-
ساس سالغان ئۈرۈغ – تارىخ قۇت – مۇقەددەس دەپ بىل-
گەن نەرسە (قۇش ، ھايۋان ۋە باشقىلار) قەبىلىگىمۇ
ئورتاق بولغان قۇت – مۇقەددەس نەرسە بولۇپ قالاتتى .
قەبىلە تەركىبىدىكى ئۈرۈغ – تارىخلار ئەكسەرى-
يەتتە بىردىن سۇ بويىنى ماكان تۇتاتتى . ئۆزلىرى يا-
شاۋاتقان ماكانىنىڭ مۇئەككىلى بار دېگەن ئېتىقاد بىلەن
ئەنە شۇ مۇئەككەلنى مەبۇد دەپ چوقۇنىدىغان . بۇ مەبۇدنى
« يەر – سۇ تەڭرىسى » دەپ تېيىناتتى . « ئورقۇن مەڭگۈ
تاشلىرى » دا ئۇچرايدىغان مۇنۇ جۈملىمۇ شۇنى ئەس-
تىقلايدۇ : « ئۈزە تۈرك تەڭرىسى ، تۈرك ئىدۇق يىرى -
سۇبى ئانچا تىمىس » (ئۈستىمىزدە تۈرك تەڭرىسى ،
(تۆۋەندە) تۈرك مۇقەددەس يەر - سۈيى ، يەنى يەر - سۇ
مۇئەككىلى مەدەت بېرىدۇ) . ئوغۇش ۋە ئۇنىڭ ئۈرۈغ –
تارىخلىرى تاغ باغرىدا ماكان تۇتقان بولسا ، مەبۇدنى ئاشۇ
تاغنىڭ نامى بىلەن ، ئەگەر سۇ بويى بولسا ، سۇنىڭ نامى
بىلەن ئاتايتتى . بەزىدە مەبۇد ئۇنىڭغا تېيىنغان قەبىلىنىڭ
نامى بىلەنمۇ ئاتىلاتتى . ھازىرقى زاماندىمۇ خەلقىمىزنىڭ
« سۇغا سىيسە ياكى پاسكىنا نەرسە تاشلىسا يامان بولى-
دۇ » دېگەن ئېتىقادى ئەنە شۇ ئۇزاق قەدىمكى ئېتىقادتىن
قالغان بولسا كېرەك . قەبىلىنىڭ ماكان يەڭگۈشلىشىمۇ
قۇت - مۇقەددەس دەپ بىلگەن نەرسىسىنىڭ ۋە « يەر –
سۇ مەبۇدى » نىڭ بېشارىتى بىلەن بولاتتى .
قەبىلە ، ئوغۇشلار ئارا قان دەۋاسىدا ، ئۆز ئەزالى-
رىنىڭ تايانچىسى بولۇپ تەرەپبازلىق قىلاتتى . قەبىلە
ئەزالىرى مال جەھەتتە ئۆز ئارا يار - يۆلەكتە بولاتتى .

ئەمما ، مۇنداق ياردەم ئەكسەرىيەتتە ئۆز ئوغۇشى ۋە ئۇرۇغ ـ تارىخلىرى ئىچىدىلا چەكلىنەتتى .

قەبىلە ئەزالىرى ھوقۇق جەھەتتىن باراۋەر ئىدى . قەبىلە ئەزالىرىنىڭ ئۈستىدە بارچە ئۇرۇغ ـ تارىخ مۆتىۋەرلىرىدىن تەركىب تاپقان كېڭەش بولاتتى . كېڭەشكە باغا يېتەكچىلىك قىلاتتى . قەبىلە زورايغاندىن كېيىن ، تۆز باشلىقى بولغان تۆزۈنلەر بارا ـ بارا بەگ ئاتىلىپ ، باغالار باشچىلىقىدىكى ئارستوكراتلار ، يەنى بەگ ـ بەگزادىلەر مەيدانغا كەلدى . يېڭىدىن قەبىلىگە قوشۇۋېلىنغان ئەزالار تەۋە (تابىئ بولغان) ، شۇنىڭدەك بېقىندۇرۇلغان ئەرلەر « گۇن » ، ئاياللار « قىرقىن » ھېسابلىنىپ ، بۇلارغا « ئويماق » (كېيىن « ئايماق » ئاتالغان) دېگەن نام بېرىلگەن . باغا (قەبىلە بېگى) نىڭ ئۆزىگە خاس « قىرىق يىگىت » دېيىلىدىغان خاس قوغدىغۇچىلىرى تەشكىل قىلىنغان ؛ بۇ قوغدىغۇچىلار ھەممە ئىش كېڭەش بىلەن بولىدىغان زاماندا ، ئوغۇشنىڭ ياشلىرىدىن ئېلىنغان . ئارستوكرات دەۋرىگە ئۆتكەندە ، ئويماققا مەجبۇرىي سېلىق تەرىقىسىدە چېچىلىدىغان بولغان . بۇلار دەسلەپتە بەگلەردىن پەرقلەندۇرۇلۇپ « بۇيرۇق » ئاتالغان . بارا ـ بارا بەگلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا قورۇقلىرى (خاس يايلاق ، تۆز ۋە ئورمانلىرى) پەيدا بولغان .

ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ كېيىنكى باسقۇچىدا ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى نوپۇسنى كۆپەيتىپ ، ئاھالىنىڭ زىچلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ، بۇ ئەھۋالدا كىشلەرنىڭ قەبىلە ئىچىدە ۋە قەبىلىدىن تاشقىرى مۇناسىۋەتلىرى تېخىمۇ قويۇقلىشىپ ، ئىتتىپاقلىشىش

دائىرىسى كېڭەيگەن ھەمدە ھەربىي پائالىيەتلەر (قەبىلىلەر ئارا ئۇرۇش ـ جەڭلەر ۋە يات قەۋملەرگە قارشى قوغدىنىش ئۇرۇشلىرى) كۆپىيىشى ئارقىسىدا ، بەزى جايلاردا بىرقانچە باغ (قەبىلە) بىرلىشىپ ، باغلار بىرلىكى (قەبىلىلەر ئىتتىپاقى) نى تەشكىل قىلغان . باغلار بىرلىكى ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ كېيىنكى باسقۇچىدا شەكىللەنگەن قەبىلىلەر بىرلەشمە تەشكىلاتىدۇر . ئۇ ئادەتتە بىر قانچە يېقىن ئۇغۇش ياكى قوشنا ئۇغۇش ـ باغلاردىن تەركىب تاپاتتى . ئاساسەن ھەربىي پائالىيەتلەر (جەڭ قىلىش ـ ھۇجۇم قىلىش ياكى قوغدىنىش) بىلەن شۇغۇللىناتتى . بىرلىكنىڭ باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى — كېڭەشمە ، قۇرۇلتاي ۋە سۇباشى (قوماندان — بۇ كۆپىنچە ھەربىي دېموكراتىيىنىڭ مەھسۇلى) دىن ئىبارەت ئىدى . قەبىلىلەر ئىتتىپاقى قەبىلىلەر ئارا ئىقتىساد ـ مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنى كۈچەيتكەن . قەبىلىلەر ئىتتىپاقى زورايغاندىن كېيىن ، ئاخىرقى باسقۇچتا ئۇنىڭ ئومۇمىي باشقۇرغۇچىسى ئېركىن دەپ ئاتالغان . قەبىلىلەر ئىتتىپاقى « ئەل » نىڭ شەكىللىنىشىگە شەرت ھازىرلىغان .

يۇقىرىدا سالنامىچىلار بايان قىلغان دىڭلىنلەردىن بىر بۆلۈكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بولۇپ شەكىللەنگەن ، بىر بۆلۈكى بولسا « ئەل » باسقۇچىغا قەدەم قويغان .

3 . ئەل

« ئەل » سۆزىنىڭ ئەسلى ۋە كۆچمە مەنىلىرى بار . مەھمۇد قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا بىر

قانچه خىل مەنىسىنى ئىزاھلىغان :

« ئەل — ئەل ، مەملىكەت . بەگ ئەلى — بەگ ئېلى » ؛

« ئەل — ئوچۇقچىلىق ، بوشلۇق . قاپۇغ ئەلى — قوۋۇق ئالدىدىكى بوش يەر » ؛

« ئەل — ئاتنىڭ يەنە بىر خىل ئىسمى . ئات تۈركلەرنىڭ قانىتى بولغانلىقتىن ، ئاتنى ئەل دەپمۇ ئاتايدۇ . ئاتباقارنى ئەلباشى دېيىش شۇنىڭدىن كەلگەن . بۇ ۋىلايەت باشلىقى دېگەن سۆز بولىدۇ . بۇنىڭدىن ئاتباقار دېگەن ئۇقۇم ئاڭلىنىدۇ » ؛

« ئەل — ئەل . ئىككى خان ياكى بەگ ئارىسىدىكى يارىشىش . ئىكى بەگ بىرلە ئەل بولدى — ئىككى بەگ بىر - بىرى بىلەن ياراشتى » ؛

« ئەل — ئەل كىشى — پەس ئادەم ، ئەسكى ئادەم . ئەل قۇش — تازقارا » .

شۇنىڭدەك ، يەنە « ئەل » نىڭ ھۆكۈمەت دېگەن مەنىسى بارلىقىنىمۇ كۆرسەتكەن . مەسىلەن ، مەھمۇد قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا كەلتۈرگەن مۇنۇ ماقالدىكى « ئەل » دىن شۇ مەنە چىقىدۇ : قارا بۇلتىغ يەل ئاچار ، ئۇرۇنج بىلەن ئەل ئاچار — قارا بۇلۇتنى يەل ئاچار ، پارا بىلەن ئەل (ھۆكۈمەت ئىشىكىنى) ئاچار .

تۈركىيە ئالىملىرىدىن زىيا گۆكئالپ « ئەل » نىڭ ئەڭ بالدۇرقى تۈپ مەنىسى « يارىشىش » ، « سۈلھ » دېگەنلىك بولىدۇ ، « ئەلچى » سۆزى ئەنە شۇ مەنىدىن كېلىپ چىققان ، ئەلچى — ياراشتۇرغۇچى ، سۈلھچى دېگەن مەنىدە ئىدى ، دېگەن پىكىرنى ئالغا سۈرىدۇ . قەدىمكى

زاماندا قەبىلىلەر ئارا ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدا يەر ـ سۇ تالىشىش ۋە چەتكە كېڭىيىش ، سودا ـ سېتىق يوللىرىنى مونوپولىيە قىلىش قاتارلىق سەۋەبلەردىن دائىم جەڭ ـ جېدەللەر بولۇپ تۇراتتى . بۇلارنى ئەل قىلىش ، يەنى ياراشتۇرۇش ئۈچۈن ئەلچىلەر قاتناپ تۇراتتى . ياكى بولمىسا ، غالىب چىققان تەرەپ يېڭىلگەن تەرەپنى ئۆزىگە ئەل قىلىۋالاتتى (بېقىندۇرۇۋالاتتى) . دېمەك ، قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرى ئارىسىدا يارىشىش ـ بىرلىشىشتىن ئەل كېلىپ چىققانىكەن . مەسىلەن ، « قۇتادغۇبىلىك » تىكى مۇنۇ بېيىتتىنمۇ ئاشۇ مەنا چىقىدۇ :

143 ئۈچى ئوت ، ئۈچى سۇ ، ئۈچى بولدى يەل ،
ئۈچى بولدى تۇپراق ئاژۇن بولدى ئەل .

(تۆت تادۇ ـ ئاناسىردىن ئۈچى ئوت ، ئۈچى سۇ ، ئۈچى هاۋا ، ئۈچى تۇپراق بولغاچقا ، دۇنيا تىنچ ـ ئامان بولدى ، يەنى ۋۇجۇدقا كەلدى)

قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرىنىڭ يارىشىشى ياكى قوشۇلۇشىدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن « ئەل » نىڭ « سۈلھ » مەنىسىدىن تۈرلىنىپ « دۆلەت » ، « مەملىكەت » دېگەندەك بىرقانچە مەنىلىرى كېلىپ چىققان . ئورقۇن مەڭگۈ تاشلىرى ، تۇرپان تېكىستلىرى ، « تۈركىي تىللار دىۋانى » ۋە « قۇتادغۇبىلىك » قاتارلىق تارىخىي هۆججەت ـ ۋەسىقىلەرگە ئاساسلانغاندا ، « ئەل » نىڭ مەنىلىرى مۇنداق ئىكەن :

ئەل ــ يارىشىش ، سۈلھ ؛

ئەل — ئۆلكە، ۋىلايەت، ئۇلۇش قاتارلىق جۇغرا-
پىيىلىك رايون؛
ئەل — دۆلەت، مەملىكەت، ھۆكۈمەت، خانلىق؛
ئەل — خەلق، مىللەت، قەۋم؛ پۇقرا (خانلىق
تۈزۈمىدە)؛
ئەل — يۇرت - ۋەتەن؛ ھويلا - ئارام؛ بوشلۇق؛
ئەل — تىنچلىق، ئامانلىق؛
ئەل — ئات ۋە باشقىلار.

بۇ مەنىلەردىن قارىغاندا، قەدىمكى ئابا - ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى زورىيىپ، بىر بالداق كۆتۈرۈلگەن چاغدىكى ئىجتىمائىي، سىياسىي ھاياتىنىڭ ئومۇمىي بىر شەكلى «ئەل» ئىكەن. غەربىي تۈركىي خەلقلەردە بولسا، «ئەل» سۆزى «كۆچمەنچى خەلق» مەنىسىنىلا بىلدۈرىدۇ. دېمەك، قەدىمكى مەدەنىيىتىمىزنى چۈشىنىش ئۈچۈن، «ئەل» تەشكىلاتىنى ئوبدان بىلمەك لازىم ئىكەن. «ئەل» بىردىنلا ناھايىتى چوڭ ۋە كەڭ دائىرىلىك بولۇپ ۋۇجۇدقا چىقماستىن، كىچىك، ئوتتۇرىچە، چوڭ ۋە ئۇلۇغ دەرىجىلىرى بىلەن يۈكسىلىپ بارغان. ئەلنىڭ بۇ تۆت دەرىجىدىكى شەكلىدىن قايسىلا بولسۇن، مۇنتىزىم دۆلەت بولۇپ تەشكىللەنگەنىدى. قەبىلە ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدا بولسۇن، قان دەۋاسى يەنە قانغا قان دېگەن شوئار بەك تەكىتلىنەتتى. ئەلدە قان ئىنتىقامى قانۇنى چەكلەنگەن، ئۇنىڭ ئورنىغا مال جازاسى، تەن جازاسى دېگەن قانۇن تىكلەنگەن. قانۇن — دۆلەتنىڭ مۇھىم ۋاستىلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن.

قەبىلىنىڭ تەركىبى ئاز دېگەندە ئىككى ئۇرۇغ ـ
تارىغدىن ، قەبىلىلەر ئىتتىپاقىمۇ ئاز دېگەندە ئىككى بىر-
لىكتىن تەشكىل تاپقان . بۇنداق ئىككى ـ ئۈچ بىرلىكتىن
تەشكىل تاپقان ئەل كىچىك ئەل ھېسابلانغان .
ئۇيغۇرلارنىڭ ئورقۇن ـ يەنسەي بويلىرىنى بازا
قىلىپ ، ئەڭ قەدىمكى زاماندا قۇرغان ئىككى ئېلى بولۇپ ،
بىرى ، « توققۇز ئۇيغۇر » ، يەنە بىرى « ئون ئۇيغۇر »
دەپ ئاتىلىپ ، ئۆزلىرىگە « ئەل ئىلتەر » ۋە « كۆل ئېر-
كىن » دەپ نام بېرىلگەن ئىككى تۆرىنى سايلىغانلىقى
توغرىسىدىكى باياننى نۇرغۇن تەتقىقاتچىلار ئېتراپ قى-
لىدۇ . بۇنىڭدا ئىككى خىل ئۇقۇم بارلىقىنى نەزەردىن سا-
قىت قىلماسلىق كېرەك : بىرىنچىدىن ، « توققۇز ئۇيغۇر »
ۋە « ئون ئۇيغۇر » ئاتالغان بۇ ئىككى بۆلەك قەۋمنى بىر-
دىن قەبىلە دەپ ، توققۇز ياكى ئون سانى بىلەن ئاتالغان
ئۇيا ـ قاداشلار بىرىكمىسىنى بىردىن ئۇرۇغ دەپ چۈشەن-
مەسلىك كېرەك ؛ بەلكى ئۇلار توققۇز ئوغۇش ۋە ئون ئو-
غۇشتىن تەركىب تاپقان ، شۇنداقلا كىچىك ئەل دائى-
رىسىدىن كېڭەيگەن ئەل دېيىشكە بولىدۇ . خەنزۇچە
« سۆزلەم دېگىزى » (« 辞海 ») دە ، « شى » (氏)
سۆزىگە بېرىلگەن تەبىرنىڭ ئۈچىنچىسىدە ، « ئاز سانلىق
مىللەتلەرنىڭ بىر تارمىقى » دېيىلگەن ۋە بۇنى ئىپتىدائىي
جەمئىيەتتىكى « ئۇرۇغ » دىن پەرقلەندۈرگەن . ئىككىن-
چىدىن ، « ئۇيغۇر قاغانلىقى » دېگەن نام بىلەن زورايغان
ئەل ـــ ئۇلۇغ ئەل دەرىجىسىدىكى دۆلەت شەكلى ئىدى .
خەنزۇچە يازما تارىخ كىتابلىرىدا يېزىلىشىچە : « . . .
ئۇيغۇلار كۆچەيدى . . . ئون بىر تۇتۇقلۇق توققۇز ئۇلۇش

ئىدى . . . باسمىللارنى يېڭىپ ئۆزىگە بىر ئۇلۇش قىلىپ قوشتى . قارلۇقلارنى بېسىپ بىر ئۇلۇش قىلىپ قوشتى . ھەربىرىگە بىردىن تۇتۇق قويدى . شۇنىڭ بىلەن ئون بىر ئۇلۇش بولدى » . مەڭگۈ تاشلاردا يېزىلىشىچە ، قارلۇقلار چۇمۇل ، چارۇق ، چىگىل ئۈچ ئوغۇشتىن تەركىب تاپ- قاچقا ، ئۈچ قارلۇق دەپ ئاتالغان . باسمىلنىڭ تۆرى- سىنى « ئىدىقۇت » ، قارلۇقنىڭ تۆرىسىنى « ئاتا ساغۇن » دەپ ئاتايتتى . بۇ ھال ئىككى قەۋمنىڭ ئاللىقاچان « ئەل » بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ . دېمەك ، ئۇي- غۇلار ئۇ زامانلاردا ئاللىقاچان « توققۇز ئۇيغۇر » ۋە « ئون ئۇيغۇر » دېگەن ئىككى ئەلدىن تەركىب تېپىپ ، ئوتتۇرا ئەل دەرىجىسىدىن ھالقىغان دۆلەت شەكلىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن . ئەسلىدە ، مىلادىيەدىن 7 ئەسىر ئىلگىرىلا ، دى ، دىڭلىنلەر ئۈچ تېررىتورىيىدە كۆچمەنچىلىك — فې- ئوداللىق ھەربىي دېموكراتىيە شەكلىدىكى ئەل بولۇپ تو- نۇلغانىدى . ھەتتا ھۇن ئىمپېرىيىسىگە قارام بولۇپ تۇرغان دەۋرىدىمۇ ئۆز پادىشاھى (ۋاڭ) بار ئىدى ؛ شۇ زاماندا ئۆرتلۇگ دېگەن كىشىنىڭ پادىشاھ ئىكەنلىكى مەلۇم .

كۆچمەنچىلىك — فېئودالىق ھەربىي دېموكراتىيە تۈزۈمىدىكى ئەلنىڭ ھەممە ئوغۇشلار ئېتىراپ قىلغان دۆ- لەت باشلىقى بولاتتى . بۇ باشلىق تۈرلۈك دەۋردە تۈرلۈك ئاتالغان . كېيىن « قاغان » دېگەن نامنى ئۆزاققىچە قوللانغان . بەزى تەتقىقاتچىلار « قاغان » ئاتالغۇ- سىنى « ئاۋار » (رورو) لاردىن قوبۇل قىلغان دەيدۇ . ئاۋارلارمۇ ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى خەلقلەردىن بىرى . مېنىڭ تەھلىلىمچە ، « قاغان » سۆزى « قاڭ —

ئان » دېگەن ياسالما ئىسمدىن كېلىپ چىققان بو-
لۇپ ، « ئۇلۇغ ئاتا ، ئاتالار ئاتىسى » دېگەن مەنىنى بىل-
دۈرسە كېرەك . بۇ قەدىمدىن تارتىپ « يۇرت ئاتىسى »
دېگەن ئۇقۇم ئاساسىدا قوللىنىلغان سۆز ئىكەنلىكىنى
بىلدۈرىدۇ .

يەنە ، دۆلەت باشلىقى بولغان « قاغان » مۇقابىلىدا
ئۇ باشقۇرىدىغان « پۇقرا » بولۇشى كېرەك . ئۇ زامانلاردا
ئەل تەركىبىدىكى بارلىق ئاھالە « بودۇن » دەپ ئاتالغان .
« ئەل » سۆزىنىڭ پادىشاھلىق تۈزۈمىدىكى « خەلق ، مىل-
لەت » دېگەن مەنىسىمۇ بارلىقى خۇددى ياۋروپا تىللىرىدا
« دۆلەت » بىلەن « مىللەت » نى « ناتسىيە » دەپ ئاتى-
غانلىقىغا ئوخشايدۇ . « بودۇن » بارا ــ بارا ئىككى تەبىقىگە
ئايرىلغان : ھۆكۈمران تەبقە « ئاق بودۇن » ، خەلق ئام-
مىسى بولسا « قارا بودۇن » دەپ ئاتالغان . كەڭ ئىستېمال
مەنىسىدە ، خەلق ئاممىسى « بودۇن ــ بۇچۇن » ياكى
« بودۇن ــ بوقۇن » دېگەندەك جۈپ سۆزلەر بىلەن ئاتال-
غان . ئەلنىڭ ئاساسىي خەلقىنى « بودۇن » ، ئەلگە تەۋە
بولغان ئاھالىنى قوشۇپ « ئەل گۈن » دەپ پەرقلەندۈر-
گەن . « ئەل » قارىمىقىدىكى « گۈن » ــــ بىرەر مەمل-
كەتنىڭ خەلقى ، مەملىكەت ئاھالىسى دېگەن ئۇقۇمنى
بىلدۈرگەن . « قۇتادغۇبىلىك » تە :

245 مۇڭار مەڭزەتۈر سۆز سىنامىش كىشى ،
سىنامىش كىشى بىلدى ئەل كۈن ئىشى .

(ئاشۇنداق سىلىشتۇرۇپ سۆز دەيدۇ سىنىماق بول-
غان كىشى ، سىناپ كۆرگەن كىشى ئەل ــ ئاھالىنىڭ ئى-

« چاغاتاي تىلى » دەپ ئاتالغان كونا ئۇيغۇر يېـ
زىق تىلى (شۇ تىلغا دائىر لۇغەتلەر) دە « ئەرگۈن » نى
ئاھالە ، خەلق ۋە گۇرۇھ ـ توپ ، قوللىغۇچى (ئەل ـــ
دۆلەتنىڭ تايانچى) دەپ ئىزاھـلىغان . « بابۇرنامە » دە ،
« مەھرەم » ، « قورۇقچى » مەنىسىدە قوللىنىلغان .
كلاسسىك بەدىئىي ئەدەبىيات ئەسەرلىرىدە « كىشىلەر »
مەنىسىدە كەلگەن . مەسىلەن ، « يىلقىلارنى ، ئەلگۈنلەرنى
يەر ئەردى . » دېمەك ، مەملىكەت ۋە دۆلەت مەنىلىرىدە
كـەلگەن « ئەل » نىڭ ئىگىدارلىقى ۋە ھامىيلىقىدىكى
خـەلـقى ، پۇقراسى ، ئاھالىسى بودۇن ـ بوقۇن ياكى ئەلـ
گـۈن دەپ ئاتىلاتتى . ئۆز بودۇننى باشقۇرىدىغان مەلۇم
تۆرە ـــ تۈزۈنى (قانۇن ـ تۈزۈمى) بار ئىدى .

« ئەل » نىڭ دۆلەت ياكى خانلىق ئىكەنلىكىنى
گەۋدىلەندۈرىدىغان يەنە بىر مۇھىم شەرتى ـــ ھۆكۈمرانـ
لىق ئاپپاراتى بار ئىدى .

« ئەل » نـىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى « قاغان » ئىدى .
قاغان ھوقۇقى چەكسىز ھۆكۈمدار بولۇپ ، دەسلەپتە قۇ-
رۇلتاي ئارقىلىق (گەرچە ئارستوكراتلار ـ بەگزادىلەر
ئارىسىدىن بولسىمۇ) دېموكراتىيە يولى بىلەن مەيدانغا
كېلەتتى . قاغان بارا ـ بارا روھانىيلار تەبىقىسىنىڭمۇ ۋە-
كىلى سۈپىتىدە تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بىلەن ۋۇجۇدقا
كەلگەن ، دېـيىلـگەن ئەقـىدىـنىڭ نامايەندىسى بولۇپ
قـالغان ـ دە ، ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كارىزماتىك شەكلىنى ،
يـەنى ھۆكۈمدارلىق قۇدرىتى تەڭرى تەرىپىدىن بېغىشلانـ

غـان ، دېگەن دەخلىسىز شەكىلنى قوللانغان . شۇڭا ، قا-
غـانلارنىڭ تولىسى « تەڭرىدە بولمىش ئەل ئەتمىش »
يـاكى « ئاي تەڭـرىــدە بولمىش » دېگەندەك ، قانلىقنى
تـەڭـرى تەيىنلىگەن دېگەن مەنىدىكى ئۇنۋانلارنى قوللان-
غان . شۇنىڭدەك ، « قاغان » ئەل ـ بودۇن ئىچىدىكى ئەڭ
دانىشمەن شەخس ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن « بىلگە
قاغان » ، « كۆل بىلــگە قاغــان » ، « كۆلـۈگ بىلــگە » ،
« قـۇتلۇق بىلگە » (دانىشمەن قاغان ، ئەقلى كۆلدەك قا-
غان ، شۆھرەتلىك دانىشمەن ، قۇتلۇق دانىشمەن) دېگەن
سـۈپەت ئىسىملىرىنى قوللانغان . قاغان سىياسىي جەھەت-
تىن ئالىي ھۆكۈمدار بولغىنىدەك ، ئىقتىسادىي جەھەتتىنمۇ
ئالىي مۈلۈكدار ئىدى . ئەل تەۋەسىدىكى بارلىق مال ـ مۈ-
لـۈكنىڭ ئىگىسى ، خۇددى ماركس ئېيتقاندەك ، « ھەممە
ئۇلۇغ ـ ئۇششاق ئورتاق گەۋدىلەرنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ
بارچىنى ئۆزىگە جەملىگەن بىر پۈتۈنلۈك ۋەكىلى سۈپە-
تىدىكى ئەڭ يۇقىرى مۈلۈكدار ياكى بىردىنبىر مۈلۈكدار
ئىدى . »

دەسلەپتە ، قاغانلار ئوغۇشلار ۋەكىللىرىدىن تەر-
كـىب تاپقان قۇرۇلتايدا ، ئەلگۈن ۋەكىللىرى ئېتىراپ قىل-
لىش يولى بىلەن ۋۇجۇدقا كەلگەن بولسا ، كېيىنچە قاغان
ۋارىسلىق تۈزۈمى بويىچە ئاتىدىن بالىغا ياكى خاندانىدىن
بولغان خانزادىلەرگە مىراس قالىدىغان بولدى .

قـاغان بىلەن بىر قاتاردا « قاتۇن » ، يەنى خانىكە
(ئايال قاغان) تۇراتتى . كۆپ ھاللاردا ئۇ « ئەل بىلگە
قاتۇن » دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئاتىلاتتى . قاغان ۋە قاتۇن
ئاستىدا قۇرۇلتاي ياكى بەگلەر كېڭەشمىسى بولاتتى . بۇ

قاغاننىڭ رىياسەتچىلىكىدە، ئەلنىڭ مۇھىم ئىشلىرى ئۇس-
تىدە كېڭەش قىلاتتى. بىراق، بۇ بىر دەرىجىلىك ھاكى-
مىيەت ئورگىنى ئەمەس، پەقەت مەسلىھەت - كېڭەش قى-
لىدىغان تەشكىلات ئىدى.

قاغان ۋە قاتۇننىڭ تۇش - تۇيغۇنلىرى (قاغان جەمەتىدىن بولغانلار) ئوغۇل بولسا تېگىن، قىز بولسا تا-
رىم، باشقا خانزادىلەر «كۆرتلە»، ئانىسى ئېسىلزادىدىن
بولغان بەگلەر «ئىنال» نامى بىلەن ئاتىلاتتى. بەزى قا-
غانلار ئۆزىگە «ئىلتەبەر» دېگەن نامنىمۇ قوللىناتتى ياكى
يېقىن - يورۇقلىرىغا «ئىلتەبەر»، «ئىلتانغۇ» دېگەندەك
پەخرىي ناملارنى بېرەتتى.

قاغاننىڭ ئەڭ يېقىن قورۇقچىسى «ئايۇق» (نۆ-
كەر) دەپ ئاتىلاتتى. خاس قاراۋۇللىرى «ئارقوي
قاراغ» دەپ ئاتىلاتتى. «بۆدكە كۆرىگمە بەگلەر»
(تەختكە قارايدىغان بەگلەر) ئوردا - ساراي ياكى
قارارگاھ - بارگاھلاردا قاغاننىڭ تەختىنى قوغداپ
تۇراتتى. «يۇرتۇغ» قاغانغا بىۋاستە قارايدىغان ئەسكە-
رىي قىسىم بولۇپ، بۇنىڭ باشلىقى چاپىس دەپ ئاتىلات-
تى.

ھەربىي يۈرۈش قىلغاندا، قاغان ئەڭ ئى-
شەنچىلىك ئالپاغۇت (باتۇر - جەسۇرلىرى) نى «سۇ-
باشى» (ئەسكەر باشلىقى، قوماندان) ۋە بۇنىڭغا ياندىش
قىلىپ «قۇلابۇز» (سەركەردە، جەڭ يېتەكچىسى)،
شاتۇ — ھۇجۇمچى قىسىم قوماندانى (جەڭگىۋار مەنىسى-
دىكى «شاد» تىن تۈرلەنگەن) تەيىنلەيتتى. «سۇ»
سى (قوشۇنى) ھەربىي مەجبۇرىيەت بىلەن چاقىرىل-

غانلاردىن مۇنتىزىم تەشكىل قىلىناتتى . قاغاننىڭ ھاكىمە-
يەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشىدا كونكرېت ۋەزىپىلەرنى ئۆ-
تەيدىغان ۋە مەنسەپ دەرىجىلىرى ئېنىق پەرقلىنىدىغان
ئەلىگچى ــ تاپىغچىلار (دۆلەت خادىملىرى) ،
ئۆرگىن ــ ئەب (ئوردا ــ دىۋان) خادىملىرى بولاتتى .
بۇنداق مەنسەپدارلار يۇغرۇش ، شاد ، تارقان ، يابغۇ ، تا-
يانغۇ ، ئېركىن ، ئىنانچ ، چۇر ، چۇۋى ، چابى ، پۇترۇك
دەپ ئاتىلاتتى . بۇ مەنسەپلەرگە قاغان كۆپىنچە ئۆز قا-
ياشلىرى (ئوغۇللىرى ، ئاكا ــ ئۇكىلىرى ، ئاغا ــ تاغى-
لىرى ۋە سادىق يېقىنلىرى) نى تەيىنلەيتتى . مەسىلەن ،
« تاردۇش بودۇن ئۇزە شاد ئەرتىم » (كۆل تېگىن
مەڭگۇ تېشىدا) ؛ « ئىكى ئوغلىما يابغۇ ، شاد ئات بەرتىم »
(بايانچۇر مەڭگۇ تېشىدا) . « يۇغرۇش ـــ تۈرك-
لەردە ئاددىي خەلق ئىچىدىن چىقىپ ، ۋەزىرلىك دەرىجە-
سىگە كۆتۈرۈلگەن ئادەم . پارس ۋە باشقىلارغا ھەر قانچە
يۇقىرى سالاھىيەتكە ئىگە بولسىمۇ ، بۇ ئۇنۋان بېرىلمەي-
دۇ . ئۇ قاغاندىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدۇ . ئۇنىڭ بې-
شىغا قار ــ يامغۇردىن ۋە ئىسسىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن
قارا يېپەك كۈنلۈك تۇتۇلىدۇ » (« تۈركىي تىللار دىۋا-
نى » ، 3 ــ توم) .
تارقان / تارخان ـــ چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەن
خادىمغا بېرىلىدىغان دەرىجە . بۇ دەرىجە بېرىلگەن كى-
شىگە بىرەر « ئالتۇن تارىم » (خانزادە قىز) نى ئۆي -
ئوچاقلىق ئۈچۈن بەرگەندىن تاشقىرى ، تارخاننىڭ قو-
رۇقىدا ئولتۇرغانلار باج ــ خىراج ۋە ئەسكەر ئېلىش مەج-
بۇرىيەتلىرىدىن ئازاد قىلىنىدۇ ؛ تارخان توققۇز جىنايەت

جازاسىدىن ساقلاپ قىلىنىدۇ ؛ قاغان ئوردىسىغا ئىزنىسىز كىرىپ ــ چىقالايدۇ ؛ بۇ ئىمتىيازلاردىن توققۇز بوغۇنغىچە بەھرىمەن بولىدۇ .

مەخسۇس « بىتىگەچى » (كاتىپ) لار بولۇپ ، بۇلارنىڭ ئىچىدىن قاغاننىڭ مەكتۇپلىرىنى تۈركىي يېزىقتا يازىدىغان « ئىلىمغا » دەپ ئاتىلىدىغان مەخسۇس كاتىپ بار ئىدى .

قاغانلىقنىڭ خەزىنىسى « ئاغىلىق » ، خەزىنىنى باشقۇرغۇچى ۋە پۇل ــ مالنى ئىدارە قىلغۇچىلار « ئاغىچى » دەپ ئاتىلاتتى . باج ــ سېلىق خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان « ئىمغا »لىرى بار ئىدى .

ئەل تەۋەسىدىكى پۈتكۈل زېمىن جۇغراپىيىۋى ۋە مەمۇرىي ھەم ئاھالە تەركىبى جەھەتلىرىگە قاراپ رايونلارغا بۆلۈنۈپ ، بۇ مەمۇرىي رايونلار « ئۇلۇش » ياكى چوگراق بولسا « ئەل ئۇلۇش » دەپ ئاتالغان . بۇنداق ئۇلۇشلارغا كۆپىنچە « بۇيرۇق تۇتۇق » ، ئەل ئۇلۇشقا « يابغۇ » ياكى « تەركەن » تەيىنلەنگەن . « ئۇلۇش » ئەسلىدە « ئۈلۈك » (ئۈلەشتۈرۈلگەن ، تەقسىم قىلىنغان) دېگەن سۆزدىن تۈرلەنگەنلىكىنى مەھمۇد قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا ئىزاھلىغان . « ئۇلۇش » نىڭ مەنىسى ئەلنىڭ مەمۇرىي رايونى ياكى ئۆلكىسى ، ئايرىم قەبىلىلەر تىلىدا بولسا « يېزا ــ قىشلاق » ، « شەھەر » دېگەنلىكتۇر . موڭغۇل تىلىدا بولسا « ئۇلۇس » ، بەزى غەربىي تۈركىي قەۋملەر تىلىدا « ئۈلۈت » دەپ ئاتالغان . كېيىنكى چاغلاردا « ئۇلۇش » ئەلدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ ، مەملىكەت تۈسىنى ئالغان ؛ بەزى تۈركىي خەلقلەر تىلىدا

كۆچمە مەنىدە « ئۇلۇس » ياكى « ئۇلت » (مىللەت) دەپ قوللىنىلغان . « قۇتادغۇبىلىك » ۋە باشقا قەدىمكى تۈركىي ھۆججەتلەردە ئۇلۇشنىڭ ئۆلكە ،ۋىلايەت مەنىسىدە قوللىنىلغانلىقى توغرىسىدا مۇنداق مىساللار ئۇچرايدۇ .

ياقىن قا قاداشتىن يېتۈرمىش سەن ئۆز ،
ئۇلۇش كەند بودۇندىن ئەۋۈرمىش سەن يۈز .
(« قۇتادغۇبىلىك »)

بالىقتىن بالىققا ، ئۇلۇشدىن ئۇلۇشقا ، ئەلتىن ئەلگە .
(« تۈركىي تىللار دىۋانى »)

ئۇلۇش مەركىزىي « يۇرت » دېيىلگەن . « يۇرت » نىڭ تۈپ مەنىسى « ئۆي » ، « تۇرالغۇ جاي » ئىدى . كېيىن ، مەنىسى كېڭىيىپ « تۇغۇلغان يېرى » ، ھەتتا « ۋەتەن » ئۇقۇمىنىمۇ ئاڭلىتىدىغان بولغان . مەسىلەن ، چاغاتايچىدا : « بۈيۈك بىر يۇرت ، ئەلگۈن ئىدى » دېگەن جۈملىدىن شۇ مەنە چىقىدۇ .

قاغان ئۆز ئېلىدە ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەن مەنسەپدارلارغا « سويۇرغا » لار بېرەتتى . « سويۇرغا » ئەسلىدە « سوۋغات » دېگەن مەنىدە بولۇپ ، ئەلنىڭ بىرەر ئۇلۇشىدىن مەلۇم يەر ـ سۇنى يۈزلىگەن « قاراباش » (دېھقان ، يانچى قاتارلىقلار) لار بىلەن قوشۇپ « سو-يۇرغا » قىلاتتى . مۇنداق « سويۇرغا » قىلىنغان يەر ـ سۇ « سويۇرغال » دەپ ئاتالغان . بۇ كېيىنچە بىر تۈزۈمگە

ئايلىنىپ خېلى ئۇزاق داۋام قىلغان .

مۇتالىئە : ئابا ـ ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى ئېتـ
نىك تەركىبلىرىدىن ھېسابلانغان تارىم ئاھالىسى بولسا ،
مىلادىيەدىن خېلى بۇرۇنلا « شەھەر دۆلەتلىرى » باسـ
قۇچىغا ئۆتۈپ بولغان . بەزى شەھەر دۆلەتلىرى (مەسىـ
لەن ، ياركەنت ، ئۇدۇن ، سۇغراق ، كۇچار، كروران ،
قوچۇ) زورىيىپ ، بۈيۈك ئەل دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن .
ئاھالىسى ئاللىقاچان ئولتۇراقلىشىپ ، خېلى گۈللەنگەن
دېھقانچىلىق ۋە ھۈنەرۋەنلىك ئاھالىسىگە ئايلانغان . بۇ
ھەقتە خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە ئېنىق يېزىلغان .

بەشىنچى باب

ئەقلىي چۈشەنچە ۋە مەنتىقىي قاراشلار

ئانىلىق تۈزۈمدىن ئاتىلىق تۈزۈمگە ئۆتۈش — ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ، ئالدى بىلەن دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىقنىڭ تېخىمۇ راۋاجلانغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىلا دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق تۈپ - نېگىزلىك ۋە ئاساسىي ئىقتىسادىي تارماققا ئايلانغان. ئاتىلىق تۈزۈم يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرى، مىس ۋە برونزا دەۋرىگە ماسلاشقان. بۇ دەۋردىمۇ تاش قوراللار ئىستېمالدىن پۈتۈنلەي قېپقالمىغان. شۇڭا، بۇ دەۋر ئېنېئولىت ياكى خالكولىت دەۋرى دەپ ئاتالغان. بۇنىڭ ۋاقتى تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 4000 ~ 3000 يىللار ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ياشىغان ماكانلار چارۋىچىلىق ھەم دېھقانچىلىق قىلىشقا باب كېلىدىغان يەرلەر ئىدى. ئىقتىسادىي تۇرمۇشتا بۇ ئىككى ساھەدىن قايسىبىرى ئۈستۈنلۈككە ئىگە ئىكەنلىكىگە قاراپ، ئۇلارنىڭ رەت - تەرتىپى بەلگىلىنىدۇ.

مىلادىيەدىن ئىلگىرى (تەخمىنەن 2000 يىللار ئىلگىرى) تۆمۈرنىڭ تېپىلىشى پۈتكۈل ماددىي مەدەن-

يەتنى ئۆزگەرتىۋەتكەن. تۆمۈر قوراللارنى ياسىغۇچى ئۇستىكارلار بارا - بارا مەيدانغا كەلگەن. بۇ تەرەققىيات كىشىلەرنىڭ ئاڭ - پىكىرلىرىگىمۇ چوڭقۇر تەسىر قىلغان. شۇنىڭ بىلەن، ھەر خىل تۆمۈرچىلىك مەبۇدلىرى (بىزدىكى ئاتالغۇ بويىچە تۆمۈرچىلىك پىرلىرى) چۈشەنچىسى پەيدا بولغان. مۇنداق مەبۇد رىملىقلاردا « ۋۇلكان »، فىنلاردا « ئىلمارىنېن »، كىرتلاردا « سۇسېل »، سلاۋيانلاردا « سۋاروگ »، يەھۇدىيلاردا « داۋىد »، تۈركىيلەر ۋە موڭغۇللاردا « تارخان » دەپ ئاتالغان.

تۆمۈر قوراللارنىڭ كۆپىيىشى نەتىجىسىدە، ساپالچىلىق ۋە بىناكارلىق راۋاجلانغان؛ باشقا قول ھۈنەرۋەنچىلىك تەرەققىي قىلغان. ئىش تەقسىماتىنىڭ دائىرىسى كېڭەيگەن؛ قول ھۈنەرۋەنچىلىك، دېھقانچىلىقتىن بارا - بارا ئايرىلىپ چىققان. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بۇ ئىككى ساھەسى (دېھقانچىلىق بىلەن قول ھۈنەرۋەنچىلىك) ئالماشتۇرىدىغان ئىشلەپچىقىرىشنى — تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. بۇنىڭدىن مال ئالماشتۇرۇش ۋاسىتىچىلىرى، يەنى سودىگەرلەر پەيدا بولغان. ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىۋاتقان ئىجتىمائىي، ماددىي تۇرمۇش شارائىتىدا، كىشىلەرنىڭ مەپكۇرە، نەزەرىيە ۋە كۆزقاراشلىرى پەيدىنپەي يۈكسىلىپ بارغان.

ئىنسانلار موئۇستىر دەۋرىدە بىر خىل ئىپتىدائىي دىنىي چۈشەنچىنى پەيدا قىلغان. بۇنى ھازىرقى زامان تەتقىقاتچىلىرى « ئانىمىزم » دەپ ئاتىغان (لاتىن تىلىدا anima روھ، جان دېگەنلىك بولىدۇ). ئانىمىزم — بارلىق شەيئىلەردە جان - روھ بار دەيدىغان

نەزەرىيىدۇر .

ئىنسانلاردا ئىپتىدائىي دىنىي چۈشەنچە بىلەن بىللە ئەتىراپىدىكى نەرسە ۋە ھادىسلەر توغرىسىدىكى چۈشەنچىمۇ پەيدا بولغان . كىشىلەرنىڭ تەپەككۇرى كونكرېت ۋە ئوبرازلىق بولۇش (بىۋاستە سەزگەن نەرسە - ھادىسلەر توغرىسىدىلا پىكىر يۈرگۈزۈش) سەۋىيىسىدىن ئابستراكت ۋە ئىخچاملىق بولۇش سەۋىيىسىگە يۈكسەلگەن . ئالدى بىلەن ئىنسانلار سان - ساناق ۋە بوياقلار توغرىسىدا ئېنىق چۈشەنچىلەرنى ھاسىل قىلغان . دەسلەپتە ئىنسانلار سان - ساناقنى مەلۇم جىسىم بىلەن باغلىق ھالدا ھېسابلايتتى . ئىنسانلارنىڭ سان چۈشەنچىسى بارا - بارا ئاددىي ۋە ئاز سانلاردىن چوڭ ۋە جىق ساناقلارغا ئۆتكەن .

ئارخېئولوگلارنىڭ تەھقىقلىشىچە ، موئۇستېر قاتلىمىدىن قىزىلتاشنىڭ ئىزنالىرى تېپىلغان ھەمدە باشقا مەدەنىيەت ئىزلىرىدىنمۇ بوياقلار تېپىلغان . ئېتنوگرافلار ۋە ئارخېئولوگلارنىڭ قىياسلىرىچە ، ئۇزاق ئۆتمۈشتە ئاساسەن تۆت خىل بوياق — ئاق ، قارا ، قىزىل ۋە سېرىق ئىشلىتىلگەن . ئاق رەڭ ئادەتتە تەزىيە - يۇغانىڭ تىمسالى ، قىزىل رەڭ جەڭ ۋاقتىنىڭ تىمسالى بولغان ، كۆك رەڭ چوڭ مۇراسىملارنى ئۆتكۈزگەندە ، قارا رەڭ باشقا رەڭلەرنى تەڭشەشكە ئىشلىتىلگەن ، بەزى جايلاردا يۈز ۋە بەدەنلىرىگە تۈرلۈك شەكىللەرنى سىزىشقىمۇ ئىشلەتكەن . ئىنسانلار بوياقلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى پەرقلەندۈرگەن . كىشىلەر قىزىل رەڭ ئارقىلىق ئوتنىڭ رەڭگىنى ، قۇياشنىڭ رەڭگىنى ، شۇنىڭدەك بەزى ئورۇنلاردا گرانت ،

يوپۇرماق ۋە باشقىلارنىڭ رەڭلىرىنى قىياس قىلغان.

مەخلۇقاتنىڭ يارىلىشى توغرىسىدا تۈرلۈك چۈشەنچىلەر پەيدا بولغان. قەدىمكى بابىل، مىسىر ۋە گرېتسىيىلەردە دۇنيانىڭ ۋە ئادەمنىڭ يارىتىلىشى توغرىسىدا ھەر خىل ئەپسانىلەر كېلىپ چىققان. مىسىردا بولغان ئەپسانىلەرنىڭ بىرىدە ئادەم «را» دېگەن مەبۇدنىڭ كۆزىدىن پەيدا بولغان دېيىلسە، يەنە بىرىدە نۇرغۇن مەبۇدلاردىن يارالغان، دېيىلىدىكەن. «ئىنجىل» دىمۇ ئىككى خىل بايان قىلىنغان. بىرىدە ئادەم لايدىن ياسالغان دېيىلسە، يەنە بىر خىل باياندا خۇدانىڭ سۆزى بىلەن يارىتىلغان، دېيىلگەن. گرېتسىيىنىڭ بىر ئەپسانىسىدە ئادەم تاشتىن ياسالغان دېيىلسە، يەنە بىر ئەپسانىسىدە ئادەمنى مەبۇد تۇغقان، دېيىلگەن. ئىنسانلار ئەپسانىلەرنىڭ ئادەملەرگە نىسبەتەن چوڭ تەسىر كۈچى بارلىقىنى تونۇپ يەتكەن. ئىنسانلار ھايۋانلار، شەيئىلەرنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەرنى پىششىق بىلسە، ئۇلارنى ئىلىگدەيدىغان قۇدرەتكە ئىگە بولغىلى بولىدۇ، دەپ ئىشەنگەن. شۇنىڭ بىلەن، ئەپسانىنىڭ سىرىنى ساقلاشقا ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەن. ئەپسانىنىڭ مەزمۇنى ئادەتتە رىۋايەتتىكى ئاتا - ئەجدادلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىدىن ئىبارەت بولغان. كۆپلىگەن ئۇغۇش - قەبىلىلەر ئاتا - ئەجدادلارنىڭ مۇنداق پائالىيەتلىرى خېلى ئىلگىرىكى زاماندا پەيدا بولغان، دەپ بىلگەن. بىر قەبىلىدە پەيدا بولغان بىر قانچە ئەپسانىلەر بىرلىشىپ ئومۇمىي بىر ئەپسانىنى شەكىللەندۈرگەن. مۇنداق ئەپسانىدە ھېكايە قىلىنىشىچە، ئاسمان بىلەن زېمىن دۇنيادىكى بارچە جانلىق نەرسىلەر-

نىڭ ئاتىسى ۋە ئانىسى ئىكەن . دەسلەپتە ئاسمان بىلەن
زېمىن ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق ئارىلىق بولماي ، ئاسمان
يەرنىڭ ئۈستىدىلا تۇرىدىكەن ؛ ئۆسۈملۈك ، ھايۋانات ،
بېلىق ، ئادەم ، ئورمان ۋە شامال ئاسمان بىلەن يەرنىڭ با-
لىلىرى ئىكەن . شامالدىن باشقا باللار قەست قىلىپ ئاس-
مان بىلەن زېمىننى ئايرىۋەتمەكچى بوپتۇ . بۇ ئىش با-
للارنىڭ ھېچقايسىسىنىڭ قولىدىن كەلمەپتۇ ، چۈنكى
ئۇلارنىڭ قۇدرىتى يەتمەپتۇ . ئاخىر ئورمان يوغىناپ ئاس-
ماننى تىرىۋاپتۇ ؛ ئاسماننىڭ قارشىلىقىغا قارىماي ئورمان
ئاسماننى يەردىن كۆتۈرۈۋاپتۇ ، لېكىن يەر دەرەخلەرنىڭ
يىلتىزلىرى بىلەن ئۇنى باغلىۋاپتۇ . شۇڭا ، يەر ئورماننىڭ
ئاستىدا ، ئاسمان ئورماننىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ قاپتۇ ، ھەممە
باللار يەردە قاپتۇ ، پەقەت شامال كۆتۈرۈلۈپ ئاتىسى بى-
لەن بىللە بوپتۇ . شامال ئاسماندىن چۈشۈپ ئۆز بۇرادەر-
لىرىدىن ئاتىسىنىڭ ئىنتىقامىنى ئالىمەن ، دەيدىكەن . ئۇ
بولۇپمۇ ئورمانغا ۋە ئورماندا ياشايدىغان ياۋايى ھايۋانلارغا
شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىپ تۇرىدىكەن . شۇ سەۋەب-
تىن ، بېلىق دېڭىزغا چۈشۈۋاپتۇ ، ياۋا ھايۋانلار قۇرۇقلۇق-
نىڭ ھەر تەرىپىگە پېتىراپ كېتىپتۇ . شامال توختىماي
يېگىلى بولىدىغان ئۆسۈملۈكلەرنى ۋەيران قىلماقچى بول-
غاچقا ، يېگىلى بولىدىغان ئۆسۈملۈكلەر يەرنىڭ تېگىگە
كىرىۋاپتۇ . شىددەتلىك شامال ئۆز بۇرادەرلىرىنى يېڭىپتۇ .
پەقەت ئادەم يېڭىلمەپتۇ . ئادەم مېنى تاشلىۋەتتى دەپ ئۆز
بۇرادەرلىرىدىن بەك خاپا بوپتۇ . شۇنىڭ بىلەن ، ئادەم ياۋا
ھايۋان ۋە قۇشلارنى ئوۋلاشقا باشلاپتۇ . ئادەم پەقەت شا-
مالنى بويسۇندۇرالماپتۇ .ماركس بۇ توغرىدا مۇنداق كۆر-

سەتكەن : « بارچە ئەپسانىلەر تەسەۋۋۇردىن بولىدۇ ۋە تەسەۋۋۇر ئارقىلىق تەبىئىي كۈچنى بويسۇندۇرىدۇ ، ئىدىلىگدەيدۇ ۋە شەكىللەندۈرىدۇ . شۇڭا ، تەبىئىي كۈچ رېئاللىقتا ئىلىگدەلگەندىن كېيىنلا ئۇ يوقىلىدۇ .»

دىنىي ئېتىقاد بارا ـ بارا تېخىمۇ راۋاجلىنىپ تارماقلانغان . ئىنسان تەبىئەتنى بارا ـ بارا كونترول قىلىشقا باشلاپ ، ئۆزىنى ئوراپ تۇرغان تەبىئىي كۈچلەردىن بوشىنىپ چىقىشقا باشلىغان ھەمدە ئۆزىنى قورشىۋالغان دۇنيانى بارغانسېرى تونۇغان . نەتىجىدە ، ئاتا ـ بوۋىلىرىغا تېۋىنىشتىن مەبۇد شەكىلداشلىقى (ئانتروپومورفىزاتسىيە) تەرىپىگە قاراپ راۋاجلانغان ، يەنى ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ قىياپىتىنى ھايۋان ۋە ئۆسۈملۈك ئەمەس ، بەلكى ئادەم دەپ تەسەۋۋۇر قىلىدىغان بولغان ؛ يەنە بىر تەرەپتىن تەبىئىي كۈچلەرنى تېخىمۇ كۆپ شەخسلەشتۈرۈش (ئىندىۋىدۇئاللاشتۇرۇش) كە قاراپ راۋاجلانغان . ئادەملەر قەدىمكى دەۋردە ئۆزىنىڭ تونۇشىنى كېڭەيتىش ۋە چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا ئىجتىھات قىلغان .

1 . ئىككىلىك چۈشەنچىسى

قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز تەبىئەتكە بويسۇنۇپ ياشاشتىن تەبىئەتنى ئىلىگدەش جەريانىغا ئۆتۈشتە ، تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبلىرىنى ئۆگىنىشكە باشلىغان . بۇ كېيىنكى زاماندا ، تەبىئەت قانۇنىيەتلىرىنى چۈشىنىش دەپ ئاتالغان . تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن ھاسىل قىلغان چۈشەنچىلىرىنى جەمئىيەت ھادىسىلى-

رىگە تەتبىق قىلغان . ئاۋۋال جۈپلۈك چۈشەنچىسىگە ئىگە بولغان ، يەنى پۈتكۈل دۇنيا ۋە تەبىئەتتىكى بارلىق شەيئىلەر « جۈپ » بولىدۇ ۋە جۈپ بولغان ئىككى تەرەپ بىر ـ بىرىگە تايىنىدۇ ، بىر ـ بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ ، بىرى ئارقىلىق ئىككىنچى بىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى گەۋدىلىنىدۇ ، شۇنداقلا بىر ـ بىرىنىڭ زىتىدا بولىدۇ دېگەن ئەقلىي چۈشەنچىنى ھاسىل قىلغان . بۇنىڭ كونكرېت ئىپادىلىرى مۇنداق :

« ئاق » بىلەن « قارا »

قەدىمكى ئەجدادلار تەبىئەتتىكى « ئاق » بىلەن « قارا » رەڭنى ھېس قىلىپ ، بۇنىڭدىن تۈرلۈك ئەقلىي چۈشەنچىلەرنى يەكۈنلىگەن . « ئاق » نى كۈننىڭ تەسەۋۋۇرى ، « قارا » نى تۈننىڭ تەسەۋۋۇرى دەپ بىلگەن . « ئوغۇزنامە » دىكى مۇنۇ بايانىدىنمۇ بىلىش مۇمكىن : « كۈن خاننىڭ ۋەزىرى ئۇلۇغ تۈرك . . . كۈنلەردە بىر كۈن ئۇيقۇدا بىر ئالتۇن يا كۆردى ، يەنە ئۈچ كۈمۈش ئوق كۆردى . بۇ ئالتۇن يا كۈن تۇغۇشتىن كۈنپېتىشقىچە كېرىلگەنىدى . يەنە بۇ ئۈچ كۈمۈش ئوق تۈن ياڭاققا (شىمالغا) قاراپ تۇراتتى . . . كۈن ، ئاي ، يۇلتۇز (ئۈچ ئوغۇل) تاڭ سارىغا سىلەر بېرىڭلار ، كۆك ، تاغ ، تەڭىز تۈن سارىغا سىلەر بېرىڭلار ، دېدى . . . » كۈن تۇغۇش — تاڭ سېرى ، كۈنپېتىش — تۈن سېرى دەپ كۆرسىتىلگەن . ئادەتتە ، كۈن چىقىشقا باشلىغاندا « كۈن ئاقاردى » (كۈندۈز بولدى) ، كۈن پېتىشقا باشلىغاندا « كۈن قارايدى » (تۈن

بولدى) دەپ ئىپادىلىگەن . بۇ چۈشەنچە ئاساسىدا
« ئاق » بىلەن « قارا » نى « يورۇق » بىلەن « قاراڭغۇ »
نىڭ تەسۋىرى دېگەن ئۇقۇمنى ھاسىل قىلىپ ، بۇ ئۇقۇم-
نىڭ مەزمۇنىنى بارغانچە كېڭەيتىۋەرگەن . « ئاي » غا
تەتبىق قىلغاندا ، ئاي تۇغۇلۇپ تولۇن بولغىچە تۈنلەرنى
« ئايدىڭ كېچىلەر » ، قالغان تۈنلەرنى « قارا كېچىلەر »
ياكى « قاراڭغۇ كېچىلەر » دەپ سانىغان ؛ تاغ ۋە تە-
رەپلەرگە تەتبىق قىلغاندا ، ھەمىشە ئاقىرىپ (يو-
رۇق چۈشۈپ) تۇرىدىغان يۈزنى « كۈنگەي » ، قا-
رىيىپ (يورۇق چۈشمەي) تۇرىدىغان يۈزنى « تەس-
كەي » (مەخسۇس تاغقا نىسبەتەن « قۇز ») دەپ ئاتى-
غان . يەنە « ئاق » نى روشەنلىك ئىپادىسى ، « قارا » نى
« تۇتۇق » نىڭ ئىپادىسى دېگەن ئۇقۇمدىن يىراقتىكىنى
پەرق ئېتىش ئۇقۇمنى كەلتۈرۈپ چىقارغان . مەسىلەن ،
يىراقتىن ئارانچە كۆرۈنگەن نەرسىنى « قارىسى كۆرۈن-
دى » ، نىشانغا ئېلىشنى « قارىغا ئېلىش » دېگەن ئىبارىلەر
شۇنى كۆرسىتىدۇ . « قارا » دېگەن ئۇقۇمدىن « يو-
غان » ، « كەڭ » دېگەن مەنىلەرنى تۈرلەندۈرگەن . يەنە
« خەلق ئاممىسى » ، « كەڭ ئامما » دېگەن مەنى-
لەرنى « قارا بودۇن » ۋە بەزىدە « قارا » دەپلا ئاڭلاتقان .
مەسىلەن ، « قۇتادغۇبىلىك » نىڭ 986 ـ بېيىتىدە « قارا »
سۆزى « ئامما » مەنىسىدە قوللىنىلغان . قەدىمكى
ئەجدادلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ، ئىلكىدىكى
قوي ـ ئۆچكە قاتارلىق ئاق ـ ئۇششاق ماللاردىن ئۆزگى-
لىرى (مەسىلەن ، ئات ، كالا ، تۆگە قاتارلىق چوڭ
ماللار) نى « قارامال » دەپ ئاتىغان . سېغىن ماللاردىن

ئېلىنىدىغان سۈت مەھسۇلاتلىرىنى « ئاق » سۆزى بىلەن
ئىپادىلىگەن . مەسىلەن ، ئىززەتلىك مېھماننى سۈت ، قى-
مىز ، ياغ ، قايماق ، قېتىق ، سۈزمە ، ئايران ، ئېرىمچىك ،
قۇرۇت دېگەندەك « تۇققۇز ئاق » بىلەن مېھمان قىل-
غان . ئېكىنچىلىكتىمۇ بۇغداي ، گۈرۈچ ۋە ئۇلارنىڭ ئۇن-
لىرىنى « ئاق ئاش » ، قوناق ، تېرىق ، پۇرچاقلارنى « قارا
ئاش » دەپ سىلىق - يۇمشاقلىق جەھەتتىن پەرقلەن-
دۈرگەن . ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا بولسا ، « ئاق » بى-
لەن « قارا » نىڭ تەبىئىي ھادىسىلەرنى بىلدۈرىدىغان
« رەڭ » دېگەن مەنىسىنى تەتبىق قىلىپ ، ئادەملەردىكى
تۈرلۈك خاراكتېر ۋە ھېسسىي ئىپادىلەرنى بىلدۈرگەن .
مەسىلەن ، « ئاق كۆڭۈل » ، « كۆڭلى قارا » ، « قارا
يۈز » ، « يۈزىگە قارا چاپلىماق » ، « يۈزى ئاقارماق » ،
« ئاقلىماق » ، « قارا تۇتماق » ۋە باشقىلار . يەنە شۇنىڭ-
دەك تۇرمۇشتا قاتتىق مۇشكۈلچىلىككە يولۇققانلىقنى « قارا
كۈنلەر » ، « قارا باستى » دەپ تەسۋىرلىگەن . « قارا »
سۆزىدىن « قارىلىق » (ماتەم) ۋە « قارام » (مەھكۇم)
دېگەن ئۇقۇمنىمۇ ئاڭلاتقان . يەنە « قارا » دېگەن تۈپ
ئۇقۇمدىن « گۇناھ ، ئەيىب ، قۇسۇر » دېگەن مەنىلەرنى
تۈرلەندۈرگەن . خەلق قوشاقلىرىدا بۇ مەنىدىكى مىسرالار
كۆپ قوللىنىلىدۇ : « قاراڭغۇدىن قورقمايمەن ، قاراڭدىن
قورقىمەن يارىم » ، « قارا دەيدۇ - قارا دەيدۇ ، قارا مەندە
يوق » ، « ئاق بېلىق ، ئاپئاق بېلىق ، ئاپتاپتا ياتقانىڭ
قېنى » ۋە باشقىلار . دېمەك ، « ئاق » بىلەن « قارا » نىڭ
رەڭ دېگەن تۈپ ئۇقۇمىدىن « يورۇق - قاراڭغۇ » ،
« روشەن - تۇتۇق » ، « ئوڭ - تەتۈر » ، « ئالدى -

كەينى » ، « ياخشىلىق ـ يامانلىق » دېگەندەك چۈشەنچىلەرنى ھاسىل قىلغان (« ئاق ـ قارا » چۈشەنچىسى « يىن ـ ياڭ » (阴阳)ماۋزۇسىدا يەنە بايان قىلىنىدۇ) .

« ئەركەك » بىلەن « چىشى »ۋە « ئوڭ » بىلەن « سول »

تەبىئەتتىكى بارلىق مەخلۇقات (ئىنسان ، ھايۋان ، ئۆسۈملۈك) ۋە شەيئىلەرنىڭ « ئەركەك » ۋە « چىشى » دېگەن ئىككى جىنىسقا بۆلۈنىدىغانلىقىنى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئاللىقاچان ھېس قىلغان ۋە بۇ ھېسسىيات ئاساسىدا « ئەركەك » بىلەن « چىشى » بىر ـ بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ ۋە بىرىنىڭ ياشىشى ئۈچۈن يەنە بىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى شەرت بولىدۇ ، دېگەن ئەقلىي چۈشەنچىنى ھاسىل قىلغان .

مەخلۇقات ئىچىدىن پەقەت ئىنسانلاردىكى « ئەركەك » بىلەن « چىشى » مۇناسىۋىتىنى ئۆگىنىپ كۆرەيلى . قەدىمدىن تارتىپ تاكى خان ـ پادىشاھلىق تۈزۈم دەۋرىدىمۇ ئەر ئوڭ قولدا ، خوتۇن سول قولدا بولاتتى . ئانىلىق تۈزۈمدىن ئاتىلىق تۈزۈمگە ئۆتكەندىن كېيىنمۇ ، ئەرلەر بىلەن خوتۇنلار جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي ساھەلىرىدە تەڭ ـ باراۋەر ئىدى ، يەنى ئەرلەر بىلەن خوتۇنلارنىڭ ئوڭ ۋە سول ياقلارنى تۇتقانلىقىدىن قەتئىينەزەر ، ئۇلار ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي تۇرمۇشتا ئۆي ئىشلىرىدىن باشقا ، يىغىم ، ئوۋچىلىق ، ئېكىنچىلىق ، بېقىمچىلىق ، شۇنىڭدەك بايرام ـ زىياپەتلەر ، يىغىن ـ كېڭەشمە قاتارلىق پائالىيەتلەرگە تەڭ قاتنىشاتتى ، ھەتتا ئۇرۇش پائالى-

يەتلىرىدىمۇ خوتۇنلار ئەرلەردەك جەڭگىۋار ئىدى. خوتۇنلارنىڭ باتۇرلۇقىنى تەسۋىرلەيدىغان خەلق چۆچەكلىرىدىنمۇ بۇ ئەھۋالنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ، ئەر بىلەن خوتۇن توي ـ نىكاھ ئىشلىرىدىمۇ تەڭ باراۋەر ئىدى، توي ـ نىكاھ مۇراسىملىرىدا يىگىت بىلەن قىز كۈچ سىنىشىدىغان ئادەت بولغان. قەدىمكى گرېك مۇئەللىپلىرى تۇران زېمىنىدىكى قەۋملەردە: يىگىت ئايرىم ـ ئايرىم چېلىشىشتا، قىزنى يېڭەلىسىلا قىز يىگىتنىڭ بولىدىغانلىقىنى تەسۋىرلىگەن قەدىمكى خەلق قىسسىلىرىدىن ئايرىم ئېپىزوتلارنىڭ «ئېلىيادا» ھېكايىسىدە ساقلانغانلىقىنى يېزىشقان. بۇنداق ئادەت ھەتتا 11 ـ ئەسىردىمۇ ساقلىنىپ قالغانلىقى مەلۇم. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ 1 ـ تومىدا مۇنداق مەلۇمات بەرگەن: «قىز بىرلە كۈرەشمە، قىسراق بىرلە يارىشما — قىزلار بىلەن چېلىشما، چۈنكى قىزلار كۈچلۈك كېلىدۇ، سېنى يىقىتىپ قويىدۇ؛ قىسراق (بايتال) بىلەن چېپىشما، ئۇ ئاتتىن كۈچلۈك ھەم چاپقۇر بولغىنى ئۈچۈن، سېنىڭدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇ قاغانىيە قىزلىرىدىن بىرى نىكاھ كېچىسى سۇلتان مەسئۇدنى تېپىپ يىقىتىۋەتكىنى ئۈچۈن، قاغانىيىلىكلەر ئارىسىدا، سۇلتان مەسئۇد توغرۇلۇق چىقىرىلغان بىر ماقال.»

قەدىمكى زاماندا، كىشىلەر سول تەرەپنى قەدىرلەيتتى. بۇ ئانىلىق تۈزۈمدىن قالغان ھېسسىي چۈشەنچە بولسا كېرەك. كېيىنكى چاغلاردا بولسا، سول تەرەپكە نىسبەتەن ئوڭ تەرەپكە ھۆرمەتلىكرەك قارايدىغان بولغان. ئىلگىرىكى زامانلاردا مۇنداق ئوڭ ۋە سول تەرەپلەرنى

پەرقلەندۈرۈش ئېگى ئېھتىمال قەدىمكى دىنىي ئېتىقادتىن تۇغۇلغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، شامانلىق سول تەرەپنى، تويۇنلۇق ئوڭ تەرەپنى ئۇلۇغلايتتى. ئېھتىمۇ قەدىمكى زاماندا تەڭرىلەر ئوڭ قولنى، يەر ـ سۇلار سول قولنى مۇئەككەل بولۇپ ھىمايە قىلغان. كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر بارا ـ بارا مۇرەككەپلەشكەنسېرى سول قولنى تۇتقانلار «ئىچرەكىلەر»، ئوڭ قولنى تۇتقانلار «تاشراقىلەر» دەپ ئاتالغان. لېكىن، زاماننىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئوڭ ۋە سول تەرەپلەرنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمەتتە سەل ئېگىز ـ پەس بولۇش ئەھۋالى ئالمىشىپ تۇرغان.

قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز بولغان «توققۇز ئۇيغۇر» (ئىچرەكى ئەل) ئوڭدا، يەنى ئورقۇن بويىدا، «ئون ئۇيغۇر» (تاشراقى ئەل) سولدا، يەنى سېلېنگا بويىدا ماكان تۇتقانىدى. ئەبۇلغازى باھادىرخاننىڭ «شەجەرەئى تۈرك» ئەسىرىنىڭ «قاراخاننىڭ زىكرى» دېگەن بابىدا ئوغۇزخان توغرىسىدا بايان قىلىنىدا مۇنداق قەيت قىلىنغان: ئوغۇزخان ھايات چېغىدا، ئوغلانلىرىنى ئونلاشتۇرغاندا: «ئۆزگىلەر ئوڭ ياقتا ئولتۇرسۇن، ئۈچ ئوقلار سول ياقتا ئولتۇرسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈرگەن. ئوغۇزخاننىڭ ئوغلى «... كۈن خان ئەرقىل خوجانىڭ سۆزىنى قوبۇل قىلىپ، چوڭ قۇرۇلتاي چاقىردى... ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇزخان ئەتكۈزگەن ئالتۇن ئۆينى تىكتۈردى. ئوڭ ياقتا ئالتە ئاق ئۆرگە، سول ياقتا ئالتە ئاق ئۆرگە (ئۆرگە ــــ تەخت) تىكتۈردى. ئوڭ ياققا ئۇچىغا ئالتۇن توخۇ قوندۇرۇلغان 40 غۇلاچ ياغاچنى تىكتۈردى؛

سول ياقا ئۇچىغا كۈمۈش توخۇ قوندۇرۇلغان 40 غۇلاچ ياغاچنى تىكتۈردى . خان يارلىقى بويىچە بوز ئوق ئوغلانلىرى ۋە نۆكەرلىرى ئالتۇن توخۇنى ، ئۈچ ئوق ئوغلانلىرى نۆكەرلىرى بىلەن كۈمۈش توخۇنى ئات چېپىپ كېتىۋېتىپ ئاتتى . . . » بۇ باياندىن ئوغۇزخاننىڭ چوڭ ئوغلى كۈن خاننىڭ « بۇز ئوق » ئاتالغان ئوغلانلىرى ئوڭ قولنى ، « ئۈچ ئوق » ئاتالغان ئوغلانلىرى سول قولنى تەشكىل قىلغانلىقى مەلۇم . قۇن (ھۇن) زامانىغا كەلگەندىمۇ تەڭرىقۇت بارگاھى — بۆكە بالىقنىڭ ئوڭ تەرىپى بىرانغار ، سول تەرىپى جۇۋانغار دەپ بۆلۈنگەن . خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە يېزىلىشىچە ، شەرقىي خەن زامانىسىدىمۇ ، ھۇنلاردا مەنسەپدارلار « ساغ ـ سول » غا ئايرىلغان . مەسىلەن ، سول ئۆگ شاد ، سول قۇت شاد ، ساغ ئۆگ شاد ، ساغ قۇت شاد . ئوڭ ۋە سول تەرەپلەر توغرىسىدىكى چۈشەنچىلەر كېيىنكى چاغلاردىمۇ خېلى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان . پادىشاھلىق تەختىنىڭ ئوڭ قول ۋەزىرلىرى ، سول قول ۋەزىرلىرى دېگەن ئىبارىلەر ئەنە شۇ چۈشەنچىدىن دېرەك بېرىدۇ .

قەدىمكى زامانلاردىمۇ ئەجدادلىرىمىز بىلەن ھەر جەھەتتىن يېقىن ئالاقىدە بولغان ئوردۇس ئاھالىسى ، يەنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خۇاشيالارنىڭ ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭكىگە ئوخشاش ئىككىلىك ئەقلىي چۈشەنچىسى ئاڭ ـ پىكىر ساھەسىدە ناھايىتى كەڭ تارقالغانىدى . بۇ « يىن ـ ياڭ » تەلىماتى دەپ ئاتالغان ۋە بۇ تەلىماتنىڭ ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ ئاڭ ـ پىكرىگە خېلى تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى تارىخىي مەنبەلەردىن بىلىش مۇمكىن .

« يىن - ياڭ »

قەدىمكى خۇاشيالاردا، « يىن - ياڭ » — پەلسەپىنىڭ ئىككىلىك (جۈپلۈك) كاتېگورىيىسى. « يىن - ياڭ » نىڭ ئەسلىدىكى تۈپ مەنىسى مۇنداق بولغان: يىن - ياڭ — ئاپتاپنىڭ كەينى ۋە ئالدى، يەنى كۈنگە باققان تەرەپ ياڭ، كۈن چۈشمىگەن (كۈنگە قارشى) تەرەپ — يىن؛ تەسكەي، كۈنگەي دېگەن مەنىلىرىدىن تۈرلىنىپ، ھاۋارايىنىڭ ئىسسىق - سوغۇق ياكى ئوچۇق - تۇتۇق ھادىسىلىرىنىمۇ بىلدۈرگەن. قەدىمكى زاماندا، كىشىلەر بارچە ھادىسىلەرنىڭ ئىجابىي ۋە سەلبىي تەرەپلىرى بولىدىغانلىقىنى پەرق ئەتكەن ھەمدە « يىن - ياڭ » چۈشەنچىسىدىن پايدىلىنىپ، تەبىئەتتىكى بىر - بىرىگە قارمۇقارشى بولغان ۋە بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدىغان ئىككى خىل ماددىي كۈچنى شەرھىلىگەن. غەربىي جۇنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئۆتكەن بوياڭفۇ مۇنداق دەپتىكەن: « ياڭ مۆكۈنۈپ چىقالمىسا، يىن قىستىلىپ بۇغلانمىسا، يەر تەۋرەيدۇ » (« ئەل مۇھاكىمىلىرى » نىڭ « جۇمۇ ھاكىمىلىرى » پەسلىنىڭ 1 - قىسمى). « پالنامە » (« 易经 ») نىڭ مۇئەللىپى تېخىمۇ ئېنىقراق شەرھلەپ: « بىر يىن بىلەن بىر ياڭ داۋ دېيىلىدۇ » دېگەن تەلىماتنى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە يىن بىلەن ياڭنىڭ ئالمىشىپ تۇرۇشى ئالەمنىڭ تۈپ قانۇنى، دەپ تونۇغان. دېمەك، قەدىمكى كىشىلەر يىن - ياڭ دېيىلگەن بۇ ئىككى خىل كۈچنىڭ بىر - بىرىگە تەسىر قىلىشى تۈرلۈك - تۈمەن شەيئىلەرنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسى دېگەن خۇلا-

سىگە كېلىپ ، « زور بىلەن زەئىپنىڭ بىر ـ بىرىنى ئىل-
گىرى سۈرۈشى بىلەن ، ئۇنىڭدىن ئۆزگىرىش كېلىپ
چىقىدۇ » دەيدىغان ساددا دىئالېكتىك كۆز قاراشنى ئوت-
تۇرىغا قويغان .
يىن بىلەن ياڭنىڭ ئىككىلىك چۈشەنچىسىنى
ئاڭلىتىدىغان « يورۇق ـ قاراڭغۇ » ، « كۈنگەي ـ تەس-
كەي » ، « ئوچۇق ـ تۇتۇق » (ھەمدە « ئوچۇق ـ يې-
پىق ») ، « كۈن ـ ئاي » ، شولا ـ سايە ، مۇزەككىر ـ
مۇئەننەس ، جىنسىي ئەزالار ، بۇ ئالەم ـ ئۇ ئالەم دېگەندەك
قارمۇ قارشىلىق مەنىلىرى بار (ئەسلەتمە : ئۇيغۇر تىلىدا
كۆپىنچە مۇنداق قارشىلىق مەنىلىرىدىكى جۈپلۈك سۆز-
لەردىن ئىجابىي مەنىلىكلىرىنى ئالدىن ئېيتىشقا ئادەتلە-
نىلگەن) .
بەزى چۈشەنچە بويىچە ، يىن بىلەن ياڭ شەيئىلەر
ۋە كىشىلەردە دائىمىي جارى بولۇپ تۇرىدىغان بىر ـ بى-
رىگە زىت ئىككى يۈز (تەرەپ) دىن ئىبارەت . تەبىئەت-
تىكى شەيئىلەردە چوڭ ـ كىچىك ، ئۇزۇن ـ قىسقا ،
ئېگىز ـ پەس ، ئوڭ ـ سول ۋە باشقا خۇسۇسىيەتلەر بو-
لىدۇ . قەدىمكى كىشىلەر چوڭ ، ئۇزۇن ، ئېگىز ، سولنى
ياڭ ، كىچىك ، قىسقا ، پەس ، ئوڭنى يىن دەپ تونۇغان ،
لىكەن . ياڭغا تەۋەلەر قاتتىق زور بولىدۇ ، يىنگە تەۋەلەر
يۇمشاق ـ ئاجىز بولىدۇ . ئادەمنىڭ خاسلىق مىجەزى جە-
ھەتتە ئەر قاتتىق ـ قوپال بولغىنى ئۈچۈن ياڭ ـــ سول ؛
خوتۇن ياۋاش ، يۇمشاق بولغىنى ئۈچۈن يىن ـــ ئوڭ سا-
نالغان . خۇاشيالارنىڭ يىن ـ ياڭ دېيىلىدىغان بۇ ئىككى-
لىك چۈشەنچىسى ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردا ئۇلار بىلەن

يېقىن قوشنا بولۇپ ياشىغان رۇڭلارغىمۇ مەلۇم دەرىجىدە تەسىر قىلغان ، بولۇپمۇ غەربىي جۇ ۋە چىن ئەللىرى بىلەن ئارىلىشىپ ، قوشنىدارچىلىق قىلىپ ئۆتكەن قىزىل دىلار ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئىككىلىك چۈشەنچىلىرىگە خۇاشيالارنىڭ يىن ــ ياڭ نۇقتىئىينەزەرىنى تەتبىق قىلغان . « يىن » غا « قارا » نى ، « ياڭ » غا « ئاق » نى مۇقابىل كەلتۈرگەن . يىن بىلەن ياڭنىڭ « ئوچۇق ــ تۇتۇق » ، « كۈنگەي ــ تەسكەي » ، « شولا ــ سايە » ، « كۈن ــ ئاي » دېگەندەك مەنىلىرى « ئاق ــ قارا » نىڭ مەزمۇن دائىرىسىگە كىرىدۇ . مەلۇم زامانلار ئۆتكەندىن كېيىن ، قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز « ئاق ــ قارا » ئىككىلىك چۈشەنچىسىگە « ئوڭ ــ سول » نى يانداش قىلىپ قارايدىغان بولغان . كېيىنچە تەڭداش بولغان ئوڭ ــ سول ئىككىلىك چۈشەنچىسىنىڭ دائىرىسىگە « ئاق ــ قارا » ئىككىلىكىنىمۇ كىرگۈزگەن . بۇ يەردە ئەسلىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بىر مەسىلە بار : قىزىل رۇڭلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادى دىڭلىن ۋە گۈزلەر كېيىنچە « ئاق » نى « كۆك » ، « قارا » نى « بوز » بىلەن ئالماشتۇرغان . بۇ ئاسمان ــ زېمىن چۈشەنچىسىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ، « كۆكتەڭرى » ۋە « بوزتەڭرى » ئەقىدىسىدىن كېلىپ چىققان ، شۇنداقلا « قارا » نىڭ مەنىسى ئۆزگىرىپ ، « مەھكۇم » مەفھۇمىنى بىلدۈرىدىغان بولغان . « ئاق ــ قارا » ئىككىلىك چۈشەنچىسى ئىلگىدەيدىغان زامانىدا ، تەڭ باراۋەر بولمىغان ئىككىلىك چۈشەنچىسىگە ھاجەت يوق ئىدى . سەلتەنەتتىن ئايرىلىپ « باشقا كۈن چۈشكەن » دە بولسا ، « قارا بودۇن » (قارام ــ مەھكۇم

خەلق) كىلىپ چىققان. چۈنكى، جەمئىيەت ھاكىم ۋە مەھكۇملاردىن تەركىب تاپقاچقا، ھاكىملارنى « كۆك »، مەھكۇملەرنى « قارا » دېگەن سۈپەت بىلەن پەرقلەندۈرگەن.

« قەدىمكى تۈركلەردە بىر ھۆكۈمدار مەغلۇپ بولغاندا (قارا خان) ياكى موڭغۇلچە مەزكۇر مەنىدىن دېرەك بېرىدىغان ئاتالغۇ (كۈر خان) بىلەن ئاتىلاتتى. ئىنتىقامىنى ئالغانغا قەدەر، دۈشمەن ئۈستىدىن غالىب بولغانغا قەدەر ئاشۇ ئۇنۋانىنى ساقلايتتى » (زىيا گۆكئالپ).

قەدىمكى زاماندا، شامانلارمۇ « ئاق شامان » (ياز ئايلىرىغا مۇئەككەل)، « قارا شامان » (قىش ئايلىرىغا مۇئەككەل) دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەندەك، چۇرلار (ئەرۋاھلار) مۇ « ئاق چۇر » ۋە « قارا چۇر » دەپ ھەمدە تەڭرىلەرمۇ ئىككىلىك چۈشەنچىسى بويىچە ئوڭ ـ سول، ئاق ـ قارا دەپ بۆلۈنگەن. مەسىلەن، ئوڭ قولدا تەڭرىلەر، سول قولدا يەر ـ سۇلار؛ ئاق ـ كۆك تەڭرى، قارا ـ بوز تەڭرى.

يىن ـ ياڭ پالچىلىققىمۇ تەتبىق قىلىنغان. تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە ئىنسانىيەت ئۆزگىرىشلىرىگە تىمسال قىلىنغان بەلگىلەرنى ياڭ ـ ياۋ (ــــ)، يىن ـ ياۋ (ــ ــ) نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل قىلغان. « ــــ » مۇسبەت ھەرىكەت سىزىقى، « ــ ــ » مەنپىي ھەرىكەت سىزىقى بولۇپ، ئۈچ ياۋ (ھەرىكەت سىزىقى) دىن سەككىز شەكىل ۋە بۇ سەككىز شەكىل زەرب قىلىنىش يولى بىلەن 64 ئەشكال كەلتۈرۈپ چىقىرىلغان. بۇلار ئارقىلىق « سەئد ـ نەھس » (ياخشىلىق ـ يامانلىق) توغرىسىدا پال ئاچقان.

تۈركىي خەلقلەر ۋە بۇلاردىن ئىرانىيلەر يىن ـ
ياڭنىڭ پالچىلىق جەھەتتىكى ئەشكاللىرىدىن پايدىلىنىپ
ئۆزلىرىنىڭ ئەقلىي چۈشەنچىسىگە ماسلاشتۇرۇپ ، پالچىـ
لىق شەكىللىرىنى ئىشلەپ چىققان . سىزىقچە (ــــ) ،
چېكىت (.) بەلگىلىرىنى ئىككى ـ ئىككىلەپ زەرب قىـ
لىش يولى بىلەن تۆتلۈك بەلگە ۋە بۇ تۆتلۈك بەلگىلەرنى
يەنە ئىككى ـ ئىككىلەپ زەرب قىلىش ئارقىلىق 16
خانە (ئۆي) ھاسىل قىلغان . بۇنى تۆت تۈركۈمگە بۆلـ
گەن ۋە ھەربىر خانىگە بىردىن ئات قويۇپ ، شۇ ئارقىلىق
ياخشىلىق ـ يامانلىق توغرىسىدا مۆلچەرلەيدىغان مەخسۇس
« پالنامە » تۈزۈپ چىققان . 9 ـــ 10 ـ ئەسىردە قوچۇدا
تۈزۈلگەن « ئىرق بىتىك » ئەنە شۇ قەدىمكى « پالنامە »
نىڭ يادنامىسى بولسا كېرەك .

2 . تۆتلۈك ۋە بەشلىك چۈشەنچىلىرى

قەدىمكى كىشىلەرنىڭ پىكىر قىلىش تەرزى ۋە
قىممەت قارىشى ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭكىدىن كۆپ
پەرقلىنىدۇ . چۈنكى ، قەدىمكى زامان كىشىلىرىنىڭمۇ ۋە
ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭمۇ مەپكۇرە ، نەزەرىيە ، نۇقتىـ
ئىينەزەر ۋە ئىجتىمائىي ئۆرپ ـ ھاللىرى (جۈملىدىن ئىـ
تىكىلىق ئاساسلىرى) ئاتىلىش جەھەتتىن ئوخشاش بولـ
سىمۇ ، بۇلار ئەكس ئەتتۈرگەن تارىخىي تەرەققىيات قانۇـ
نىيەتلىرى ، جەمئىيەتنىڭ جامائەتلىشىپ ياشاش قائىدىـ
لىرى ۋە ئىقتىسادىي تۇرمۇش پرىنسىپلىرى ئوخشاشمايدۇ .
قەدىمكى كىشىلەرمۇ ئۆزلىرى ياشىغان رېئاللىقنى
بىلىش ئۈچۈن ھەر خىل پىكىر يۈرگۈزگەن . ئۆزلىرى

مەنسۇپ بولغان دۇنيادىكى تۈرلۈك ــ تۈمەن شەيئىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ۋە خىلمۇخىللىقىدىكى ئوخشاشلىقنى تونۇش ئۈچۈن پىكىر يۈرگۈزگەن ۋە ئەقلىي چۈشەنچىلەرنى هاسىل قىلغان.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئىككىلىك چۈشەنچىسى ئاساسىدا يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تۆتلۈك چۈشەنچىسى ۋە بەزى قەۋملەردە بەشلىك چۈشەنچىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلار بىلەن قوشنا بولۇپ ياشىغان قەۋملەردە دەسلەپ تۆتلۈك چۈشەنچىسى شەكىللەنگەن. بۇ چۈشەنچىنى «تۆت تادۇ» دەپ ئاتىغان. «تادۇ» nature ــ (تەبىئەت، تۈپ خۇسۇسىيەت، خاراكتېر) مەنىسىدىكى سۆز بولۇپ، بۇ سانسكرىتچىدىكى thatu سۆزىگە ئوخشايدۇ. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە: «تادۇ ــ ئادەمنىڭ مىجەزى ۋە تەبىئىتى» («تۈركىي تىللار دىۋانى» 3 ــ توم). يۈسۈپ خاس هاجىب «قۇتادغۇبىلىك» تە: «تادۇ» بىر ــ بىرىگە تەڭشەلسە، چىن هاياتلىق بولىدۇ، دەپ تەبىر بەرگەن.

60 بۇ تۆرت ئەش ماڭا تۆرت تادۇ تەگ تۇرۇر،
تۈزۈلسە تادۇ چىن تىرىگلىك بولۇر.

قەدىمكى كىشىلەر كۈندىلىك تۇرمۇشتا ناهايىتى كۆپ ئۇچرايدىغان تۆت خىل ماددا ــ «سۇ، تۇپراق، ئوت، يەل (هاۋا)» نى تىرىكلىكنىڭ مەنبەسى دېگەن چۈشەنچە بىلەن «تۆت تادۇ» دەپ ئاتىغان ۋە بۇ «تۆت تادۇ» بىر ــ بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ هەم بىر ــ بىرىگە

زىت بولىدۇ ۋە بىر ـ بىرىگە غالىب كېلىدۇ ، دەيدىغان ساددىچە مەنتىق (دىئالېكتىكا) نى چۈشەنگەن .

« تۆت تادۇ » نىڭ تەركىبى ھەر قەۋمدە ھەر خىل بولغان . پارسلار : ئاب ، ئاتەش ، باد ، خاك (سۇ ، ئوت ، ھاۋا ، تۇپراق) تىن ئىبارەت تۆت ئۇنسۇرنى « چەھار اخشىج » (ئاخشىج ـــ مۇخالىپ ، زىت) دېگەن . ئەرەبلەردە « ئەناسىر ئەربەئە » ـــ ماء ، نار ، ھوا ، تراب دەپ ئاتالغان .

قەدىمكى قەۋملەردە « تۆت تادۇ » تەركىبىگە كىرگۈزۈلگەن ماددىلار باشتىن ـ ئاياغقىچە بىر خىل بولمىغان . بەزىلىرىدە « تۆت تادۇ » ياغاچ ، سۇ ، ئوت ، تۆمۈردىن ئىبارەت بولسا ، بەزىلىرىدە سۇ ، تۇپراق ، ئوت ، ھاۋادىن ئىبارەت بولغان . بۇ « تۆت تادۇ » قىلىپ تاللاشتا ھەر قەۋمنىڭ ماددىلار توغرىسىدىكى چۈشەنچىسى ئوخشاش بولمىغانلىقىدىن بولسا ، يەنە بىر تەرەپتىن قوشنا قەۋملەردىن بەزى تەسىرلەرنى قوبۇل قىلغانلىقىدىن بولغان . قەدىمكى زاماندا قىزىل دىلار (غەربىي رۇڭلار) خۇاشيالار بىلەن يېقىن قوشنا ۋە زىچ رابىتىدە بولۇپ ياشىغانلىقى ئۈچۈن ، خۇا شيالاردىكى « بەش تادۇ » (ياغاچ ، ئوت ، تۇپراق ، مەدەن ، سۇ) چۈشەنچىسىدىن پايدىلىنىپ ، ئاۋۋال ياغاچ ، سۇ ، ئوت ، تۆمۈرنى « تۆت تادۇ » ھېسابلىغان بولۇشى مۇمكىن . بۇنىڭدىكى پەرق شۇكى ، خۇاشيالاردىكى « مەدەن » ئورتاق نامنى « تۆمۈر » دېگەن خاس نامغا ئۆزگەرتىپ قوللانغان . چۈنكى ، قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆز قارىشىدا « تۆمۈر » خاسىيەتلىك ماددا ھېسابلىناتتى . كېيىنچىرەك غەربىي

قەۋملەرنىڭ « تۆت تادۇ » چۈشەنچىسىنى قوبۇل قى-
لىپ ، « تۆمۈر » ۋە « ياغاچ » لارنىڭ ئورنىغا « ھاۋا » ۋە
« تۇپراق » نى ئالماشتۇرغانلىقى ئېھتىمال . قەدىمكى گ-
رېك پەيلاسوپلىرىمۇ « تۇپراق ، سۇ ، ھاۋا ، ئوت » نى
تۆت ئاساسىي ئۇنسۇر ، دەپ ھېسابلىغان . ئەبۇ ئەلى ئىبن
سىنانىڭ دېيىشىچە ، رۇكنلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئارىلىشى-
شىدىن بەدەنلەر ۋۇجۇدقا كېلىدۇ . بۇلار ھەققىدە بۇقرات :
سۇ ، ئوت ، تۇپراق ۋە يەل (ھاۋا) دەپ توغرا كۆرسەت-
كەن .

مەيلى تۆتلۈك ياكى بەشلىك بولسۇن ، قەۋملەردە
تادۇلار توغرىسىدىكى چۈشەنچىلەر ئاساسىي جەھەتتىن
كۆپ پەرقلەنمەيدۇ . خەنزۇلارنىڭ ئەجدادى بولغان
خۇاشيالاردىكى چۈشەنچە بىلەن تونۇشۇپ چىقايلى :

ئۇرۇشقاق پادىشاھلىقلار دەۋرىدىن ئىلگىرى « تۆت
سۈرەت » چۈشەنچىسى بولغان . « پالنامە » نىڭ « تەبىر-
نامە » بىرىنچى پەسلىدە : « ئىككى قىياپەتتىن تۆت سۈ-
رەت تۇغۇلغان » دېيىلگەن . « ئىككى قىياپەت » يىن -
ياڭ ياكى ئاسمان - زېمىن دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرگەن .
مەزكۇر ئۇقۇم بويىچە تۆت چاغ قاتارلىق ئۆزگىرىشلەر
يىن - ياڭدىن ئىبارەت ئىككى خىل قۇۋۋەتنىڭ بىر - بى-
رىگە تەسىر قىلىشىدىن پەيدا بولغان ، دەپ ھېسابلانغان .
مەزكۇر ئۇقۇم بويىچە « تۆت سۈرەت » ئەتىياز ، ياز ،
كۈز ، قىش دېيىلگەن تۆت چاغ (پەسىل) نى ياكى سۇ ،
ئوت ، ياغاچ ، تۆمۈر دېيىلگەن تۆت تادۇ تۆت تەرەپنى
كۆرسەتكەن . تادۇغا دائىر دەسلەپكى ماتېرىياللار
« زوچيۇمىڭ تەزكىرىسى » ، « ئەل مۇھاكىمىلىرى »

ۋە « قەدىمنامە » نىڭ « چوڭ قائىدىلەر » بابىدا ساقلانـ
غان . ئۆرۈشقاق پادىشاھلىقلار دەۋرىدە بەشلىك تەلىماتى
(ياغاچ ، ئوت ، تۇپراق ، مەدەن ، سۇ تادۇلىرى) كەڭ
ئومـۇملاشقان ۋە بۇ بەش ئۇنسۇر « بىر ـ بىرىنى تۇغدۇ
ۋە يېڭىدۇ » دېگەن قائىدە مەيدانغا كەلگەن ، يەنى ياغاچـ
تىن ئوت تۇغۇلىدۇ ، ئوتتىن تۇپراق تۇغۇلىدۇ ، تۇپراقتىن
مەدەن تۇغۇلىدۇ ، مەدەندىن سۇ تۇغۇلىدۇ ، سۇدىن ياغاچ
تۇغۇلىدۇ ؛ سۇ ئوتنى يېڭىدۇ ، ئوت مەدەننى ، ياغاچنى
يېڭىدۇ ياغاچ تۇپراقنى يېڭىدۇ ، تۇپراق سۇنى يېڭىدۇ .
تۆت تادۇ توغرىسىدىكى چۈشەنچىمۇ بەشلىكنىڭ قائىدىـ
سىگە ئوخشايدۇ . تۆت تادۇنىڭ تەبىئىتى بىر ـ بىرىگە
مۇخالىپ ۋە زىت ، ئەمما بىر ـ بىرىنى شەرت قىلىدۇ .
قـەدىمدىن ئومۇملاشقان چۈشەنچە بويىچە تۆت
تادۇ رەڭلەر ، تەرەپلەر ، مەبۇدلەر (توتېملار) ، پەسىللەر
ۋە ئادەمـنىڭ مىجەزلىرىگىچە ھەم پسىخولوگىيىلىك ھالەتـ
لەرگىچە ئىزچىللاشقان .

تۆت تادۇنىڭ رەڭلىرى

ئـىككىلىك چۈشەنچىسىدىكى « ئاق ـ قارا » ئۇـ
قۇمى ئاساسىدا ، رەڭلەردە « ئاق ، قارا ، كۆك ، قىزىل »
دەپ تۆتلۈك چۈشەنچىسى ھاسىل قىلىنغان ، يەنى تۆت
خـىل ماددىنىڭ خۇسۇسىيىتى ۋە تەبىئىتىگە قاراپ ، تۆت
خىل ماددا تۆت خىل رەڭ بىلەن ئىپادىلەنگەن :

سۇ ـ قارا
ياغاچ — كۆك   تۆمۈر — ئاق
ئوت — قىزىل

بەزى قەۋملەردە ياغاچ ئورنىدا تۇپراق ، تۆمۈر ئورنىدا ھاۋا ياكى ئۇلارنىڭ ئەكسىچە بولغان . قەدىمكى ئۇيغۇلارنىڭ قوشنىلىرىدىن تۇبۇتلەر بولسا ، تۆت تادۇغا تۇپراقنى قوشۇپ (خەنزۇلارنىڭ چۈشەنچىسىگە ئوخشاش) ، تۇپراقنىڭ رەڭگىنى « سېرىق » دەپ بەلگىلىگەن .

تەرەپلەرنىڭ رەڭلىرى

ئىككىلىك چۈشەنچىسىدە ، تاڭ (كۈنچىقىش) نى ئاق ، تۈن (كۈنپېتىش) نى قارا دەپ سۈپەتلىگەن بولسا ، كېيىنچە تەرەپلەر توغرىسىدىكى چۈشەنچە تېخىمۇ ئايدىڭلاشقان ۋە بۇ جۇغراپىيە ۋە تەبىئەت پەنلىرىگە ئاساس بولغان دېيىشكىمۇ بولىدۇ . كۈن نۇرىنىڭ يەر يۈزىنى يورۇتۇش قانۇنىيىتى بويىچە ، تەرەپلەر تۆت خىل رەڭ بىلەن ئىپادىلەنگەن :

شەرق ـــ كۆك
شىمال ـــ قارا
جەنۇب ـــ قىزىل
غەرب ـــ ئاق

تەرەپلەرنى بىلدۈرىدىغان رەڭلەر دىنىي چۈشەنچىلەرنىڭ يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ ، بالدۇرقى ئىككىلىك چۈشەنچىسىدىن بىر ئاز ئۆزگەرگەن . ئىلگىرى شەرق تاڭنىڭ بەلگىسى بولغان « ئاق » بىلەن ئىپادىلەنگەن بولسا ، قەدىمكى ئەجدادلار ئۇلۇغلايدىغان كۆكتەڭرى ئېتىقادىغا ئاساسەن « كۆك » دەپ تەرىپلەپ ، كۈنپېتىش تەرىپىنى ئاق دەپ سۈپەتلىگەن . كۈن نۇرىنىڭ يورۇتۇش دەرىجىسى بويىچە ، كۈنگەي ـ تەسكەي ئۇقۇمىنى ئاساس

قىلىپ، شىمالىنى «قارا»، كۆن قاتتىق قىزىتىدىغان جەنۇبىنى «قىزىل» دەپ تەرىپلىگەن.

ئومۇمەن، شىمال تەرەپتىن كېلىدىغان بوراننى «قارا بوران» ياكى «سوغۇق شامال»، جەنۇب تەرەپتىن كېلىدىغان شامالنى «ئىسسىق شامال» ياكى «ئوت يەل» دەپ ئاتاشمۇ ئەنە شۇ تەرەپلەرنىڭ رەڭ بىلەن ئىپادىلەنگەن خۇسۇسىيەتلىرىگىمۇ باغلىق بولسا كېرەك. تەرەپلەرنى رەڭلەر بىلەن پەرقلەندۈرۈش چۈشەنچىسى ھۇنلار دەۋرىدىمۇ ئەمەل قىلىنغان. ھۇنلار تەڭرىقۇتى باتۇر زامانىدا، ئۇنىڭ ئاتلىق قوشۇنى تۆت قولغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان: كۆك بوز ئاتلىقلار شەرقىقە، قىزغۇل ئاتلىقلار جەنۇبقا، ئاق بوز ئاتلىقلار غەربكە، قارا قۇلا ئاتلىقلار شىمالغا چېرىك قىلىپ تۈزۈلگەن.

خەنزۇلاردا، بەشلىك چۈشەنچىسى بويىچە تەرەپلەر بەش خىل رەڭدە ئىپادىلەنگەن. «ئەدەبنامە» گە كۆڭ يىندانىڭ يازغان شەرھىيدە: «بەش رەڭ — كۆك، قىزىل، سېرىق، ئاق، قارا بولۇپ، بەش تەرەپنى كۆرسىتىدۇ» دېيىلگەن. بۇ بەش تەرەپتىن مەركىزىي نۇقتا «سېرىق» نى دەپ تەرىپلەنگەن. بۇنىڭدىن «سېرىق» رەڭنى ئۇلۇغلاش ئەقىدىسى چوڭقۇر ئىكەنلىكى مەلۇم. خەنزۇلار ئىلگىرى «سېرىق» خان — ھۆكۈمرانلارغا خاس رەڭ دەپ بىلسە، تۈبۈتلەرمۇ «سېرىق» نى لاما دىنىنىڭ تىمسالى دەپ قەدىرلىگەن.

تۆت يىلنىڭ رەڭلىرى

قەدىمكى زاماندا ، كۆچمەنچىلىك ھايات كەچۈرگەن قەۋملەردە ئادەتتە يىلدا ئىككى قېتىم ئورۇن ئالماشتۇرغان . كىشىلەر ئادەتتە سوغۇق بىلەن ئىسسىقنىڭ ئالمىشىپ تۇرۇش قانۇنىيىتىگە قاراپ ، بىر قېتىم ئالمىششىنى « يىل » دەپ ئاتىغان . شۇنىڭ بىلەن ، يىلنى « ياي » ، « قىش » دەپ ئىككى چوڭ مەۋسۇمگە ئايرىپ ، قىشلايدىغان ماكانىنى « قىشلاق » ، يازلايدىغان ماكانىنى « يايلاق » دەپ ئاتىغان . « ئىرق بىتىك » تە : « ياڭغاق يىغىچى بار جاي يازلاقىمدۇر ، قۇشلار كۆپ جاي قىشلاقىمدۇر » دەپ يېزىلغانلىقىمۇ شۇنى بىلدۈرىدۇر . « قىش » نى قارا ، « ياز » نى قىزىل دەپ تەرىپلىگەن . تۆتلۈك چۈشەنچىسىنى ھاسىل قىلغاندا بولسا ، « ئەتىياز » نى كۆك ، « كۈز » نى ئاق دەپ ئىپادىلىگەن . ئەتىيازدا تەبىئەت ۋە ئۆسۈملۈك قايتىدىن كۆكلەيدىغانلىقى ئۈچۈن ، ئەتىياز نى « كۆك » سۈپىتى بىلەن ، كۈزدە تەبىئەت سارغىيىپ بىرىپ ئاخىر ئاقىرىپ كېتىدىغانلىقى ئۈچۈن ، « ئاق » سۈپىتى بىلەن تەرىپلىگەن . مەزكۇر چۈشەنچە بويىچە ، قىشنىڭ راسا سوغۇق مەزگىلىنى « قارا قىش » ، ئەتىيازنى « كۆكلەم » دېيىشمۇ تەبىئەت پەسىللىرىنىڭ خۇسۇسىيىتىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ . دېمەك ، قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز پەسىللەرنىڭ رەڭلىرىنى بەلگىلەشتە ، ئۆزلىرى پايدىلىنىۋاتقان تەبىئەتكە ، جۈملىدىن ئۆسۈملۈك ۋە ھايۋاناتنىڭ ھاۋارايى شارائىتىغا ماسلىشىش خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسلانغانىكەن .

« تۆت تادۇ » بويىچە ، ئوت — نۇر (يورۇق) ، ھاۋا — كۆندۈز ، تۇپراق — تاڭ ، سۇ — تۈن دەپ چۈشىنىلگەن .

مەبۇد ۋە خانلارنىڭ رەڭلىرى

تەرەپلەرنىڭ رەڭلىرى بويىچە ، كۈنچىقىش ياقىنىڭ مۇئەككىلى بولغان مەبۇد — كۆكتەڭرى ، كۈنپېتىش ياقىنىڭ مۇئەككىلى بولغان مەبۇد — ئاقتەڭرى ، قۇز تەرەپ — شىمالنىڭ مۇئەككىلى بولغان مەبۇد — قاراتەڭرى ، كۈنگەي تەرەپ — جەنۇبنىڭ مۇئەككىلى بولغان مەبۇد — قىزىلتەڭرى دەپ ئاتالغان .

قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا تەرەپلەرگە مۇئەككەل بولغان مەبۇدلارنىڭ تۆت خىل رەڭدە سۈپەتلىنىشى قەدىمكى خەنزۇلارنىڭ بەش خىل رەڭ بىلەن سۈپەتلەنگەن « بەش خان » چۈشەنچىسىگە ئوخشايدۇ . قەدىمكى زاماندا خەنزۇلارنىڭ ئەپسانىسىدىكى « بەش تەڭرى » توغرىسىدا ، « جۇ ئەدەبلىرى » نىڭ « پەغپۇر مەنسەپدارلىرىدىن باش ۋەزىر » دېگەن بابىدا « بەش خان يۇغىسى » دېيىلگەن ئىبارىنى (تاڭ دەۋرىدىكى) جيا گۇڭيەن مۇنداق شەرھلىگەن : « بەش خان شۇلاردۇركى ، شەرقتە كۆك خان روھ — قۇدرەت مۇئەككىلى ، جەنۇبتا قىزىل خان يالقۇن — غەزەپ مۇئەككىلى ، مەركەزدە سېرىق خان مۇھىم — تۈگۈن مۇئەككىلى ، غەربتە ئاق خان رەت — ھەيۋەت مۇئەككىلى ، شىمالدا قاراخان نۇر — زامان مۇئەككىلى . كۆك خان شەرقنىڭ مەبۇدى ، شۇنداقلا ئەتىياز مەبۇدى ، قىزىل خان جەنۇبنىڭ مەبۇدى ، سېرىق

خان مەركەزنىڭ مەبۇدى ، ئاق خان غەربنىڭ مەبۇدى ، قارا خان شىمالنىڭ مەبۇدى . »

قەدىمكى ئەجدادلار مەيلى تەڭرىلەرگە قۇربانلىق قىلىشتا بولسۇن ياكى قاغان ـ خان كاتتا زىياپەت ئۆتكۈزۈشتە بولسۇن ، يىلقا ـ قوي سويىاتتى . خان قۇتتاغ ئۇستىگە چىقىپ ، كۆكتەڭرىگە سىغىنغاندىن كېيىن ، توققۇزلاپ (توققۇز ياكى 900 ، 9000) مال سويۇپ نەزىر قىلاتتى . بىرەر چوڭ ۋەقە ئۇچۇن تەنتەنىلىك يىغىلىش ئۆتكۈزگەندە ۋە غەلىبە ـ زەپەر توي مەرىكىسىدىمۇ شۇنداق قىلاتتى . « شەجەرەئى تۈرك » نىڭ « ئوغۇزقاغاننىڭ يۇرتىغا كېلىپ توي قىلغانلىقى » دېگەن بابىدا يېزىلىشىچە : « 900 ئات ، 9000 قوي سويدۇردى ، بۇلغاردىن 99 هەۋز (كۆلچەك) قىلدۇرۇپ ، توققۇزىغا هاراق ، 90 غا قىمىز تولدۇردى . . . » ئوغۇزخاننىڭ ئوغلى كۈن خانمۇ ئاتىسى قىلغىنىغا ئەمەل قىلىپ ، خۇددى شۇنداق قىلدۇ . تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان قەۋملەر دەسلەپتە ئۆكۈزنى خاسىيەتلىك هايۋان هېسابلىغاچقا ، ئۆكۈز قۇربانلىق قىلىشنى مەنئى قىلاتتى . بۇ ئادەت خېلى ئۇزاققىچە داۋام قىلغان .

خۇاشيالار شاڭ دەۋرىدە نەزىر ـ يۇغا ئۆتكۈزگەندە چوڭ قۇربانلىق ، كىچىك قۇربانلىق دەپ ئىككىگە ئايرىغانىكەن . ئاساسەن كالا ، قوي ، توڭگۇز قۇربانلىق قىلىدىكەن . ئەمما ، قۇربانلىق قىلىنىدىغان مال تەبىقىلەرگە قاراپ پەرقلىق بولىدىكەن . دەلىل ـ ۋەسىقىلەرگە ئاساسلانغاندا ، قۇلدارلار كالا ، كاهىنلار قوي ، ئاددىي مەنسەپدارلاردىن تۆۋەن ئادەتتىكى بودۇن (خەلق)

توڭگۇز قۇربانلىق قىلىدىكەن.

بەش تادۇ تەلىماتى كېلىپ چىققاندىن كېيىن، بەش تەرەپكە بەش خىل مەخلۇقنى توتېم قىلىپ ئەتىۋارلايدىغان بولغان. مەسىلەن، شەرقنىڭ توتېمى قوي، غەربنىڭ توتېمى ئىت، شىمالنىڭ توتېمى توڭگۇز، مەركەزنىڭ توتېمى ئۆكۈز، جەنۇبنىڭ توتېمى قۇش. بۇ مەخلۇقلارنىمۇ تەرەپلەرنىڭ رەڭلىرى بىلەن سۈپەتلىگەن. جەنۇبنىڭ توتېمى قۇش دېيىشنىڭ ئاساسى مۇنداق: «نەرمەنامە» نىڭ «شاڭ مەدھى» بابى «قارلىغاچ» ماۋزۇسىدا: «تەڭرىنىڭ پەرمانى بىلەن قارلىغاچتىن شاڭ تۇغۇلغان» دېيىلگەن، يەنى مىلادىيەدىن 1122 ـ يىل ئىلگىرى يېشىل ئۆگۈز (خۇاڭخې) نىڭ جەنۇبىدا، ھازىرقى خېنەندە ۋە ئەنخۇينىڭ شىمالىدا «شۇ ەنىياۋ» نى توتېم قىلغان شاڭ ياشىغانىدى. شاڭنىڭ ئەجدادلىرى خۇددى مىسىرلىقلار «خورۇس» نى توتېم قىلغاندەك «شۇەنىياۋ» (قارلىغاچ) نى توتېم قىلغانىدى. بۇ چۈشەنچىنىڭ مەنبەسى مۇنداق:

يىن دەۋرىدىن ئىلگىرى (تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئىلگىرى 1324 — 1066 ـ يىللىرى، يەنى شاڭ دەۋرىنىڭ ئاخىرى)، ئەتىيازدا گۇگۇم ۋاقتىدا جەنۇبتا كۆرۈنىدىغان بىر قانچە يۇلتۇزنى بىر قۇش شەكلىدە، شەرقتە كۆرۈنىدىغان بىر قانچە يۇلتۇزنى ئەجدىھا شەكلىدە، غەربتە كۆرۈنىدىغان بىر قانچە يۇلتۇزنى يولۋاس شەكلىدە شىمالدىكى بىر قانچە يۇلتۇزنى تاشپاقا ـ يىلان شەكلىدە، دەپ تەسەۋۋۇر قىلغان. ئۇرۇشقاق پادىشاھلىقلار دەۋرىدىن كېيىن — تەرەپلەرنى رەڭلەر بىلەن ئىپادىلەش تە-

لىماتى تارقالغاندىن كېيىن ، تۆت سۇرەتكە رەڭ بېرىلىپ ، كۆك ئەجدىھا ، قىزىل قۇش ، ئاق يولۋاس ، قارا تاشپاقا ياكى يىلان دەپ ئاتايدىغان بولغان ، شۇنىڭدەك بۇلار ئاشۇ تەرەپلەرنىڭ مەبۇدلىرى ھېسابلانغان . مەسىلەن ، شىمالنىڭ مەبۇدى تاشپاقا ياكى يىلان بولۇپ ، « سۇ مە-بۇدى » ، غەربنىڭ مەبۇدى يولۋاس بولۇپ ، بۇ « تۆمۈر مەبۇدى » دۇر ۋە باشقىلار .

خۇاشيالار يەنە بەش تادۇغا ئاساسەن « بەش رۇكن » (بەش ئەدەب) نى تەرغىب قىلغان . بەش مە-بۇدنىڭ ئىپادىسى بەش رۇكن دەپ كۆرسەتكەن . « ئە-دەبنامە » نىڭ « ئەۋسات » (ئارىستوتېلنىڭ ئىبارى-سىچە mesotes) بابىغا جېلك شۇەن مۇنداق شەرھلىگەن : « ياغاچ مەبۇدى — ئادىمىيلىك ، مەدەن مەبۇدى — ئىنى-ساب ، ئوت مەبۇدى — ئەدەب ، سۇ مەبۇدى — ئىشەنچ ، تۇپراق مەبۇدى — بىلمەك دېمەكتۇر » .

« ئەسەرلەردىن تاللانما » دىكى « لۇجاۋۋاڭ ئابى-دىسى » نى لى شەن شەرھلىگەندە ، « زويەن » دىن نە-قىل كەلتۈرۈپ مۇنداق يازغان : « بەش پەزىلەت بىر — بىرىگە غالىبتۇر . بۇ — تۇپراق ، شيا — ياغاچ ، يىن — مەدەن ، جۇ — ئوت » (« يەتتە مۇختەسەر » كىتابى-دىن « ۋېي پايتەختى نەزمىلىرىنىڭ شەرھىي » گە ئېلىن-غان نەقىلنىڭ مەزمۇنىمۇ شۇنىڭغا ئوخشايدۇ) . دېمەك ، بەش تادۇ بىر — بىرىنى يېڭىدۇ دېگەن بايان بويىچە يۇ-نىڭ ئورنىنى شيا ، شيانىڭ ئورنىنى يىن ، يىننىڭ ئورنىنى جۇ ئىگىلىگەن . مەزكۇر دەۋر قىلىش قائىدىسىگە ئاسا-سەن ، چىن سۇلالىسىنىڭ پەزىلىتى ، يەنى رۇكنى سۇ

بولغاچقا، ئوت رۇكنىلىق جۇنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن؛ ئۇنىڭدىن كېيىن چىننىڭ ئورنىنى خەن سۇلالىسى ئىگىلىگەن، چۈنكى خەننىڭ رۇكنى تۇپراقتۇر دېگەن خۇلاسە چىقىدۇ.

تۆت تادۇ بىلەن ئادەمنىڭ مىجەزى

ئادەم تۆت تادۇدىن مۇرەككەپ بولغاچقا، ئادەمنىڭ مىجەزىدىمۇ تۆت تۈرلۈك ئالامەت بولىدۇ دېگەن چۈشەنچە بويىچە، تۆت تادۇنىڭ رەڭلىرى ئادەمنىڭ پسىخولوگىيىلىك ھالەتلىرىنى ئاشكارىلايدۇ. ئادەمدە ئوت تادۇسى، يەنى قىزىل ئۇستۇنلۇككە چىقسا، كۈلدۈرىدۇ؛ ياغاچ تادۇسى، يەنى كۆك (بەزى چۈشەنچە بويىچە، تۇپراق تادۇسى، يەنى سېرىق) غالىب بولسا، يىغلىتىدۇ؛ تۆمۈر تادۇسى (ياكى يەل تادۇسى)، يەنى ئاق ئۇستۇنلۇككە چىقسا، ئۆيدۈرىدۇ (غەمكىن)؛ سۇ تادۇسى، يەنى قارا غالىب كەلسە، تەمكىن قىلىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» تە خۇلق ـ مىجەزنىڭ تادۇغا باغلىق بولىدىغانلىقى ئېيتىلغان:

882 تادۇ بىرلە قاتىلىپ تۈرۈمىش قىلىنىچ،
ئۆلۈم بۇزماغىنچە بۇزۇلماس ئەرىنىچ.
(تادۇلار بىر ـ بىرى بىلەن قوشۇلۇپ، خۇلق ـ مىجەز تۈرۈلىدۇ، ئۆلۈم بۇزمىغىچە ئۇ بۇزۇلمايدۇ)

بۇ چۈشەنچە بويىچە، ئادەم تەبىئىتى بىلەن يۇلتۇزلارنىڭ تەبىئىتىنى نىسبەتلەشتۈرگەن. قەدىمكى كىشىلەر سەييارىلەردىن بەش سەييارىنىڭ رەڭلىرىنى قىياس

قىلىغان : ئەتارۇد (مېركۇرىي ، ئارزۇ) نىڭ رەڭگى قارا ، زۆھرە (ۋېنېرا ، سەۋىت) نىڭ رەڭگى ئاق ، مىررىخ (مارس ، كۇرۇد) نىڭ رەڭگى قىزىل ، مۇشتەرى (يۇپې-تېر ، ئۇڭاي) نىڭ رەڭگى كۆك ، زۇھەل (ساتۇرن ، سەكەنتىر) نىڭ رەڭگى سېرىق .

ئېھتىمال خەنزۇچىدە سەييارىلەرنىڭ تەبىئىتى ۋە رەڭگىنى بەش تادۇغا نىسبەتلەشتۈرۈپ ، مېركۇرىينى شۈيشىڭ (سۇ يۇلتۇز) ، زۆھرەنى جىڭشىڭ (مەدەن يۇلتۇز) ، مىررىخنى خوشىڭ (ئوت يۇلتۇز) ، مۇشتەرىنى مۇشىڭ (ياغاچ يۇلتۇز) ، زۇھەلنى تۇشىڭ (تۇپراق يۇل-تۇز) دەپ ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن . كونا ئەقىدە بويىچە مۇنەججىملەر (يۇلتۇز باققۇچىلار) ئادەمنىڭ يۇلتۇزىنى تەخمىن قىلىپ ، يۇلتۇزنىڭ رەڭگى ۋە تەبىئىتىگە ئاسا-سەن ، ئادەمنىڭ مىجەزى ئۈستىدە ھۆكۈم قىلىشقان ؛ يۇلتۇزى توغرا كەلمىگەن ئەر - خوتۇننىڭ نىكاھلىنىشى ياخشى نەتىجە بەرمەيدۇ ، دەپ ھېسابلاشقان .

پالچىلارمۇ ئادەمنىڭ تۆت تادۇ بىلەن پەرقلىنىدى-غان مىجەزلىرىنى يەنە شۇ تۆت تادۇ بىلەن تۈركۈملەنگەن 16 خانىلىق پال شەكىللىرىگە نىسبەتلەشتۈرۈپ ، ياخشى-لىق - يامانلىق ، خۇشاللىق - خاپىلىق جەھەتلىرىنى مۆلچەرلەشكەن .

تۆتلۈك چۈشەنچىسى ۋە ھاياتلىق

مىللىي تېبابەتتە ، ئادەم تۆت تادۇدىن ۋۇجۇدقا كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇنىڭ مىجەزى ۋە ساقلىقى تۆت تادۇنىڭ تەڭلىشىپ تۇرۇشىغا باغلىق ؛ ئەگەر تۆت تادۇ

تەڭلەشمەي ، بىرەرسى ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولۇپ قالسا ، ئادەمنىڭ مىجەزىدە ئۆزگىرىش بولىدۇ ــ دە ، ساقلىقى بۇ-زۇلىدۇ ، دەپ ھېسابلىغان .

ئىبنى سىنا شۇنداق دەيدۇ : « بۇ ھەقتە بۇقراتنىڭ دەلىلى شۇكى ، جىسىم قاچان ھالاك بولسا ، ئۇ نائىلاج قايتىدىن مۇشۇ تۆت رۇكنگە ئايلىنىدۇ . ئەگەر بۇ رۇكنـ-لەرنىڭ ھەممىسى بىر خىل تەبىئەتلىك بولغان بولسا ، بىـ-رەرمۇ جانلىق نەرسە (ئىنسان) نىڭ كېسەللىك تۈپەيلىـ-دىن بۇزۇلىدىغانلىقىنى كۆرمىگەن بولاتتىڭ . »

يۈسۈپ خاس ھاجىپ « قۇتادغۇبىلىك » تە مۇنداق بايان قىلىدۇ :

1053 ياراشىق تادۇلار قارىشتى ئىچىن ،
كۈچەندى بىرى تۇتتى باستى ئۈچىن .
(تادۇلار يارىشىپ كەلگەن ئىچىنى قارمۇ قارشىلىق باستى ، بىرى كۈچىنىپ كېتىپ قالغان ئۈچىنى بېسىپ چۈشتى)

1054 تادۇ تەگشۇرۇلدى ئاشى بولدى يىگ ،
ئاغىز بولدى كۆڭلى قاتىغ تۇتتى ئىگ .
(تادۇ ئۆزگىرىپ ، ئاش ــ ئۇزۇقى ياخشى بولمىـ-دى ، يەنى ئىشتىھاسى بۇزۇلدى ، كۆڭلى ئېلىشىپ ، قاتـ-تىق ئاغرىدى)

1055 تادۇ ئارتادى كۆر كۈچى ئەكسۈدى ،
قاغىلتەگ كۆنى بود ئەگىلدى قودى .
(تادۇ ئېشىپ كەتكەچكە كۈچى ئۆكسىدى ، يەنى

ماغدۇرسىزلاندى ، قەددى ـ قامىتى چۈشۈپ ئېگىلدى)

مەرھۇم تېيىپ تۇردى مۇھەممەد ئاخۇن ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىگە دائىر يازغان ئەسىرىدە مۇنداق دېگەن :

« ئىنساننىڭ بارلىققا كېلىشى مۇختەلىپ بولغان تۆت تەبىئەت (ئەناسىر ئەربەئە) ، يەنى ئوت ، سۇ ، تۇپراق ، ھاۋالارنىڭ ئۆز ئارا بىرىكىشىدىندۇر . بۇ ئەھۋال ئىنسانلاردىلا بولماستىن ، بەلكى ھايۋانلار ۋە ئۆسۈملۈكلەردىمۇ شۇنداق . . . ئادەممۇ خۇددى شۇ تۆت تەبىئەتنىڭ بىرىكىشى بىلەن ، ‹ قۇۋۋەئى مۇغەييىرە › (ئۆزگەرتكۈچ كۈچ) گە يولۇقۇپ ، جىسمىيات (ئورگانىزم) ھاسىل قىلىدۇ . بۇ ھال تېبابەتتە ‹ ئەجسامى بەسەت › (جىسىملارنىڭ بەرپا بولۇشى) دېيىلىدۇ . تۆت تەبىئەتنىڭ داۋاملىق تەسىر قىلىشى ئارقىسىدا ، ‹ قۇۋۋەئى نامىيە › (ئۆسۈش كۈچى) گە يېتىپ تەرەققىي قىلىدۇ ۋە ‹ قۇۋۋەئى مۇسەۋۋىرە › (سۈرەتكە كېلىش ، يەنى شەكىللىنىش كۈچى) بارلىققا كېلىپ ، ئادەم سۈرىتى شەكىللىنىدۇ . بۇ ھال ‹ ئەجسامى مەسەد › (جىسىملارنىڭ ماسلىششى) دەپ ئاتىلىدۇ » (« ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك قوللانمىسى » ، 1 ـ بەت) .

3 . باشقا چۈشەنچىلەر

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە جەمئىيەتنىڭ يەنىمۇ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا ، كىشىلەرنىڭ ئاڭ ـ پىكرىمۇ پەللىمۇپەللە يۈكسىلىپ ، مەنتىق

چۈشەنچىلىرى ھەر تەرەپلىمە چوڭقۇرلىشىپ بارغان . بالدۇر ئىككىلىك ۋە ئۈنىڭدىن تۇرلىنىپ تۆتلۈك ۋە بەشـ لىك چۈشەنچىلىرى پەيدا بولغان بولسا ، چۈشەنچىلەر شاخلىنىپ ، ئۈچلۈك ، ئالتىلىك ، يەتتىلىك ، سەككىزلىك ۋە ئۈنىڭدىنمۇ كۆپ سانلىق چۈشەنچىلەر ھاسىل قىلىنـ غان . بۇ چۈشەنچىلەر خىيالىي ئويدۇرما بولماستىن ، ئۆز زامانىسىدىكى كىشىلەرنىڭ ياشىغان جۇغراپىيىۋى ۋە ئىقـ تىسادىي شارائىتلىرىدا ئۆزلىرى دۇچ كەلگەن ئەمەلىيەتتىن نىسبىي ھالدا ھاسىل قىلىغان ئەقلىي ۋە مەنتىقىي چۈشەنـ چىلەردۇر .

ئۈچلۈك چۈشەنچىسى

جەمئىيەت تەبىقىلەرگە ئايرىلغاندىن كېيىن ، كىـ شىلەردىكى مەنتىقىي چۈشەنچىلەرمۇ تەبىقىلەرگە ماسلاشـ قان ، بالدۇر ئالەمنى « كۆك » (ئاسمان) ، « يەر ــ سۇ » دەپ ئىككىگە ئايرىغان بولسا ، كۆك چۈشەنچىسىنى ئۆز پېتىچە ساقلاپ ، « يەر ــ سۇ » چۈشەنچىسىنى ئىككىگە ئايرىپ ، « يەر ــ سۇ » ۋە « بوز يەر » دەپ ئاتىغان . « كۆك » نىڭ رەڭگى « ئاق » ، « يەر ــ سۇ » نىڭ رەڭگى « ئاق ــ قارا » ئىككى خىلدىن تەركىب تاپـ قان ، « بوز يەر » نىڭ رەڭگىنى قارا دەپ سۈپەتلىگەن . مەزكۇر مەنتىقىي چۈشەنچە بويىچە دۇنيانىمۇ ئۈچكە بۆلـ گەن : ئۈستۈنكى دۇنيا ـــ ئاق ، يەنى يورۇقلۇق ئېلى ؛ ئاستىنقى دۇنيا ـــ قارا ، يەنى قاراڭغۇلۇق ئېلى ؛ بۇ ئىككى دۇنيا ئارىلىقىدىكى ئوتتۇرا دۇنيا ـــ ئاق ۋە قارا ، يەنى ئىنسانلار تۇرىدىغان يەر يۈزى دەيدىغان ئالەم توغرىسـ

دىكى ئۈچلۈك مەنتىقىسى كېلىپ چىققان .
ئۈچ دۇنيانىڭ مۇئەككىللى بولغان ئۈچ تەڭرىگە قىلىنىدىغان « ياغۇش » (قۇربانلىق) مالمۇ كالا ، قوي ، توڭگۇزدىن ئىبارەت ئۈچ خىل بولغان . كېيىن بۇ ئۈچ خىل مال ئۈچ تەبىقىگە خاس « ياغۇش » بولۇپ قالغان .
بۇ مەنتىقىي چۈشەنچە بىردىنلا پەيدا بولماستىن قەدىمكى دەۋردىكى دىنىي ئېتىقادلار ئاساسىدا پەيدا بولغان . قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ دىنىي ئېتىقادى مۇنداق ئۈچ دەۋرنى ئۆتكۈزگەن : توتېمىزم دەۋرى — ھايۋانلار ۋە ئۆسۈملۈكلەرنى تىمسال قىلغان دەۋر ؛ ناتورالىزم — تەبىئىي مەۋجۇدات ۋە ھادىسىلەرنى تىمسال قىلغان دەۋر ؛ پولىتېزم دەۋرى — شەخسلەشتۈرۈلگەن مەبۇدلەر دەۋرى . بۇ ئۈچ خىل دىنىي ئېتىقاد بىرىنى بىرى ئىنكار قىلىپ ، بىرىنىڭ ئورنىنى بىرى باسقان ھالدا ئەمەس ، بىرى ئاساسىدا يەنە بىرى پەيدا بولۇپ ، ئۆزئارا سىڭىشىش جەريانىدا شەكىللەنگەن . لېكىن ، ئۇلاردىن بىرى ئاساسىي ياكى يېتەكچى ئورۇننى ئىگىلىگەن .
ئىجتىمائىي تەشكىلات جەھەتتە ، قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىن يۇكسىلىپ كىچىك ئەل ، ئوتتۇرا ئەل ، بۈيۈك ئەل ۋۇجۇدقا كەلگەن . لېكىن ، ئەلمۇ بىرى يوقىلىپ ، ئىككىنچىسى پەيدا بولغان ئەمەس ، بىرى ئاساسىدا ئىككىنچىسى ۋە ئىككىنچى ئاساسىدا ئۈچىنچىسى شەكىللەنگەن . بۈيۈك ئەل ۋۇجۇدقا كەلگەندە ، كىچىك ۋە ئوتتۇرا ئەللەر ئىككىنچى ئورۇنغا چۈشكەن .
ئىجتىمائىي تەبىقىلەرمۇ سىياسىي ، ئىقتىسادىي ئورۇنلىرىغا قاراپ ئۈچ تەبىقىگە ئايرىلغان : ھۆكۈمران تە-

بىقە ئالتۇن سۆگەك ، مالدار ـــ پۇلدارلار ۋە مەنسەپدارلار ئاقسۆگەك ، قارا بودۇن بولسا قارا سۆگەك دەپ ئاتالغان . بالدۇر ئاھالە ئاقسۆگەك ، قارا سۆگەك دەپ ئىككىگە ئايرىلغان بولسا . ئاقسۆگەكلەردىن ئالتۇن سۆگەكلەرنى ئايرىپ چىققان . فېئودالىزمنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىدىن باشلاپ ، ھۆكۈمرانلار ـ خانزادىلەرنىڭ قەبرىستانلىرىمۇ « ئالتۇنلۇق » دەپ ئاتالغان .

كۆچمەنچىلىك ـ چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن دەۋردە ، كۆچمەنچى قەۋملەر يىلنىڭ ئۈچ چېغىنى خاسىيەتلىك بىلىپ ، چوڭ مەرىكىلەرنى ئۆتكۈزگەن . ھۇن ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە ، ئۇنىڭغا قارام بولغان ئەللەردە ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ باشچىلىقىدا ھەر يىلى ئۈچ قېتىم مەرىكە ئۆتكۈزۈش ئادەتكە ئايلانغان . بىرىنچى قېتىم يىلنىڭ 1 ـ ئېيىدا ـــ قارا قىش باشلانغان چاغدا ، قارا قىشنى ئامان ـ ئېسەن ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ، بۆكە ئوردىدا تەڭرىقۇت باش بولۇپ ، شاد ـ قۇت بەگلەر ، ئەل ئىلتەبەرلىرى يىغىلىپ ، كىچىك مەرىكە ئۆتكۈزگەن ۋە ئاساسەن كۆكتەڭرى ۋە بوزتەڭرى ھەم يەر ـ سۇ مۇئەككىللىرىگە بېغىشلاپ دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىشقان . ئەتىيازنىڭ ئوتتۇرىسىدا ، يەنى 5 ـ ئايدا قىشتىن ئامان ـ ئېسەن چىقىپ ، تۆللەرنى قاتارغا قوشۇپ يايراشقا باشلىغانلىقىنى قۇتلاپ مەرىكە ئۆتكۈزگەن ؛ بۇ مەرىكىدە تەڭرىقۇت باشچىلىقىدا شاد ـ قۇت بەگلەر ، باغا ـ ئىلتەبەرلەر ۋە باشقا چوڭ ـ كىچىك مەنسەپدارلار ئەلكۈن ـ بودۇن بۆكە ئوردىغا يىغىلىپ ، ئاتا ـ ئەجداد ، ئاسمان ـ زېمىن ، جىن ـ ئەرۋاھلارغا ئاتاپ ناھايىتى كاتتا يۇغا ـ ياغۇش

ئۆتكۈزگەن. ياز ئوتتۇرىسىدا، يەنى 7 ــ ئايدا، مال ــ ۋاران، ئات ــ ئۇلاغلىرى سەمرىپ، راسا توقچىلىق بولغاندا تاللۇ ئۆگۈز (هازىرقى تامىر دەرياسى) بويىغا يىغىلىپ كاتتا توي ئۆتكۈزگەن؛ بۇ مەزگىلدە ئەلكۈن ــ ئاھالە نوپۇسى ۋە مال ــ ۋارانلىرىنىڭ سانىنى ئېدىتلاپ چىققان.

خەنزۇلارنىڭ ئەجدادلىرىدىمۇ ئۈچلۈك چۈشەنچىسى بولغان. بۇ چۈشەنچە بويىچە ئىككى خىل ئەقىدە بولغان: بىرى، «ئۈچ يورۇق» ــــ كۈن، ئاي، يۇلتۇزلار ئۈچ يورۇقنىڭ ئىپتىداسى دېگەن ئەقىدە؛ يەنە بىرى، 1 ــ ئاينىڭ 1 ــ كۈنى يىل، ئاي، كۈننىڭ باشلىنىشى ــــ بۇ ئۈچ ئىپتىدا دېگەن ئەقىدە. داۋ دىنى ئەقىدىسىدە ئاسمان، زېمىن، سۇ ئۈچ ئىپتىدادۇر، «ئەلمىساقتا ئالەم بۆلۈنگەندىن كېيىن ئاسمان، زېمىن، سۇدىن ئىبارەت ئۈچ بوغ پەيدا بولغان ۋە بۇنىڭدىن ئىنسانلار ئاپىرىدە بولۇپ، تامامى مەخلۇقات يېتىلگەن» دەپ ھېسابلىغان. بۇ ئەقىدىگە ئاساسەن، ئاسمان مۇئەككىلى بەخت ئاتا قىلغان، يەر مۇئەككىلى گۇناھلارنى ئەپۇ قىلغان، سۇ مۇئەككىلى خەۋپ ــ خەتەردىن قۇتۇلدۇرغان دېگەن رىۋايەت كېلىپ چىققان.

ئالتىلىك ۋە سەككىزلىك چۈشەنچىلىرى

تۆتلۈك چۈشەنچىسى ئاساسىدا يەنىمۇ كېڭەيگەن ئالتىلىك ۋە سەككىزلىك چۈشەنچىلىرى كېلىپ چىققان. بالدۇر تەرەپلەر تۆت دەپ چۈشىنىلگەن بولسا، بارا ــ بارا قەدىمكى كىشىلەرنىڭ نەزەر دائىرىسى كېڭەيگەن.

شەرق ، غەرب ، شىمال ۋە جەنۇبتىن ئىبارەت تۆت تەرەپكە ئۈستىن ـ ئاستىن تەرەپلەر قوشۇلۇپ ، ئالتە تەرەپ بولغان . كېيىنچە ، تۆت تەرەپكە تۆت بۇلۇڭ قوشۇلۇپ ، تەرەپلەر سەككىز ھېسابلانغان .

ئورتاق بوۋىمىز ھېسابلانغان ئوغۇزخاننىڭ كۆك تەڭرىسى ئاتا قىلغان كۈن ، ئاي ، يۇلتۇز ناملىق ئۈچ ئوغلى ، يەر ـ سۇ تەڭرىسى ئاتا قىلغان كۆك ، تاغ ، دېڭىز ناملىق ئۈچ ئوغلى بولغانلىقى ئەنە شۇ ئالتىلىك چۈشەنچىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر . بۇ ئالتىلىك چۈشەنچىسى تۆتلۈك ئاساسىدا كېلىپ چىققانلىقى ئۈچۈن ، ئوغۇزخاننىڭ ئالتە ئوغلىنىڭ ھەر بىرىدىن يەنە تۆتتىن ئوغۇل تۆرىلىپ ، 24 بوغۇن ھاسىل بولغان .

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ياشىغان خۇاشيالاردا « ئالتەچى » (چى ـــ ئىنساندا بولىدىغان روھىي كەيپىيات ياكى تەبىئەتتە بولىدىغان غەيرىي قۇۋۋەت) چۈشەنچىسى بولغان . « زوچيۇمىڭ تەزكىرىسى » نىڭ « جاۋ گۇاڭ بىرىنچى يىلى » دېگەن بابىدا يېزىلىشىچە : « ئالتە چى ـــ يىن ، ياڭ ، يەل ، يامغۇر ، قاراڭغۇلۇق ، يورۇقلۇق » ؛ « سو ۋېن » نىڭ « بەش سەييارە ھەقىقىدە مۇكەممەل بايان » بابىدا يېزىلىشىچە : « قۇرۇق قۇرۇتىدۇ ، ئىسسىق بۇغلىتىدۇ ، يەل مىدىرلىتىدۇ ، سۇ نەملىتىدۇ ، سوغۇق توڭلىتىدۇ ، ئوت يىللىتىدۇ » . يەنە بىر بابىدا يېزىلىشىچە : تەبىئەت دۇنياسىدا يەل ، سوغۇق ، ئىسسىق ، نەملىك ، قۇرۇق ، ئوتتىن ئىبارەت ئالتە خىل ھاۋارايى بولۇپ ، ئادەتتىكىدىن باشقىچە بولۇپ قالسا ، تاشقىرىدىن تېگىدىغان كېسەللىكنىڭ سەۋەبچىسى بولىدۇ . « خەننامە »

نىڭ « شۇن تۆرىلىرى » دە : « ئالتە مەبۇد » دەپ يېزىـ
لىپ ، بۇنىڭدا ئىككى خىل ئۇقۇم قەيت قىلىنغان . بىر
خىلى ، كۈن ، ئاي ، گۈلدۈرماما (چاقماق) ، يەل ، تاغ ،
ساسلىق (كۆل) ؛ يەنە بىر خىلىدا ئاسمان ئەجدادىدىن
كۈن ، ئاي ، يۇلتۇز ، يەر ئەجدادىدىن تاغ ، دەريا ، دېڭىز ،
بۇ ئالتە مەبۇد ئېتىقادىدىكى ئىككىنچى خىل ئۇقۇم دەپ
كۆرسىتىلگەن . كۈن ، ئاي ، يۇلتۇز ، تاغ ، دەريا ، دېـ
ڭىز — ئالتە مۇئەككىل ئۇيغۇرلارنىڭ ئالتىلىك چۈشەنـ
چىسىگە ئاساسەن ئوخشايدۇ . خەنزۇلاردا « ئالتە دىلىڭ ،
ئالتە جيا » مەبۇدلىرى (ئالتە دىلىڭ — يىن ‹ خوتۇن › مەـ
بۇدلىرى ، ئالتە جيا — ياڭ ‹ ئەر › مەبۇدلىرى) بولۇپ ،
بۇلارنى پەلەك شاھى ئىشقا سالىدۇ دېيىلىدىغان رىۋايەتـ
لەرمۇ بار .

ئىلگىرى تۆت تەرەپكە ئىككى تەرەپ قوشۇلۇپ ،
ئالتە تەرەپ تونۇلغان بولسا ، « سەككىز يەل » ئەقىدىسى
بويىچە سەككىزلىك چۈشەنچىسى بارا ـ بارا ھاسىل بولغان
ۋە سەككىز تەرەپ تونۇلغان . « سەككىز يەل » سەككىز
تەرەپنىڭ يېلى (شامىلى) ، قەدىمكى كىتابلاردا يېزىلىـ
شىچە ، « سەككىز يەل » مۇنۇلاردىن ئىبارەت : شەرقىي
شىمال تەرەپ — ئىسسىق شامال ، شەرق تەرەپ — گەرم
شامال ، شەرقىي جەنۇب — يىلىلىق شامال ، جەنۇب —
سەلكىن شامال ، غەربىي جەنۇب — سالقىن شامال ،
غەرب — ئىزغىرىن شامال ، غەربىي شىمال — قاتتىق
شامال ، شىمال — قەھرىتان شامال . بۇ سەككىز تەرەپ
شامالىلىرى « خۇەينەنزى » كىتابىدا يەنە باشقىچە ناملار
بىلەن ئاتىلىپ ، باشقىچە سۈپەتلەنگەن ۋە پەسىل ـ كۈنـ

لىرى تەپسىلىي سۆزلەنگەن .
ئالتىلىك چۈشەنچىسى ئاساسىدا ، « كۆكتەڭرى » ۋە « بوزتەڭرى » مەبۇدلىرىنىڭ شەخسلەشتۈرۈلگەن تىمسالى « خان » ۋە « خاتۇن » قوشۇلۇپ ، « ئاسمان مۇئەككىللىرى » (كۈن ، ئاي ، يۇلتۇز) ۋە « زېمىن مۇئەككىللىرى » (كۆك ، تاغ ، دېڭىز) بىلەن سەككىزلىك چۈشەنچىسى كېلىپ چىققان .
سەككىزلىك چۈشەنچىسىدە ، ئاسمان ، زېمىن ، گۈلدۈرماما (ياكى چاقماق) ، يەل ، سۇ ، ئوت ، تاغ ، ساسلىق (كۆل ياكى نۇر) ـــ مەزكۇر سەككىز خىل تەبىئەت ھادىسلىرىدىن ئاسمان ، زېمىن مۇھىم ئورۇن تۇتقان ۋە تەبىئەتتە ھەم كىشىلىك جەمئىيەتتە بارلىق ھادىسلەرنىڭ دەسلەپكى مەنبەسى (يىلتىزى) ھېسابلانغان .
پالچىلىق كۆپلىگەن قەۋملەردە بۇرۇنقى زاماندا پەيدا بولغان ، ئۆتكەنگە ئىشارەت ۋە كەلگۈسىدىن بېشارەت بېرىدىغان بىر خىل ۋاستە بولۇپ خىزمەت قىلغان ؛ شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ، ئىران دىيارلىرىدا ياشىغان قەۋملەر تەبىئەت ھادىسلىرى ۋە ئىنسانىيەت ۋەقەلىرىگە تىمسال قىلىپ ، بىر يۈرۈش « ئەشكال » (شەكىل ـ بەلگىلەر) نى ئىشلەپ چىققان . شەرقتە خۇاشيالار بۇنىڭغا « باگۇا » (سەككىز ئەشكال) ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى « ئىرق » ، ئىرانىيلار « پال » (رەمل) دەپ نام بەرگەن .
خۇاشيالاردا « باگۇا » ناھايىتى تەرەققىي قىلغان ۋە بەك مۇرەككەپ شەكىللەردىن تەركىب تاپقان . « جۇ پالنامىسى » « گۇا » ، « ياۋ » دىن ئىبارەت ئىككى خىل

بەلگە ۋە « گۇا تەبىرى » ، « ياۋ تەبىرى » دىن ئىبارەت ئىككى خىل بېشكىتىن شەكىللەنگەن . تۆپ شەكىل ـــ يالڭ ياۋ ھەم يىن ياۋنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل قىلىنغان سەككىز شەكىل ، يەنى « باگۇا » ـــ ئاسمان ، زېمىن ، گـۈلدۈرماما (ياكى چاقماق) ، يەل (شامال ياكى ھاۋا) ، سۇ ، ئوت ، تاغ ، ساسلىق (كۆل ياكى نۇر) غا تىمسال قىلىنغان سەككىز شەكىلدۇر .

ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ، ئىران قەۋملىرىدە ، « تۆت تادۇ » (ئەناسىر ئەربەئە) ئەقىدىسىگە ئاساسەن ، ھەربىر تادۇغا تۆتتىن شەكىل بەلگىلىنىپ ، جەمئىي 16 شەكىل چىقىرىلغان . بۇ 16 شەكىلدىن سەككىز شەكىل خۇلاسىلىنىپ ، ئاخىرىدا تۆت شەكىل بىلەن يەكۈنلەنگەن . 16 شەكىلنىڭ ھەربىرى بىر خانە (ئۆي) دەپ ئاتالغان . ھەر خانىنىڭ مەخسۇس بەلگىسى « سەئد » (ياخشىلىق) ياكى « نەھس » (يامانلىق) دېيىلگەن ئىككى تەرەپلىمە مەنىگە ئىگە بولغان . ئوتتۇرا ئاسىيا قەۋملىرىدە ئاۋۋال ئىككى تۆپ بەلگىدىن « سەككىز شەكىل » ھاسىل قىلىنىپ ، بۇ سەككىزشەكىلگە « تەرىق ، ئەتەبە ، سەئد ، نەھس ، نۇسرەت ، قەبز ، لەھيان ، جەمائ » دەپ نام بەرگەن ؛ بۇ سەككىز بەلگە بىر ـ بىرىگە كىرىشتۈرۈش يولى بىلەن « ھۇمەر ، بەياز ، فەرەھ ، نەقى » دېيىلگەن تۆت شەكىلگە يەكۈنلىنىپ ، بۇلاردىن يەنە ئىككى شەكىل ۋە ئاخىرىدا بىر شەكىلگە كەلتۈرۈلۈپ ، ئاندىن ئۇنى « ئۆرۈش » ، يەنى « تەبىر بېرىش » بىلەن تۈگەللىگەن . قەدىمكى زاماندا پالچىلىق ئەشكاللىرى ئىشلىنىپ چىقىشتىن ئىلگىرى سېغىزخان ، قارغىلارنىڭ ئۆي

ئالدىغا كېلىپ سايىراشلىرىغا قاراپ پال ئالغان ياكى بىر-بىر نەرسىنىڭ ئوڭ ـ تەتۈرى بىلەن بەخت سىناشقان. دەرۋەقە، «پالچىلىق» دىنىي جەھەتتىن بولسۇن، ئىلمىي جەھەتتىن بولسۇن، «بىدئەت» ۋە «خۇراپات» ھېساب-لىنىدۇ.

خاسىيەتلىك سانلار — يەتتە ۋە توققۇز

ئومۇمەن، قەۋملەردە ئىلگىرىكى زاماندىن تار-تىپ «يەتتە» ۋە «توققۇز» سانلىرىنى خاسىيەتلىك دەيدىغان ئەقىدە بولغان. بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ سانلار-نىمۇ يۇقىرىدىكى چۈشەنچىلەر (ئىككىلىك، ئۈچلۈك، تۆتلۈك ۋە باشقىلار) گە ئوخشاش يەتتىلىك ۋە توققۇز-لۇق چۈشەنچىلىرى دەپمۇ ئاتىغان. ئەڭ قەدىمكى مەنتىقى چۈشەنچىلەردە، مەيلى شەرق قەۋملىرى ياكى غەرب قەۋملىرى (ئاساسەن بابىللىقلار) بولسۇن، «يەتتە» سانىنى ئاسمان جىسىملىرى بىلەن باغلاپ سۈپەتلىگەن. شەرقىي قەۋملاردە «سەبئە سەييارە» (يەتتە پىلانېتا) دېگەن ناملار قەدىمكى زاماندا كۈن، ئاي ۋە بەش يۇلتۇز (ئەتارۇد — مېركۇرىي، زۆھرە — ۋېنېرا، مىررىخ — مارس، مۇشتەرى — يۇپىتېر، زۇھەل — ساتۇرن) نى كۆرسەتتى. قەدىمكى ئۇيغۇرلار بۇ يەتتە يۇلتۇزدىن بەشىنى ئارزۇ، سەۋت، كۇزۇد، ئۇكاي، سەكەنتىر ۋە ئىككىسىنى، يەنى كۈن بىلەن ئاينى ياشىق، يالچىق دەپ ئاتىغان. ئەمما، ئۇلارنىڭ تەرتىپىنى قۇياشنى مەركەز قىلغان ھالدا يەر بىلەن ئارىلىق مۇساپىسىنىڭ يىراق ـ يې-قىنلىقىغا قاراپ تۈزگەن. «قۇتادغۇبىلىك» تە ۋە

«قىسسەئى رابغۇزى » دا ئۇلارنىڭ تەرتىپى مۇنداق : سە-
كەنتىز ، ئۇگاي ، كۇرۇد ، ياشىق ، سەۋىت ، ئارزۇ ، يال-
چىق .

ليۇجۇ يازغان « يېڭى مۇھاكىمىلەر » دە : « يەتتە
ئاقراق ئۆز تەرتىپى بويىچە ئالەمنى يورۇتىدۇ » دېگەن .

قەدىمكى بابىللىقلار مىسوپوتامىيە — دەجل بىلەن
فرات ئىككى دەريا ئارىلىقىدا تارقالغان ئەپسانىدىكى مە-
بۇدلارنى ئاسماندىكى يۇلتۇزلار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ،
يەتتە ئاساسىي مەبۇدقا ئەقىدە قىلغان : قۇياش مەبۇدىنى
شەمس ، ئاي مەبۇدىنى سىلنا ، مارسنى نىلكا (ئۇرۇش
مەبۇدى) ، مېركۇرىينى ناب (ئەقىل - بىلىك مەبۇدى) ،
ۋېنېرانى ئىستان (مۇھەببەت مەبۇدى) ، ساتۇرنىنى نىنۇلدا
(غالىبىيەت مەبۇدى) ، يۇپىتېرنى مالدۇك (مەبۇدلار پا-
دىشاھى) دەپ قارىغان . يۇلتۇز مەبۇدلاردىن ھەر بىرى بىر
كۈن كېزەكچىلىك قىلىدۇ ، يەتتە كۈندە بىر قېتىمدىن
نۆۋەت كېلىدۇ دەپ ئىشەنگەن . كېيىنكى چاغلاردا يەتتە
كۈننىڭ بىر ھەپتە قىلىنىشى شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان-
كەن .

ئەسلىدە يۇنان ۋە رىملىقلارمۇ يەتتە يۇلتۇزنى ئۆز-
لىرى ئېتىقاد قىلىدىغان مەبۇدلارنىڭ ناملىرى بىلەن ئاتى-
غان . مەسىلەن ، زۆھرە يۇلتۇزىنى « مۇھەببەت ۋە گۈزەل-
لىك مەبۇدى » ۋېناسنىڭ نامى بىلەن « ۋېنېرا » ؛ مۇش-
تەرى يۇلتۇزنى « مەبۇدلارنىڭ پادىشاھى » دەپ ئېتىقاد
قىلىدىغان يۇپىتېر نامى بىلەن ئاتىغان ؛ ئەتارۇد يۇلتۇزىنى
ھەممە مەبۇدلارغا خەۋەر يەتكۈزىدىغان ھەم تىجارەت ۋە
يولنى ئىلگىدەيدىغان مەبۇد مېركۇريي نامى بىلەن ، مىر-

رىخ يۇلتۇزىنى قەدىمكى رىمدا ئۇرۇش مەبۇدى بولغان مارس نامى بىلەن ، زۆھەل يۇلتۇزىنى قەدىمكى رىمدا دېھ-قانچىلىق مەبۇدى بولغان ساتۇرن نامى بىلەن ئاتىغان . يەتتە سەييارىنى يەتتە يورۇتقۇچى بىلىپ ، بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ « ھەپتە كۈنلىرى » نى ھېسابلاپ چىققان . تەرتىپى مۇنداق : قۇياش ، ئاي ، مارس ، مېركۇريي ، يۇ-پىتېر ، ۋېنېرا ، ساتۇرن . مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، قەدىمكى دەۋردە بابىل (باشقا بىر مەلۇماتتا مىسىر) لىقلار يەتتە كۈننى بىر ھەپتە قىلىپ ، ھەربىر كۈنگە بىر يۇلتۇزنىڭ نامىنى بەرگەن . مىلادىيە 1 ــ ئەسىردە رىملىقلار قوللان-غاندىن كېيىن باشقا ئەللەرمۇ قوللانغان . جۇڭگودا 4 ــ ئەسىردە مەزكۇر ئۇسۇلدىن پايدىلىنىلغان ؛ 8 ــ ئەسىردە ، مانى دىندارلىرى ئۇيغۇر (ئۇيغۇر قاغانلىقى) غا تونۇش-تۇرغان . بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى چاغلاردا بولسا ، ئەجداد-لىرىمىز پۈتۈن بىر ئايلىق ۋاقىتنى ئاي قاراڭغۇسى ، ئاي بېشى ، ئاي ئوتتۇرىسى ، ئاي ئاخىرى دەپ تۆتكە بۆلۈپ ، ھەر بۆلەكنى يەتتە كۈندىن ھېسابلىغان .

يەتتىلىك چۈشەنچىسى كىشىلەر ھاياتىنىڭ ھەر ساھەسىدە ھەر خىل ئىپادىلەنگەن . ئەرەب ـ ئەجەم قەۋملىرى ۋە تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى غەربىي قەۋملەر « يەتتە » سانىنى خاسىيەتلىك بىلگەن . ئاسمان ـ زېمىننى يەتتە قاتتىن (يەنى يەتتە قات ئاسمان ، يەتتە قات زېمىن) دەپ ھېسابلىغان . يەتتە قات ئاسمان ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز بىلەن « يەتتە پەلەك » دەپ ئاتالغان . جۇغراپىيىۋى جەھەتتىن پۈتۈن يەر يۈزىنى « يەتتە كىشۋەر »، « يەتتە ئىقلىم » دەپ بۆلگەن .

ئەجداد ـ ئەۋلادىنى سۈرۈشتۈرگەندىمۇ « يەتتە ئاتا » نى بىلىش شەرت بولغان . شۇڭا ،« يەتتە پۇشتى » ، « يەتمىش پۇشتى » دېگەن ئىبارىلەر كېلىپ چىققان . ئەڭ يامان خىيالىي بىر هايۋاننى « يەتتە باشلىق يەل مۇگگۇز » دەپ ئاتىغان . دېمەك « يەتتە » سۆزى بۇ ئىبارىلەردە كۆپلۈك مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن .

« تۇرپان تېكستلىرى » دىكى تېبابەتكە دائىر هۆججەتلەردە ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ قوللانمىلىرىدا ، جۈملىدىن ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا « تېببىي رىسالىلەر » دىن « ئۇرجۇزە » رىسالىسىدە « يەتتە تەبىئەت » نى بىلىش زۆرۈرلۈكى تەكىتلىنىدۇ . بۇ يەتتە تەبىئەت شۇكى : 1 . رۇكن (ئوت، تادۇ) ، 2 . مىزاج (ئىسسىق ، سوغۇق ، قۇرۇق ، هۆل) . 3 . خىلتلەر (بەلغەم ، سەپرا ، قان ، سەۋدا) ، 4 . ئەزالار (باشقۇرغۇچى ئەزالار ـــ باش ، مېگە ، يۈرەك ، جىگەر ، ئىككى مايەك) ، 5 . روهلار (يۈرەكتىن باشقۇرغۇچى ئەزالارغا ئۆتۈپ تارقىلىدىغان هاياتىي قۇۋۋەتنى توشىغۇچى ماددىلار) . 6 . قۇۋۋەتلەر (گەۋدىدىكى تۈرلۈك جەريانلارنى پەيدا قىلغۇچى 10 خىل قۇۋۋەت) ، 7 . پېئىل ـــ ئىشلار (ئاددىي پېئىللار ـــ تارتىش ، ئۆزگەرتىش ، تۇتۇپ بېقىش ؛ مۇرەككەپ پېئىللار ـــ تاماقنىڭ ئۆتۈشى ، تاماق تەلەپ بولۇش) .

دېمەك ، يەتتىلىك چۈشەنچىسى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزدا پەيدا بولغاندىن تارتىپ ، تۇرمۇشنىڭ تۈرلۈك ساهەلىرىدە كەڭ قوللىنىلغان .

ئەمدى ، توققۇزلۇق چۈشەنچىسىگە كەلسەك ، بۇ شەرقىي قەۋملەردە ، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىدە قەدىمدىن

تارتىپ كەڭ تارقالغان چۈشەنچە. بۇ ئالدى بىلەن، «توققۇز قات كۆك» ئەقىدىسىدىن كېلىپ چىققان. بۇ ئەقىدە ئاسماننىڭ مەركىزى ۋە سەككىز تەرەپتىن ھاسىل بولغان، يەنى تۆتلۈك چۈشەنچىسىنىڭ جۈپلۈك ئىپادىسىدىن سەككىزلىك چۈشەنچىسى پەيدا بولۇپ، بۇنىڭغا مەركەز قوشۇلغان، توققۇز سانى مۇزەككىر سان ھېسابلىنىدۇ.

شەرق قەۋملىرى، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقى «توققۇز» سانىنى خاسىيەتلىك سان دەپ بىلىدۇ. بۇ ھەقتە مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «توغ» سۆزىنى ئىزاھلىغاندا مۇنداق چۈشەندۈرگەن: «توققۇز تۇغلۇق خان ياكى قاغان، خاننىڭ قول ئاستىدىكى ۋىلايەتلەر ھەر قانچە كۆپىيىپ، مەرتىۋىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلسىمۇ، تۇغلىرى توققۇزدىن ئاشمايدۇ. چۈنكى، توققۇز سانى خاسىيەتلىك ھېسابلىنىدۇ.»

توققۇز سانى ئەڭ كۆپ ساناق ھېسابلانغان. ئاسماننىڭ پايانسىز كەڭلىكىنى «توققۇز قات ئاسمان» دەپ ئاتىغاندەك، باشقا جەھەتلەردىمۇ كۆپلۈكنى بىلدۈرۈشتە قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز توققۇز سانىنى كۆپ ئىشلەتكەن. چۈنكى، ئۇلارنىڭ چۈشەنچىسىدە، توققۇزدىن كېيىنكى سانلارنىڭ ھەممىسى 1 — 9 غىچە سانلارنىڭ قاتلىنىشى (كەررە - كەررە بولۇشى) دىن ھاسىل بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىرەر ئەلنىڭ ئاغۇش، ئايماق ۋە نوپۇس جەھەتتىن كۆپلۈكىنى بىلدۈرگەندە توققۇزنى قوللانغان. مەسىلەن، توققۇز ئۇيغۇر (توققۇز ئوغۇز ~ توققۇزغۇز)، توققۇز تۆلەس، توققۇز تاتار ۋە باشقىلار.

خۇاشيالاردىمۇ توققۇز سانى كۆپلۈكنى بىلدۈرۈش
بىلەن بىللە ، ئەڭ يۇقىرى پەلەك (ئاسماننىڭ ئەڭ يۇقى-
رىسى » نى بىلدۈرگەن . « سۇنزى » كىتابىنىڭ « شەك-
لىيات » پەسلىدە : « ياخشى ئىش قىلغانلار توققۇز ئاس-
ماننىڭ ئۈستىدە ھەرىكەت قىلىدۇ » دەپ يېزىلغان . شۇ-
نىڭدەك قەدىمكى دەۋردە ، « توققۇز ئوغۇل ئانىسى » دې-
گەن رىۋايەتتە ، ئوغۇل تۇغىدىغان ئايال مەبۇد دېگەن
خۇراپىي ئەقىدە بايان قىلىنغان . بۇ ئەقىدە تەرەققىي قى-
لىپ ، جۇغراپىيىلىك مەزمۇن تۈسىنى ئالغان . مەسىلەن ،
« جيۇشياۋ » (توققۇز قات بولۇت) ، « جيۇجۇ » (توق-
قۇز ۋىلايەت ياكى ئىقلىم) دېگەندەك .
خۇاشيالاردا تارقالغان رىۋايەتتە ، قەدىمكى زاماندا ،
ئادەم باشلىق ، قۇش تەنلىك ئايال مەبۇدنى « پەلەكنىڭ
تىلسىم قىزى » دەپ ئاتايدىغانلىقىغا ئوخشاش ، ئۇيـ-
غۇرلاردىمۇ ئادەم باشلىق ، چىرايلىق قۇش تەنلىك ، سۆز-
لىيەلەيدىغان ۋە مەدەتكار بولىدىغان « بۇلبۇلگويا » دېگەن
رىۋايەت بار . بۇ ئادىمزاتنىڭ ئايىغى يېتىش تەس بولغان
ماكاندا ياشايدىغان ئاجايىپ جانۋار ، دەپ تونۇلغان .
ئۇيغۇرلاردىمۇ بىرەر ئىشنىڭ كۆپلۈكىنى ۋە مۇشكۈللۈك
پەيدا قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرمەك بولسا ، « توققۇز قىزنىڭ
تولغىقى تەڭ تۇتۇپتۇ » دەيدۇ . چوڭ توي - تۆكۈن ،
مەرىكە - مەشرەپ ئۆتكۈزگەندىمۇ مال سويسا توققۇز -
توققۇزلاپ سويىدۇ .
ئۇلاردىن باشقا ، يىللارنىڭ پەسىل - مەزگىللىرىنى
بىلدۈرۈشتە ، بولۇپمۇ ياز ۋە ئايازنىڭ ئىسسىق ياكى سو-
غۇق مەزگىللىرىنى بىلدۈرۈشتە ، توققۇز سانى ئىشلىتى-

لىدۇ . مەسىلەن ، خەنزۇلاردا يازغى تۇرۇم (6 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە باشلانغان چاغ) دىن كېيىنكى 81 كۈن ۋە قىشقى تۇرۇم (12 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە باشلانغان چاغ) دىن كېيىنكى 81 كۈن توققۇز بۆلەككە بۆلۈنۈپ ، ھەربىر بۆلەك توققۇز كۈندىن ھېسابلىنىپ ، يازغى توققۇز ـ توققۇز ، قىشقى توققۇز ـ توققۇز دەپ ئاتالغان . ئۇيغۇرلاردا ياز پەسلى بىلەن كۈز پەسلى توققۇز كەررە ئون 90 دىن ھېسابلانغان ۋە يازنىڭ ئەڭ ئىسسىق مەزگىلىنى « بەش ، توققۇز » كۈندىن ساناپ « يازغى چىللە » ، قىشنىڭ قارا سوغۇق مەزگىلىنى « بەش ، توققۇز » كۈندىن ساناپ « قىشقى چىللە » دەپ ئاتىغان .

تۆرە ـ يوسۇنلاردىمۇ توققۇز سانى كەڭ قوللىنىلغان . مەسىلەن ، ھۆرمەت ياكى كەچۈرۈم سوراش يۈزىسىدىن « توققۇز تازىم » قىلىش ، « توققۇز قات كۆرپە سېلىش » دېگەندەك . ئىلگىرىكى چاغلاردا ئاقسۆڭەك ـ ئېسىلزادىلەر گۇناھ قىلغاندا ، « توققۇز قات كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ ، توققۇز تال يىپتا ئۆرۈلگەن توققۇز قات يۇمشاق قامچىدا توققۇز قېتىم ئۇرۇش » كاتتا جازا ھېسابلانغان . شۇنىڭدەك ئېسىلزادىلىك رۇتبەسى توققۇز بوغۇنغىچە ئۈزۈلۈكسىز ئاتىدىن بالىغا داۋام قىلىش قائىدىسى بولغان . ئۇنىڭدىنمۇ قەدىمكى زاماندا بولسا « تارخانلىق » مۇ توققۇزىنچى ئەۋلادقىچە داۋام قىلغان . بۇ يوسۇن ئەلىشىر ناۋائى ئەسەرلىرىدىمۇ ئىزچىل ئەكس ئەتتۈرۈلگەن . « لەيلى ـ مەجنۇن » داستانىدا :

قىزنى ئاسراپ ھىجاب ئىچىندە،
ئايدەك توققۇز نىقاب ئىچىندە...
گەردۈن كۆرۈبان بۇ ئىش مۇۋاپىق،
كەلتۈردى توققۇز تەبەقدە ساچىق.

بۇلاردىن باشقا مەنتىقىي چۈشەنچىلەرمۇ بولغان. بۇ ماقالىدە ئاساسەن تۈرمۇشتا چوڭقۇرراق ۋە كەڭرەك يېيىلغانلىرى توغرىسىدا بايان قىلىندى.

ئالتىنچى باب

ئىقتىسادىي ھالەت ۋە مەدەنىي ھايات

ئىقتىسادىي ھايات قايسى دەرىجىدە بولسا ، مەدەنى-
يەتمۇ شۇ دەرىجىدە بولىدۇ . چۈنكى ، ئىقتىساد ئىجتىمائىي
ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسى ، ئۈستقۇ-
رۇلما ، جۈملىدىن مەدەنىيەت تايىنىدىغان ئاساس . ھەر
دەۋرنىڭ ، ھەتتا ھەر قەۋمنىڭ ئۆز شارائىتىغا يارىشا ماد-
دىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوخشاش بولمىغانلىقى
ئۈچۈن ، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە مۇناسىپ
كېلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بولىدۇ . ئەنە
شۇ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسى شۇ
دەۋر ياكى شۇ قەۋمنىڭ ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي قۇرۇل-
مىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ . ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى —
ئادەملەرنىڭ تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ۋە ئۆزگەرتىش
ئىقتىدارى ، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا تەبىئەت بىلەن
بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەيدۇ . ئىجتىمائىي ئىشلەپ-
چىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ماددىي ئاملى بولغان ئىشلەپچى-
قىرىش ۋاستىلىرىدە ، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى مۇھىم
ئورۇن تۇتىدۇ . ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ، يەنى ئەمگەك
قوراللىرى — ئادەملەرنىڭ ئەمگەك ئوبيېكتلىرىنى ئۆز-

گەرتىشكە ئىشلىتىلىدىغان ۋاستىلىرىدۇر؛ بەك قەدىمكى زاماندا تاش قوراللار، مىس قوراللار، ئۇنىڭدىن كېيىن تۆمۈر قوراللار؛ مۇشۇنداق ئەمگەك قوراللىرىنى ئىجاد قىلىش ۋە ئىشلىتىش — ئىنسانىيەتنىڭ ئەمگەك جەريانىدىكى ئالاھىدىلىكى، ئەمگەك قۇراللىرىنىڭ راۋاجلىنىش سەۋىيىسى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى كونترول قىلىش دەرىجىسىنى مۆلچەرلەيدىغان ئۆلچەم.

ئاغۇش — قەبىلە تەشكىل قىلىنغان دەۋردە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى خېلىلا راۋاجلانغان. ئارخېئولوگلارنىڭ ئومۇمىي ئېتىراپ قىلىشىچە، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ ئىشلىنىش سەۋىيىسى خېلىلا يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن؛ بۇ ماگدالىن مەدەنىيىتىگە توغرا كېلىدۇ، دەپ ھېسابلانغان. ماگدالىن مەدەنىيىتى ئوتتۇرا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ دەسلىپى (تەخمىنەن بۇنىڭدىن 10 مىڭ يىل ئىلگىرىكى دەۋر) گە توغرا كېلىدۇ. ئارخېئولوگلارنىڭ پىكىرلىرىچە، ئاۋۋال ئادەملەر قېيىن ياغىچىنىڭ شاخلىرىنىڭ ئېگىلىپ قايتا تۈزلەنگىنىدە، ئىلىنىپ قالغان نەرسىنىڭ قاڭقىغىنىنى كۆرۈپ شاخنى ئېگىپ غولىغا چېگىپ، ئۇنىڭغا توقماق قىستۇرۇپ قاڭقىتقان. كېيىنچە، ھايۋان تېرىلىرىدىن كىرىچ تەييارلاپ، يا ياسىغان ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلىرىنىمۇ كۆپەيتكەن. ئوقيانىڭ كەشىپ قىلىنىشى ئەمگەك قوراللىرىنىڭ تەرەققىياتىدىكى چوڭ سەكرەشتۇر. ماگدالىن مەدەنىيىتى دەۋرىدە ئىنتايىن مۇكەممەل قورال ھېسابلانغان قورال — ئوقيا كەشىپ قىلىنغان. ئەمما، ئالىملار شۇ كەمگىچە، ئوقيانىڭ نەدە ۋە قاچان، كىملەر تەرىپىدىن كەشىپ قىلىنغانلىقىنى تەھقىقلەپ چىقالمىدى.

چۈنكى ، ئوقيا ياغاچتا ياسالغانلىقى ئۈچۈن ، تاسادىپىي ئەھۋالدا ساقلىنىپ قالمىسا ، مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تېپىلىشى تەس . پەقەت ساپال قاچىلارغا چۈشۈرۈلگەن بەلگىلەر ۋە ياردا كۆمۈلگەن ئويۇلغان ئالامەتلەر ئىچىدە ، ئوقيانىڭ شەكلىنى پەرق ئېتىش مۇمكىن . فرىدرىخ ئېنگېلس ئوقيا ساپال قاچىلاردىن خېلىلا بۇرۇن پەيدا بولغان ، دەيدۇ . ئوتتۇرا تاش قوراللار دەۋرىدە ، ئادەملەر ئوقيانى ساپال قاچىلار پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرى بىرقانچە مىڭ يىل ئىشلەتكەن . چۈنكى ، ئوتتۇرا تاش قوراللار دەۋرىدە تېخى ساپال قاچىلار ئىشلەنمىگەنىدى .

ئوقيانىڭ كەشىپ قىلىنىشى ئىپتىدائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يېڭى ئەۋجگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنى بىلدۈرگەن . ئوقيا ئوۋچىلىق تېخنىكىسىنى يۇكسەلدۈرۈپ ، ئادەملەرنى ياۋا ھايۋانلارنى ئىلگىدەش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلدى . ئادەملەر بىرىنچى قېتىم شاخ — شۇمبىنىڭ ئىلاستىكلىقى بىلەن ئادەمنىڭ كۈچىنى بىرلەشتۈرگەن .

1 . ئىقتىسادىي ھالەت

قەدىمكى زاماندا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشى ئاساسەن مۇنۇ تۆت ساھەدىن ئىبارەت ئىدى : ئوۋچىلىق ، چارۋىچىلىق ، دېھقانچىلىق ، قول ھۈنەرۋەنلىك . بۇ ساھەلەر بىرىدىن بىرى ئۆسۈپ چىقىپ ، بەزى قەبىلىلەردە بىرى ئاساسىي تۇرمۇش ۋاستىسى بولسا ، باشقىلىرى قوشۇمچە ئىگىلىك ھېسابلانغان ؛ بەزى قەبىلەلەر ناھايىتى ئۇزاق ۋاقىتقىچە ئوۋچىلىق بىلەنلا ھايات

كەچۈرگەن. بۇنداق ھايات ئۇلارنىڭ ياشىغان تەبىئىي شارائىتى بىلەن باغلىق بولغان؛ بەزى قەبىلىلەر يېقىنقى زامانلارغىچە، ھەتتا ھازىرقى زامانغىچە چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈپ كەلگەن. دەرۋەقە، ئىگىلىكتە قوللىنىدىغان ھۈنەر ـ تېخنىكا ۋاستىلىرى پەرقلەنگەن.

ئوۋچىلىق

ئوۋچىلىق ئورمان ـ جاڭگال جانىۋارلىرىنى ئوۋلاش ۋە سۇ جانىۋارلىرىنى ئوۋلاشتىن ئىبارەت ئىككى خىل «ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى» غا بۆلۈنگەن. قەدىمكى زاماندا، ئاغۇش ـ قەبىلىلەر بىرەر دەريا بويى ياكى تاغ ئېتىكىگە ماكانلاشقانلىقى ئۈچۈن، تاغ جاڭگاللىرى ۋە دەريا ئېرماقلىرى ئۇلارنىڭ ئوۋلاش مەيدانلىرى بولغان.

ئېتمولوگىيىلىك لۇغەتلەردە ئىزاھلىنىشىچە: ئوۋ ئەڭ دەسلەپتە «ئاب» دېيىلىپ، كېيىن «ئاۋ» دەپ ئۆزگەرگەن. «ئاۋ» — تور، تۇزاق؛ «ئاۋلاماق» — 1. ئوۋلىماق؛ 2. قورشىماق، ئولاشماق، ئايلانماق. مەسىلەن، «ئاۋ ئاۋلاماق» — ئوۋ ئوۋلىماق؛ «ئاڭا كىشى ئاۋلادى» — ئاڭا كىشى ئولاشتى.

بالدۇر ھەرقانداق ياۋايى نەرسە «كېيىك» دېيىلگەن. «بۇ سۆز گۆشىنى يېگىلى بولىدىغان كېيىك، ئىلىك، تاغ ئۆچكىسى قاتارلىق ھايۋانلارغا ئىشلىتىلىدۇ. «كەيىك كىشى — ياۋا ئادەم، كەيىك سۇگەت — ياۋا سۇگەت. ھەرقانداق بېقىپ ئۆستۈرۈلگەن نەرسىنىڭ ياۋىسى كەيىك دېيىلىدۇ.» («تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ توم). كېيىكنىڭ ئەركىكى «بۇغا»، چىشىسى

« باغىش — مارال » دېيىلەتتى.

بەزى قەبىلىلەر « ئاۋ » نى « ئاڭ » دەيدۇ. ئەسلىدە « ئاڭ » پېيىگە چۈشمەك، ماراپ يۈرمەك دېگەن سۆز. مەسىلەن، « ئاۋچى كەيىكنى ئاگدىدى — ئوۋچى كېيىكنىڭ پېيىگە چۈشتى، يەنى ئۇنى تۇتۇش ئۈچۈن ماراپ يۈردى » (« تۈركىي تىللار دىۋانى »، 1 ـ توم).

ئوقيانىڭ ئىشلىتىلىشى ئوۋنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتكەن، شۇنىڭ بىلەن ئوۋچىلىق تېخىمۇ تەرەققىي قىلغان. ئادەملەر بۇ دەۋردە ئوۋ ئوۋلاش ئۈچۈن تور — تۇزاقلارنى كەشپ قىلغان. ئوۋ ھاسىلاتلىرى ئىستېمال ھاجەتلىرىدىن ئېشىپ قېلىشقا باشلىغاندىن كېيىن، ئادەملەردە يىمەكلىكلەرنى ساقلاپ قويۇشنىڭ بىخلىرى شەكىللەنگەن. ئوۋچىلىق قوراللىرىنىڭ خىللىرى كۆپەيگەن: تاش ـ ياغاچلاردىن باشاق (ئوق باشقى)، سۆڭگۈ (نەيزە)، پالتا، چاگغاق، پىچاق، بىگىز ـ تۈمۈنە ۋە باشقىلارنى ياساپ ئىشلەتكەن؛ ئوۋ ھايۋانلىرىنى پەم بىلەن تۇتۇش ئۈچۈن تۇزاقنىڭ ھەرخىل شەكىللىرى (چانقا، قىسماق، ئورەك) نى ئويلاپ تاپقان. دەريا ـ كۆللەردىن ئوۋلاش ئۈچۈن تور ـ چاگغاق ۋە ئارغاغ (بېلىق تۇتىدىغان قارماق) دىن باشقا « ئىزدەك » نى كەشپ قىلغان. « ئىزدەك — بېلىق تۇتىدىغان بىر خىل تور؛ چىۋىقلار سۇغا قاتار تىزىلىپ توسما ياسىلىدۇ، توسمىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئېغىز قالدۇرۇلىدۇ، تور شۇ ئېغىزغا ئورنىتىلىدۇ، بېلىقلار تورغا كىرىشى بىلەنلا تور تارتىۋېلىنىدۇ » (« تۈركىي تىللار دىۋانى »، 1 ـ توم). تۇتۇلغان بېلىقلار يېمەك ئېھتىياجىدىن ئېشىپ كەتكەچ-

كە، ئۇنى ساقلاش ئىمكانىيىتى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، بې-
لىقلارنىڭ قارنىنى يېرىپلا كېرىپ قۇرۇتۇپ، ئوۋچىلارغا
تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن.

ئىپتىدائىي ئوۋچىلىق بالدۇر ئادەملەرنىڭ مۇھىم
تىرىكچىلىك ـ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى بولغان بولسا،
ئىقتىسادىي ـ مەدەنىي تۇرمۇش يۈكسىلىپ، ئىگىلىكنىڭ
باشقا ساھەلىرى تارماقلىنىپ چىققاندىن كېيىن، ئاغۇش ـ
ئەل ئىچىدە ئوۋچىلىقنىڭ تۇرمۇش ۋاستىسى بولۇش
قىممىتى تۆۋەنلىگەن. دىنىي ئوۋ، ئات قويىدى ئوۋى،
كۆكۈل ئېچىش ئوۋى، تاۋار ئوۋى بارا ـ بارا كېلىپ
چىققان ۋە ئوۋچىلار تۇدىسى شەكىللەنگەن.

دىنىي ئوۋ ھەربىر ئۇرۇغ ـ تارىخ ۋە ئاغۇشنىڭ
ئونغۇنلىرى ئۈچۈن يىلىنىڭ تۆت پەسلىدە سۈرگۈن ئوۋى
قىلىنغان. ئەمما، توتېم قىلىنغان جانۋارلارنى ئوۋلىمايتتى
ۋە ھۆرمەت يۈزىسىدىن ئۆلتۈرمەيتتى، ئەتلىرىنى يېمەيت-
تى. ئادەتتە تۆت تەرەپنىڭ تەڭرىلىرىگە ياكى توتېملى-
رىغا ئاتاپ قۇربانلىق قىلىش ئۈچۈن تەرەپلەرگە خاسلان-
غان ھايۋانلارنى ئوۋلايتتى. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئاغۇش ۋە
ئەل بويىچە كاتتا سورۇن تەييارلاپ، زىياپەتتە يېيىلەتتى.
دەرۋەقە، دىنىي ئوۋنىڭ ھاسىلاتلىرىنى زىياپەتتە يېيىش
ئۈچۈن، ئالدى بىلەن تويىن ياكى شامان باشچىلىقىدا
تىلاۋەت ئۆتكۈزۈلەتتى. ئەڭ چوڭ قۇربانلىق «كالا ـ قو-
تاز» بولغىنى ئۈچۈن، دىنىي ئوۋدا قوتاز ئوۋلىناتتى.
قوتازنىڭ قۇيرۇقى تۇغ قىلىنىپ، سورۇندا خادىغا ئېسىپ
قويۇلاتتى.

ئات قويىدى ئوۋى قەدىمكى زاماندا ئوۋچىلىق ئەرلەر-

نىڭ ئىشى بولغاچقا، ئوغۇللار 15 ياشقا تولغاندا ئۇنىڭغا ئات قويۇش ئۈچۈن مەخسۇس ئوۋ ئۇيۇشتۇرۇلغان. ئوۋچىلارنىڭ باشلامچىسى ئېتى قويۇلىدىغان ئوغۇل بولۇپ، دەسلەپ قىلىپ ئوۋلىغان جانۋارنىڭ نامى ئۇنىڭغا يەر ــ سۇ تەڭرىسىنىڭ ئاتا قىلغان ئېتى بولۇپ قالاتتى. مۇنداق ئوۋدا كۈچلۈك يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ئەركىكىنى ئوۋلاش نىشان قىلىناتتى. باللارنى بەش ياشىدىن باشلاپلا كىچىك سالغا، تۇفەك، ئوقيا بىلەن كىچىك قۇشلار، چاشقان، توشقانلارنى ئوۋلاشقا سالاتتى. 15 ياشقا توشقىچە رەسمي ئوۋچى بولۇپ يېتىلەتتى.

سۈرگۈن ئوۋى ئوۋچىلىق مۇھىم ئىگىلىك ۋاستىسى بولۇش ئەھمىيىتىنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئوۋ ئادەملەرنىڭ، بولۇپمۇ بەگ ـ خانلارنىڭ كۆڭۈل ئېچىش ئويۇنلىرىدىن بولۇپ قالغان. بەگ ـ خانلارنىڭ بۇنداق ئوۋلىرى «سىغىر» دەپ ئاتالغان. بۇ «خانلارنىڭ كۆپ ئادەم بىلەن قىلىدىغان بىر خىل ئوۋى. بۇنىڭدا خاننىڭ ئادەملىرى ئورمانلارغا ۋە تاغلارغا تارقىلىپ، ياۋا ھايۋانلارنى خان تۇرغان يەرگە قوغلاپ كېلىدۇ. خان ئالدىغا كەلگەن ھايۋانلارنى ھېچ ئاۋارە بولمايلا ئوۋلاۋېرىدۇ» («تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم). «قاغان سۇسى ئاۋغا چىقدى، سىغىر ئىچىگە كىيىك كىردى — قاغاننىڭ قوشۇنى ئوۋغا چىقتى، سىغىر ئىچىگە ئوۋ ھايۋانلىرى كىردى» («ئىرق بىتىك»).

تاۋار ئوۋى گۆشلىرى ئىستېمال قىلىنمايدىغان گۆشخور ھايۋانلارنىڭ تېرە ـ موينىنى بارا ـ بارا تاشلىۋەتمەي، ئادەملەر ئۆزلىرىگە كىيىم ـ كېچەك قىلىدىغان بول-

غان . ئاندىن ئۆز ئېھتىياجىدىن ئاشقانلىرىنى ئەيلەپ ـ
ئاشلاپ قوشنا قەۋملەرگە باشقا نەرسىلەر (ئاساسەن
قورال ـ ياراغ ، قاچا ـ قۇچا) بىلەن ئالماشتۇرۇدىغان
بولغان ، بولۇپمۇ ئەرس (ئاق سۆسەر) ، قۇندۇز ، سەر-
سال (بۇلغۇننىڭ بىر خىلى) ، ئەسرى (قاپلان) ، تونگا ،
دولداي (سىرتلان) ، قىزىل تۈلكە ۋە باشقا ئاز ئۇچراي-
دىغان مويىنلارنى تاۋار مال سۈپىتىدە ئوۋلاشمۇ ئىقتىسا-
دىي تۇرمۇشنىڭ قوشۇمچە ئىگىلىكىگە ئايلانغان .

ئوۋچى قۇشلار ئادەملەر ئوۋچىلىق قوراللىرىنى پەي-
دىنپەي كەشپ قىلىپ ۋە ئىسلاھ قىلىپ ئىشلەتكەندىن
باشقا ، يىرتقۇچ قۇشلارنىمۇ قولغا چۈشۈرۈپ ، ئوۋچىلىقتا
ئۇلاردىنمۇ كەڭ پايدىلانغان . ئۇلار قارچىغا ، لاچىن ،
بۈركۈت ، قارا قۇش ، چاغىر (قارچىغىنىڭ چوڭراق بىر
خىلى) ، شۇڭقار ، توغرۇل (شۇڭقاردىن چوڭراق قۇش ،
ئۇيغۇر ئەجدادلىرى مۇقەددەس ھېسابلايدىغان قۇش) قا-
تارلىق ئوۋ قۇشلىرى ئىدى . ئۇلار بۇ قۇشلارنى ئۆگىتىپ ،
ئۆردەك ـ ھاڭغىت ، توشقان ، تۈلكە ، جەرەن ، قاش-
قالداقلارنى ئوۋلىغان . بۇ قۇشلارنىڭ پەر ـ ماۋۇقلىرىنى
بۆكلىرىگە بېزەكلىك قىلغان .

قىش كۈنلىرى ئادەملەر قار ئۈستىدە يۈرۈش ئۈ-
چۈن چاڭغا ـ چانا ، سۇدا قاتناش ئۈچۈن قولۋاق ـ چا-
ناق ، ئۇچان (يەلكەنلىك كېمە) ، تۇلقۇق (پۈۋدەلگەن
تۇلۇم) كەشپ قىلغان .

ئوقيانىڭ ئوقلىرىنى ھەرخىل ياسىغاندىن باشقا ،
قەرۋى يا (ئىككى ئۇچى ئەگمەچ يا) ، سالغا ـ كوۋ-
لۈك (لاي ياكى تاش ساقا) ، تۆپەك ۋە كارزۇ (لاي قۇ-

مۇلاق) ، قۇرۇغلۇق ـ سادىق (ئوقدان) لارنى ئويلاپ تاپقان .

مۇبادا ، ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخى 2 ملـ يون يىل ھېسابلانسا ، ئىنسانلار 1 مىليون 990 مىڭ يىلنى ئوۋچىلىق بىلەن ئۆتكۈزگەن دېيىشكە بولىدۇ .

چارۋىچىلىق

ئوۋچىلار قولغا چۈشۈرگەن ئوۋنىڭ تاپلىرىنى ۋە ئۇنىڭ كۈچۈكلىرىنى بىللە ئېلىپ كەلگەن . بالدۇر ياۋا ھايـۋان كۈچۈكلىرىنى ئۆلتۈرۈپ يەۋەتكەن بولسا ، ئىشـ لەپچىقىرىش ئىقتىدارى زورراق بولغان ئوۋچىلار تۇدىسى بـارا ـ بارا ئۇلارنى قالدۇرۇپ بېقىشقا باشلىغان . شۇنىڭ بىلەن ، ئۆيلىرىنىڭ يانلىرىغا « قاسى » (چىۋىقلاردىن توقۇلغان ، مال سولايدىغان قاشا ـ قوتان) لارنى ياساشنى ئۆگەنگەن . مۇنداق بېقىلغان ياۋا ھايۋان كۈچۈكلىرىنى زاپاس يېمەكلىك قىلغان . شۇنداق قىلىپ ، ئەڭ دەسلەپكى ئۆي ھايۋانلىرى بارلىققا كەلگەن .

چارۋىچىلىقنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىنى ئارخېئو- لـوگـىيە ئۇسۇلى بىلەن تەتقىق قىلىشتا ، قەدىمكى مەدەنىـ يـەت ئىـزلىرىدىن تېپىلغان سۆڭەكلەر بىردىنبىر يىپ ئۇچى قىلىنىدۇ . ئۇ دەۋردە ، ئۆي ھايۋانلىرى بىلەن ياۋا ھايۋانلارنىڭ ئېنىق پەرقى يوق ئىدى . بىر قانچە مىڭ يىللىق جەريان ئارقىلىق ئۇلارنىڭ پەرقى بىلىنگەن . زو- ئولوگىيە تەتقىقاتىدا ئىتنى تاشقى قىياپىتى جەھەتتە ئۆ- زگە جىنسداش كېلىدىغان ياۋا ھايۋاندىن پەرقلىنىدىغان ئۆي ھايۋىنى ، دەپ ھېسابلايدۇ . ئەپسانىگە ئايلانغان

« باراق » ئەڭ بالدۇر كۆندۈرۈلگەن ئىت دەپ تەخمىن قىلىنىدۇ .

ئارخېئولوگلارنىڭ تەھلىلىگە ئاساسلانغاندا ، ئۆي هايۋانلىرى بىلەن ياۋا هايۋانلارنى پەرقلەندۈرۈشتە مۇنۇلار ئۆلچەم قىلىنغان :

1 . ياۋا هايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرى ئىچىدە قېرى هايۋانلارنىڭ بار ، ئۆي هايۋانلىرىنىڭ يوق ؛

2 . ياۋا هايۋانلارنىڭ ئەركەكلىرى بىلەن چىشلىرىنىڭ سانى ئاساسەن ئوخشاش نىسبەتتە ، ئۆي هايۋانلىرى ئىچىدە چىشلىرىنىڭ سانى كۆپ ؛

3 . ياۋا هايۋانلار هازىرقى ياۋا هايۋانلارغا يېقىن ، ئۆي هايۋانلىرىمۇ هازىرقى ئۆي هايۋانلىرىغا يېقىن كېلىدۇ .

يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدە ، يەنى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 6000 — 4000 - يىللاردا چارۋىچىلىقنىڭ شەكىللىنىپ ، مەخسۇس چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ ئايرىلىپ چىققانلىقى تەخمىن قىلىنىدۇ . ئەجدادلىرىمىز قولدا بېقىلغان ئۆي هايۋانلىرىنى « ئىكتۇ » دەپ ئاتىغان . « بەددۋىيلىك دەۋرىنىڭ ئۆزىگە خاس بەلگىسى شۇكى ، هايۋانلارنى كۆندۈرۈش ، كۆپەيتىش ۋە ئۆسۈملۈكلەرنى تېرىش » ؛ « بەزى ئىلغار قەبىلىلەر — ئاريانلار ، سېمىتلەر ، شۇنىڭدەك تۇرانىيلارنىڭ ئاساسىي يېتەكچى تارماقلىرى دەسلەپتە چارۋا ماللارنى ئۆگىتىشتىن ئىبارەت بولسا كېرەك . . . چارۋىچى قەبىلىلەر قالغان بەدىۋىيلەر توپىدىن ئايرىلىپ چىققان . بۇ ئەمگەكنىڭ بىرىنچى چوڭ ئىجتىمائىي تەقسىماتى ئىدى » (ف . ئېنگېلس) .

ئەمگەك قوراللىرىنىڭ يېڭىلىنىپ، يۈكسىلىپ بې-
رىشى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەبىئەت ئۈستىدىكى ھۆكۈمران-
لىقى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ئۈچۈن كۈچلۈك تۈرتكە
بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. بۇ ھال ئوۋچىلىقنىڭ تەرەققىي
قىلىپ، ئاساسەن چارۋىچىلىققا يۈزلەنگەنلىكىدىن دېرەك
بېرىدۇ. لېكىن، «كىتابلاردا تەسۋىرلەنگەندەك، پەقەت
ئوۋچىلىق بىلەنلا شۇغۇللانغان خەلقلەر ... ھېچقاچان
مەۋجۇد بولمىغان» (ف. ئېنگېلس). قەدىمكى ئەجداد-
لىرىمىز ئاۋۋال ئىت، قوي، توڭگۇزنى، ئۇنىڭدىن كېيىن
قوتاز (كالا) ۋە ئاتنى قولغا ئۆگەتكەن. مەدەنىيەت ئىز-
لىرىدىن تېپىلغان تېپىندىلەر (قىيا تاش رەسىملىرى ۋە
قۇمغان — ساپال نەقىشلىرى) شۇنى ئىسپاتلىغان.
ئەجدادلىرىمىز ئاتنى ئۆگىتىپ «ئىكىنتۇ» قىلغاندىن كې-
يىن، ئىقتىسادىي تۇرمۇشتا سەكرەپ ئىلگىرىلەش تەرەق-
قىياتى كېلىپ چىققان. بالدۇر ھەممە ئۆي ھايۋانلى-
رىنى «يىلقا» ۋە ئاتنى «يۇند» دەپ ئاتىغان؛ كې-
يىنچىرەك قوي توپىنى «سۈرۈك» (قوتان)، كالا تو-
پىنى «پادا»، يىلقا (ئات) توپىنى «ئۈيۈر»، سۇ
ھايۋانلىرىنى «يوقاق» دەپ خاس ئىسىملار بىلەن ئاتى-
غان. چارۋا مال كۆپەيگەندىن كېيىن، تەبىئىي
ئوتلاقلاردىلا بېقىش ئىمكانىيىتى تارايغان. ياشاۋاتقان را-
يونلاردىكى تەبىئىي شارائىتتا، چارۋا مالنى سۈنئىي يول
بىلەن بېقىش يولىنى تاپقان. «تۇران تۈزلەڭلىكىدىكى
كىلىمات شارائىتىدا، ئۇزۇنغا سوزۇلىدىغان سوغۇق قىش
پەسلى ئۈچۈن ئوت — خەشەك تەييارلىماي تۇرۇپ چار-
ۋىچىلىق بىلەن ياشاش مۇمكىن ئەمەس ئىدى؛ شۇڭا

چارۋا مال ئۆچۈن ئوت ــ چۆپ ئۆستۈرۈش ۋە دانلىق زىرائەت تېرىش بۇ يەردە زۆرۈر شەرت بولۇپ قالغان » (ف . ئېنگېلس) . نەتىجىدە چارۋىچىلىق بىلەن بىللە دېھقانچىلىق كېلىپ چىققان .

دېھقانچىلىق

ھەممىگە مەلۇم ، چارۋىچىلىق بىلەن دېھقانچىلىق ئوۋچىلىق ۋە يىغىمچىلىقتىن راۋاجلىنىپ چىققان . دېھقانچىلىق بولسا ، خوتۇنلار شۇغۇللانغان يىغىمچىلىق (ئۆسۈملۈكلەرنى يىغىپ قۇرۇتۇش ۋە ئۆسۈملۈك ئۇرۇقىنى يىغىش) تىن تەرەققىي قىلىپ ۋۇجۇدقا كەلگەن . خوتۇنلار قاشالانغان ئوچاستىكىلاردا ۋە مەرئا ئېتىزلاردا ئېكىنچىلىق قىلغان . ئۇلار ئاۋۋال قاتتىق شاكاللىق ياۋا مېۋىلەر ، شىرنىلىك مېۋىلەر ۋە تۇگۈنچە يىلتىزلارنى يىغقان ؛ ئۇلارنىڭ ئۇرۇقلىرىنىڭ ياندۇرقى يىلى ئۈنگەنلىكىنى بايقاپ ، ئۇرۇقلىرىنى يىغىپ ئېكىشكە باشلىغان . بالدۇر ، تۇرالغۇلىرىنىڭ ئەتراپىغا ئەككەن بولسا ، بارا ــ بارا كېڭىيىپ يىراقراق يەرلەرنى ئۆزلەشتۈرگەن . يەرنى ئوغۇتلاش ۋە ئالماشتۇرۇپ تېرىشنى بىلمىگەنلىكى ئۈچۈن ، كونا يەرنى تاشلاپ يېڭى يەرنى ئاچقان . مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تېپىلغان دانلىق زىرائەتلەرگە ئاساسلانغاندا ، ئەجدادلىرىمىز ئاۋۋال ئۆزلەشتۈرگەن دانلىق زىرائەت ــ ئارپا ، بۇغداي ، تېرىق ، پۇرچاق ، ئۇنىڭدىن كېيىن « يۇرىنچىغا » (بېدە) ، « يىتتىم » (زىغىر ئۇرۇقى) ئىكەنلىكى مەلۇم . مەسىلەن ، باركۆلدىكى بەلبەلىق (شىرىنزى) دىن بۇغداي قاچىلانغان كومزەك ، قۇمۇل

لاپچۇقتىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن تېرىق كاكچا ۋە ئارپا قاسراقلىرى تېپىلغان. بۇلارنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ۋاقتى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2000 ـ يىللارغا توغرا كېلىدۇ، دەپ تەخمىن قىلىنغان.

دېمەك، يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئەجدادلىرىمىز قۇرغاق ئوتلاقلار زونىلىرى، ئېقىن بويى ئورمانلىقلىرى ۋە تاغ ئېتەكلىرىدە ياشاپ، بارا ـ بارا ئۆسۈملۈكلەرنى ئۆستۈرۈشكە كىرىشىپ، ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق شەكىللەنگەن. يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا، بەزى ئاغۇشلار دېھقانچىلىق ئوتلاق زونىلىرىدىن شىمالغا ـــ ئورمان ـ ئوتلاق زونىسىغا ۋە ئورمانلىق زونىلىرى (تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە شەرقى) غا كېڭىيىشكە باشلىغان. بۇ باسقۇچتىكى دېھقانچىلىقنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، سۇنئىي سۇغۇرۇش، رەڭلىك ساپال، ئۆگزىسى تەكشى بولغان تاش، توپا ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەر، ھەرخىل تالالىق ئۆسۈملۈكلەردىن تىكىلگەن ئېگىنلەر، ئاساسىي يېمەكلىكى ئۆسۈملۈك ئوزۇقلۇقى بولغان.

ئەجدادلىرىمىز ياشىغان يەرلەردىن تېپىلغان ئەمگەك قوراللىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلاتلىرىغا قاراپ، بۇلار ئەكس ئەتتۈرگەن ئىقتىسادىي پائالىيەتنىڭ قىياپىتىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ. ھازىرقى شىنجاڭنىڭ شەرقى ۋە شىمالىدا ياشىغان بىر قىسىم خەلقلەر ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن بىللە دېھقانچىلىقنىمۇ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىنىڭ بىر ۋاستىسى قىلغان؛ تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسىملىرىدىكى ئاھالە دېھقانچىلىقنى

ئاساس قىلغان. چۈنكى، بۇ رايوندا ئادەملەر سىپتا تاش قوراللار دەۋرىگە ئۆتكەن ۋە مەھەللە ھالىتىدە ياشاشقا باشلىغاندىن كېيىن، شۇ ئاساستا قورغان ـ قەلئە تۇرمۇشىغا قەدەم قويغان. بارا ـ بارا دېھقانچىلىق يېزىلىرى شەكىللەنگەن ۋە يېزىلارنىڭ مەركەزلىرىدە كەنتلەر ۋۇجۇدقا كەلگەن.

سانائەت

يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىكى مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم ئالامەتلىرى تېرىچىلىك، ساپالچىلىق، توقۇمىچىلىق ئىدى.

دەرۋەقە، ئادەملەر ياۋايىلىق دەۋرىنىڭ ئاخىرى ۋە بەدىۋىيلىك دەۋرىنىڭ بېشىدىلا قول ھۈنەر قىلىشنى بىلىۋالغانىدى. ئۇ زامانلاردا ئادەملەر ئالدى بىلەن ياغاچتىن ۋە ھايۋان تېرىلىرىدىن تۈرلۈك تۇرمۇش بويۇملىرىنى ئىشلەشنى بىلگەن. ياغاچتىن تۈرلۈك تۇرمۇش بويۇملىرىنى ياساش سىپتا ۋە نازۇك قوراللارنى تەلەپ قىلاتتى. مەسىلەن، لاغۇن (ئىچى چۆچەككە ئوخشاش ئويۇلغان ياغاچ ئاياغ)، سۇسىق (ياغاچ چىلەك)، چاناق (ياغاچتىن ئويۇپ ئىشلەنگەن تۇزلۇق ۋە شۇنىڭدەك قاچا)، ساغراق (كاسا)، قوشۇق ۋە باشقىلار. ئىلگىرى تۆگىنىڭ ئاياغ سۆڭىكىنى، تاغ تېكىسىنىڭ مۈڭگۈزىنى قاچا ئورنىدا ئىشلەتكەنىدى. شۈگا، سۇيۇقلۇق قۇيۇپ ئىچىدىغان قاچىنى «ئاياغ» دەپ ئاتىغان بولسا كېرەك.

تېرىچىلىك كېيىنرەك بۇ كەسىپ كۆنچىلىك دەپ ئاتالغان. دەسلەپتە بۇ كەسىپنى خوتۇنلار كەشپ قىلغان.

ئەرلەر سويۇپ بەرگەن تېرىلەرنى قۇرۇتۇش ۋە كېيىنچە-
رەك ئاشلاش ، تېرىلەردىن ئىگىن - ئاياغ تىكىش ؛ تېرى-
لەرنىڭ قېلىن - نېپىزلىكىگە بېقىپ كۆن - خۇرۇم ، بى-
شولارنى ئەيلەش ، يۇڭلىرىنى قىرقىپ ئىگىرىش قاتارلىق
قول ھۈنەرلىرىنىڭ تولىسىنى دەسلەپتە خوتۇنلار ئىشلى-
گەن . ئۇنىڭدىن كېيىن ، يەنە قىيىش ، كىرىچ ، ساغرى ،
قوغۇش (ئاشلانمىغان تېرە ، ئەيلەپ يۇمشىتىلغان تېرە) ،
تاتىرغا (ئاشلانغان ئاق تېرە) ، قاسۇق (ئات تېرىسىدىن
قىلىنغان تۇلۇم) ، پۇتىق (ئاتنىڭ شىراق تېرىسىدىن قى-
لىنغان تۇلۇمچە) قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى ئىشلىگەن .

ساپالچىلىق يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدە تۇرلۇك ئەم-
گەك قوراللىرىدىن باشقا ، ئادەملەر ساپالچىلىقنى كەشىپ
قىلغان . قەدىمكى تىلىمىزدا ساپال قاچىلار « بۇقاچ » دەپ
ئاتالغان . مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تېپىلغان قۇمغان - ساپال
قاچىلارنىڭ تۇۋى كۆپىنچە تۆۋرۈك ، يۇمىلاق . ئارخېئو-
لوگلارنىڭ تەتقىقاتىچە ، مۇنداق قاچىلار (خۇمدان پەيدا
بولۇشتىن ئىلگىرى) يەرگە كۆمۈلۈپ ياكى ئوچاقنىڭ
ئىچىگە تىزىلغان تاشلارنىڭ ئارىسىغا قويۇپ چىڭداپ
پىشۇرۇلغان . مۇنداق قاچىلار ئۈچ خىل بولغان : بىر
خىلى ، نەرسە ساقلايدىغان يوغان قۇمغانلار ، كوزىلار ؛
ئىككىنچى خىلى ، يېمەك قويىدىغان ئۇششاق قاچىلار ؛
يەنە بىر خىلى ، يېمەكلىك پىشۇرۇدىغان ئوتتۇرىچە قا-
چىلار . قاچىلار تۇرلۇك سېغىز توپىلاردىن ياسالغان ، يې-
رىلىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن سېغىزغا يۇڭ ۋە مەرمەر -
گرانت تاشلارنىڭ ئۇۋاقلىرىنى ئارىلاشتۇرغان . ئېتنو-
لوگلارنىڭ تەتقىقلىرىگە ۋە قاچىلاردىكى بارماق ئىزلىرىنى

كۆزىتىشلىرىگە ئاساسلانغاندا، ساپالچىلىق بىلەن ئاساسەن خوتەنلار شۇغۇللانغان. ساپال قاچىلارغا تۆرلۈك نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن؛ بەزىلىرى ھەرە چىشلىق نەقىشلەر، تىرىگېنومېترىك ۋە گېئومېتىرىك سىزىقلار، ئۆسۈملۈك يوپۇرماقلىرىنىڭ شەكىللىرى، يۈگەم گۈل ۋە باشقىلار. دەسلەپتە بارماقلار ۋە تىرناقلار بىلەن قاچىنىڭ لاي شەكلىگە سىزىلغان بولسا، كېيىنچىرەك مەخسۇس نەقىش قېلىپلىرى — باسقاقلارنى ئىشلەتكەن.

ساپالچىلىق ئولتۇراقلىشىشنى مۇستەھكەملىگەن ۋە ئادەملەرنىڭ تۇراقسىز قونالغۇلارغا كۆچۈپ يۈرۈشتىن مەھەللە بولۇپ ياشاش جەريانىغا ئۆتۈشىنى تېزلەتكەن. مۇقىم ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن، دېھقانچىلىق ۋە قول سانائەت تەرەققىي قىلغان. تەكلىماكاننىڭ شىمال ۋە جەنۇبلىرىدىكى رايونلاردىن ساپال بۇيۇملار، بولۇپمۇ رەڭدار ساپاللارنىڭ كۆپلەپ تېپىلغانلىقى بۇ زونىدا ئاھالىنىڭ خېلى بۇرۇنلا مەھەللە بولۇپ ئولتۇراقلاشقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

فىرانسوز ئارخېئولوگلىرىدىن ف. گرېنارد ئىلچى (خوتەن) شەھىرىنىڭ غەربىگە 9 كىلومېتىر كېلىدىغان بورازان يېزىسىدىكى «يوتقان» مەدەنىيەت ئىزىدىن 1890 ــ يىلى تاپقان تېپىندىلەر توغرىسىدا مۇنداق يازغان: «بۇ خارابىدىن تېپىلغان نەرسىلەرنىڭ قىممىتى باشقا جايلاردىن تېپىلغان نەرسىلەرنىڭكىدىن ناھايىتى يۇقىرى، يىل ــ دەۋرىمۇ ناھايىتى قەدىمىي. بۇلار: يورۇنقاش، يېشىلقاش ... ساپال قاچىلار ئارىسىدا قارا رەڭلىك، بەك پۇختىلىرى بار ... قىزىل ساپال پارچىلىرىمۇ بار ...

خۇمداندا پىشۇرۇلغان كىچىك ھەيكەل ئىنتايىن يۇقىرى سەنئەتلىك ، ئىلغار تېخنىكىلىق بولۇپ ، جۇڭگودىن كەلگەن ئەمەس ، ھىندىستاندىنمۇ كەلگەن ئەمەس ... بۇلاردىن بىرى Meduse (مەجۇسى) نىڭ باش ھەيكىلى گرېك ئۇسلۇبىغا تەقلىد قىلىنغاندەك تۇرىدۇ ؛ بۇ يەردىن تاپقان باشقا نەرسىلەر ئىچىدە پەقەت موم تامغىنىڭ ئىزى ساقلىنىپ قالغان بىر تېپىندى - ئاپوللون (Apollon Citha – rede) نىڭ ئوبرازىغا ئوخشايدۇ ، ۋاقتى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4 - ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ . دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك يېرى شۇكى ، بۇ قەدىمكى نەرسىلەردە ھېچقانداق بۇددا دىنىنىڭ ئىزى يوق . »

تۇرمۇش ۋە ئىككىنچى ئىش تەقسىماتى دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق ئاساسىي ۋە مۇھىم ئىقتىسادىي تارماقلارغا ئايلانغاندا ، ساپالچىلىق تېخىمۇ تەرەققىي قىلغان ۋە قول ھۈنەرنىڭ باشقا ساھەلىرىمۇ راۋاجلانغان . بۇ مەدەنىيەتنىڭ تېپىلىشى ۋە تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىشى بىلەنمۇ باغلىق . ئىنسانلار يېڭى تاش قوراللار دەۋرى بىلەن بىر ۋاقىتتا ، مەدەن - تاش دەۋرى — ئېنېئولىت (لاتىنچە aeneus مەدەن) ياكى كونكرېت مەدەن نامى بىلەن ئېيتقاندا ، خالكولىت (لاتىنچە xalkos مىس) — مىس - تاش دەۋرىنى باشتىن كەچۈرگەن . بۇ دەۋرلەر ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغانلىقى بىلەن پەرقلىنىدۇ . تەخمىنەن بۇ دەۋرلەر مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 4000 — 3000 - يىللارغا توغرا كېلىدۇ . برونزا دەۋرى بولسا ، ئۇنىڭدىن سەل كېيىنرەك ، چۈنكى برونزا مىس بىلەن قەلەينىڭ بىرىكمىسىدىن ھاسىل بولىدۇ . ئادەتتە برونزىنى

تۆچ دەيمىز. مىس يۇمشاق بولغاچقا، بۇيۇملارنى ياساشتا قاتتىق تاشتىن ئىشلەنگەن قورالغا يەتمەيتتى. لېكىن، ياغاچ ۋە تاشلار دۇنياسىدا مەدەننىڭ تېپىلىشى ئىنسانىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىدىكى غايەت زور ئۆزگىرىشنىڭ باشلىنىشى بولغان. يېڭى تاش قوراللار دەۋرى بىلەن بىرونزا دەۋرى گىرەلەشكەن مەزگىلدە، ئىشلەپچىقىرىش تېز راۋاجلانغان.

تۆمۈرنىڭ تېپىلىشى پۈتكۈل ماددىي مەدەنىيەتنىڭ قىياپىتىنى ئۆزگەرتىۋەتكەن، شۇنىڭدەك يېقىنقى 3000 يىلدىن بۇيانقى ئەڭ مۇھىم ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشلەرنىڭ زۆرۈر شەرتى بولۇپ بەرگەن. خۇددى ئېنگېلس ئېيتقاندەك، تۆمۈر «تارىختا ئىنقىلابىي رول ئوينىغان». مىلادىيەدىن 2000 يىل ئىلگىرى تۆمۈر كەمرەك ئۇچرىغان بولسا، 1000 يىل ئىلگىرى تۆمۈر ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن. ئۈرۈمچى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي باغىرلىرىدا، قۇمۇل مورىگودا، تاشقورغاننىڭ شامبابا رايونىدا، ياركەنتتە تۆمۈردە ئىشلەنگەن قورال – ياراغلار بارلىقىنى «مۇتىيەنزى تەزكىرىسى» ۋە «خەننامە» نىڭ «غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى» دە قەيت قىلغان (مۇتىيەنزى، يەنى جۇ سۇلالىسىدىن مۇۋاڭ مىلادىيەدىن ئىلگىرى 1001 — 987 – يىللىرى ئۆتكەنلىكى مەلۇم). شۇنىڭدەك ئالتۇنتاغ، قاراقۇرۇم ئېتەكلىرىدە، جۈملىدىن چەرچەن، نىيە خارابىلىرىدا تۆمۈر تاۋلاش ئوچاقلىرى تېپىلدى. قەدىمكى زاماندا تۆمۈر قوراللار سوقۇش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان، تۆچ قوراللار بولسا، قۇيۇش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان.

مىس ـ تۆمۈر قوراللىرى كونا ئىشلەپچىقىرىش
ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە يېڭى ئىشلەپچىقىرىش ئىشلە-
رىنىڭ پەيدا بولۇشىغا زور تۈرتكە بولغان. تۆمۈرچىلىك،
ياغاچچىلىق، ساپالچىلىق سانائەتلىرى بالدۇرقىدىن ئو-
گۇشلۇق تەرەققىي قىلغان، مىس ۋە تۆمۈردىن تۈرلۈك
ياراغلار — قىلىچ، شەمشەر، نەيزە، پىچاق، خەنجەر يا-
ساش ـ سوقۇش ئومۇملاشقان.

ئىشلەپچىقىرىش بارغانسېرى مۇرەككەپلەش-
كەن، ئىككىنچى قېتىمقى چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسى-
ماتى كېلىپ چىققان، يەنى قول ھۈنەرۋەنچىلىك دېھقان-
چىلىقتىن ئايرىلىپ چىققان. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىككى
چوڭ تارمىقى بولغان دېھقانچىلىق بىلەن قول ھۈنەرۋەن-
چىلىكنىڭ ئايرىلىشى نەتىجىسىدە، ئالماشتۇرۇشنى كۆز-
لىگەن بىۋاسىتە ئىشلەپچىقىرىش — تاۋار ئىشلەپچىقىرىش
ۋۇجۇدقا كەلگەن.

ئىلگىرىكى تەڭ قىممەتلىك بويۇم — چارۋا مال ۋە
ئۇنىڭ مويىنلىرىنى باھا ئۆلچىمى قىلىش ئىككىنچى ئو-
رۇنغا چۈشكەن؛ ئۇنىڭ ئورنىنى ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلار
ۋە مەدەن (ئاۋۋال مىس، كېيىنرەك قىممەتلىك مېتال)
ئىگىلىگەن. شۇنىڭ بىلەن، سودا ـ تىجارەت بارا ـ بارا
شەكىللىنىپ، ئىككى ئارىدا مال ئالماشتۇرغۇچىلار ئايرى-
لىپ چىققان. تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى ئەجدادلىرى-
مىز بۇ ساھەدە ناھايىتى پائالىيەتچان بولۇپ، ئارتۇقچىلىق-
لىرىنى نامايەن قىلغان.

يۇڭ توقۇمىچىلىق يارىش يازىقى ۋە تۇرۇم ساي
(جۇڭغارىيە ۋە تارىم ۋادىسى) ئاھالىسىنىڭ چېدىر ـ

ئۆيلىرى ، كۆرپە ـ تۆشەكلىرى ۋە ئىگىن ـ ئاياغلىرى
ئاساسەن يۇڭ توقۇلمىلار بولغانىدى . بۇنى قۇمۇل لاپ-
چۇق ، لوپنۇر ، چارقىلىق ، مىرەن ، نىيە قاتارلىق جايلار-
دىن تېپىلغان زىلچا ـ پالاسلار ، گىلەم پارچىلىرى ، يۇڭ-
دىن توقۇلغان كىيىم ـ كېچەكلەر ، شۇنىڭدەك تارىخىي
يازما مەنبەلەردىكى بايانلار ئىسپاتلىدى . مەسىلەن ، لوپنۇر
ۋە نىيىلەردىن تېپىلغان گىلەم پارچىلىرى ئالتە خىل
رەڭلىك يۇڭ يىپتىن رومبا شەكلىدە گۈل چىقىرىپ تو-
قۇلغان . « قەدىمنامە » نىڭ بىر قىسمى بولغان « يۈي-
گۇڭ » دېگەن كىتابتا يېزىلىشىچە ، تارىم ئاھالىسى زىلچا ـ
گىلەم توقۇش ھۈنىرىنى خېلى بۇرۇنلا ئىجاد قىلغان .
قۇمۇل لاپچۇقنىڭ غەربىي شىمالىدىكى چۆلدە قالغان قەب-
رىلەر (ئارخېئولوگلارنىڭ ئېنىقلىشىچە ، باشلانغۇچ جاما-
ئەنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدىكى قېرىنداش مىللەت قەبرى-
لىرى) دىن تېپىلغان كىيىم ـ كېچەكلەر مۇنداق : مۇردىغا
كىيگۈزۈلگەن ئىگىن قىزىل ، قوڭۇر ، يېشىل ، قارا يۇڭدا
رەڭلىك قىلىپ ، چوڭ ـ كىچىك كاتەكچە ، رەڭدار يول-
لۇق توقۇلغان رەختتىن تىكىلگەن ؛ ئايال مۇردىنىڭ ئۇ-
چىسىدىكى ئېگىن قىزىل تەگلىككە تىرىگېنومېترىك شە-
كىلدە يامرىتىپ ، سېرىق يۇڭدا گۈل كەشتىلەنگەن . مە-
رەندىن تېپىلغان قاتقان مۇردىلارنىڭ ئېگىنلىرىمۇ رەڭلىك
يۇڭ توقۇلمىلار ئىكەن .

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي بېيجىڭدا
ئۇيۇشتۇرغان كۆرگەزمىگە « تارىخىي دەۋرلەردىكى تو-
قۇلما ماللار » قويۇلغان . بۇ تېپىندىلەر بۇنىڭدىن
3000 ـ 4000 يىل ئىلگىرىكى دەۋرگە تەئەللۇق ياغاچ ،

مىس ، سۆكەتلەردىن ياسالغان چەچكە ، كۆرەك ، چىغ-
رىق ، تۇمۇنە ، يىگ ، ئۇرچۇق ۋە توقۇلما رەختلەر ؛ بۇ
تېپىندىلەر قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ يۇڭ قىرقىش ،
ساۋاش - ئېتىش ، ئىگىرىش ، توقۇش ۋە ئېگىن تىكىشتەك
ئىلغار تېخنىكىنى ياراتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ .

دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك نۇقتا شۇكى ، مەيلى
قۇمۇلدىكى لاپچۇقتىن ، توقسۇندىكى ئالغۇيدىن ياكى چار-
قىلىقتىكى مىرەندىن بولسۇن ، تېپىلغان يۇڭ توقۇلمىلار-
نىڭ توقۇلۇش ئۇسۇلى ۋە چىقىرىلغان گۈل نۇسخىلىرى
ئاساسەن ئوخشاش . قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز يۇڭ توقۇل-
مىلارنى ئۆزلىرى ئىستېمال قىلغاندىن تاشقىرى گۈللۈك
كىگىز ، پالاز ، زىلچا ، چەكمەنلەرنى ئىچكى ئۆلكىلەرگە
ئاپىرىپ ، مالغا ئالماشتۇرغانلىقىنى تارىخىي يازما مەنبەلەر
دەلىللەيدۇ .

قاشتاشچىلىق يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ كېيىنكى
باسقۇچىغا تەئەللۇق دەپ مۆلچەرلەنگەن (گەنسۇ قەدىمكى
قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان) خوتەن قاشتېشى ، ئەنياڭ-
دىكى « يىن خارابىسى » قەبرىستانلىقىنىڭ 5 - قەبرىسى-
دىن چىققان قاشتاش بۇيۇملىرى ، جېجياڭنىڭ مودو
خارابىسىدىن ، گۇاڭدۇڭنىڭ شىشا قەبرىستانلىقىدىن ،
شەندۇڭنىڭ لۇڭشەن خارابىسىدىن ، خېنەننىڭ سولى
خارابىسىدىن تېپىلغان قاشتاش بويۇملىرى كەم دېگەندە
شاڭ دەۋرى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 18 —— 11 - ئەسىر-
لەر) دە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئېلىپ بېرىلغانلىقى مەلۇم .
« گۈەنزى » كىتابىدا ، « قاشتاش گۈزلەر يېنىدىكى تاغ-
دىن چىقىدۇ » (« ئۆلچەم » ، « ئەل خەزىنىسى » ،

« مىزان » دېگەن تارىخىي مەنبەلەردىمۇ شۇنداق قەيت
قىلىنغان) ۋە « قاشتاش چىقىدىغان دىيار بىلەن جۇ
سۇلالىسىنىڭ ئارىلىقى 7800 يول كېلىدۇ » دەپ قەيت قى-
لىنغىنىغا قارىغاندا ، خوتەن رايونىدىن چىققانلىقىدىن دې-
رەك بېرىدۇ . قاشتېشىنى قېزىش ۋە قاشتېشىدىن تۈرلۈك
بۇيۇملارنى ئىشلەش ناھايىتى قاتتىق قوراللارنىڭ بولۇ-
شىنى ۋە ئىنچىكە ھۈنەر ـ سەنئەتنى تەلەپ قىلىدۇ . دې-
مەك ، قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز مىلادىيەدىن 2000 يىل ئىل-
گىرىلا قاشتاشچىلىق ھۈنىرىنى كەشپ قىلغان .

قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئۆز ئالدىغا مۇھىم بىر ئىقتى-
سادىي تارماق بولۇپ شەكىللەنگەندىن كېيىن ، قول ھۈ-
نەرۋەنچىلىكمۇ تۈرلۈك كەسپلەرگە بۆلۈنگەن . كوزىچى-
لىق ، مىسكەرلىك ، كۆنچىلىك ، تۆمۈرچىلىك ، خالۋاپ-
لىق ، ياغاچچىلىق (جۇملىدىن قىرغۇچىلىق) ، تاشچى-
لىق ، تامچىلىق (بىناكارلىق) ، زەرگەرلىك ۋە باشقىلار .

بىناكارلىق ئادەملەرنىڭ ئولتۇراقلىشىشىدا مۇھىم
كەسپ بولۇپ ، خېلى بۇرۇن راۋاجلانغان . ئادەملەر مە-
ھەللە ـ كەنت بولۇپ ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن ، نوپۇس-
نىڭ كۆپىيىشى ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئەت توقۇنۇشى تۇپەي-
لىدىن ، مەھەللىلەرنى ئىھاتىگە ئېلىش يولى بىلەن قوغدى-
نىش تەدبىرلىرى قوللىنىلغان . ئارخېئولوگلارنىڭ تەتقىق
قىلىشىچە ، كىچىك قورغانلار برونزا ـ تۆچ دەۋرىنىڭ ئا-
خىرىدا ۋۇجۇدقا كېلىشكە باشلىغان . تۆمۈر قورال دەۋرىدە
بولسا ، قورغان بىنا قىلىش ئومۇملاشقان . مۇنداق قور-
غانلار دەسلەپتە تولاراق ئېگىز دۆڭلەرگە ، دەريانىڭ ئېگىز
قاشلىرىغا تاش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق قىلىپ بىنا قىلىنغان .

تـۇزلەڭلەردە بولسا ، سوقما تاملار بىلەن بىنا قىلىنغان .
تۇرالغۇ ئۆيلەرنىڭ تۈزۈلۈشمۇ ئادەملەر ماكانلاشقان يەر-
لەرنىڭ تەبىئىي شارائىتىغا بېقىپ هەر خىل بولغان . كىـ-
چىك قورغانلار كېيىنكى تەرەققىيات نەتىجىسىدە « بالىق »
يـاكى « كەنت » (شەهەر) لەرگە ئاساس بولغان . خۇ-
سـۇسىي مۈلۈكنىڭ كېلىپ چىقىشى بىلەن ، بارا ـ بارا
شەهەر دۆلەتلىرى ـــ « كىچىك ئەل » ۋۇجۇدقا كەلگەن .
تارىم ئويمانلىقىدا بولسا ، مۇنداق دۆلەتلەر تۆمۈر قورااللار
دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىدا پەيدا بولغانلىقىنى تارىخىي
مەنبەلەر دەلىللەيدۇ .

2 . مەدەنىي هايات

مەدەنىي هايات دېگەندە مەنىۋى مەدەنىيلىك كۆزدە
تۇتۇلىدۇ . ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىجادىي تەسەۋۋۇر كۈچى
ۋە كـەشپىياتچىلىق ئىقتىدارى تارىخنىڭ تۈرلۈك باسقۇچ-
لىرىدا ، بولۇپمۇ مەنىۋى مەدەنىيلىك ساهەسىدىمۇ ئالاهىدە
نامايەن بولغان .

دەرۋەقە ، جەمئىيەتنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشى جەمئى-
يەتنىڭ ماددىي تۇرمۇش شارائىتىغا ، شۇنداقلا ئىجتىمائىي
مەۋجۇدىيەتكە باغلىق بولىدۇ . ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى-
نىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى مەنىۋى مەدەنىيلىكنىڭ سەۋى-
يىسىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ . يۇقىرىدا بىز قەدىمكى ئادەم-
لەرنىڭ تەپەككۇر ـ چۈشەنچىلىرى ، دىنىي هەم مەنتىقىي
قاراشلىرى توغرىسىدا قىسقىچە پىكىر يۈرگۈزدۇق . ئەمدى

ئەجدادلىرىمىزنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنىڭ باشقا تەرەپلىرىگە نەزەر ئاغدۇرايلى.

ئادەتتە، دۇنيا تارىخشۇناسلىرى قەدىمكى مەدەنىيەتلەر توغرىسىدا تەھرىر ياكى تەقرىر قىلغاندا: قەدىمكى مىسىر مەدەنىيىتىنى يېزىق، دىن، ئەدەبىيات، بىناكارلىق، ئويمىكارلىق ۋە رەسسساملىق، ئىلىم ـ پەندىن ئىبارەت دەيدۇ؛ سۇمىر ـ بابىل مەدەنىيىتىنى يېزىق، دىن، ئەدەبىيات، ئىلىم ـ پەندىن ئىبارەت؛ يۇناننىڭ كلاسسىك مەدەنىيىتىنى ئەدەبىيات، بىناكارلىق ۋە سەنئەت، تارىخشۇناسلىق، پەلسەپە، ئىلىم ـ پەندىن ئىبارەت دەيدۇ. ئەمما، قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىغا دائىر يازما مەنبەلەر ناھايىتى كەمچىل بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەقىقىي ئەھۋالى توغرىسىدا ئېنىق بايان قىلىپ بېرىش تەس. پەقەت ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلەرگە ئاساسەن، يازما مەنبەلەردە ياندىشىپ يېزىلغانلارنى يىپ ئۇچى قىلىپ، قىياسەن پىكىر يۈرگۈزۈش مۇمكىن.

بېزەك

تەخمىنەن كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىدىن كېيىن، ئىنسانلاردا گۈزەللىك تۇيغۇسىنىڭ ئامىللىرى پەيدا بولغان. ئالدى بىلەن ئادەملەر ئۆز تەنلىرىنى بېزەشكە كۆڭۈل بۆلگەن. مىنېرال بوياقلارنىڭ پەيدا بولۇشى ئەنە شۇنى كۆرسىتىدۇ. مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تېپىلغان بوياقلارنى ئادەملەر ئۆزلىرىنى بېزەش ئۈچۈن ئىشلەتكەن بولسا، بوياقلار ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ ئاڭ ـ پىكرىدە ئوت، قۇياش، كۈن ـ تۈن قاتارلىق سىمۋوللار

ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئەقلىي چۈشەنچىلەر بىلەنمۇ گىرە-
لىشىپ كەتكەن. ئىنسانلار ئۆزلىرى ياشىغان مۇھىتقا ۋە
ئەقلىي چۈشەنچىسىگە ئاساسەن، بوياقلارنى تاللىغان.
ئۇلار ئىلگىرى ئۆسۈملۈكلەردىن بوياق ئالغان. مەسىلەن،
«چاۋزۇ» دېگەن چاتقالدىن قىزىل بوياق چىقارغان؛ تاغ
جىنسلىرىدىن «قاراغۇ» (بىر خىل زاك) نى تاپقان.

قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزدىن ھېسابلانغان قىزىل
دىلار بەدەنلىرىنى بېزەشتە قىزىل رەڭنى ئىشلەتكەچكە،
قوشنا قەۋملەر ئۇلارنى «قىزىل دىلار» دەپ ئاتىغان بو-
لۇشى مۇمكىن. قەدىمكى ئىنسانلار ئادەتتە جەڭ ۋاقتىدا
ياكى تەنتەنىلىك سورۇنلاردا تەنلىرىنى قىزىل رەڭدە
تۈرلۈك نەقىشلەر بىلەن بېزىگەن. مەسىلەن، سىبىرىيە-
دىن ئامېرىكا قىتئەسىگە كۆچۈپ بارغان ئىندىئانلارنىڭ
يۈز ۋە كۆكرەك، ئۇچلىرىغا قىزىل ـ ئاق رەڭلەردە يول ـ
يول سىزىقلارنى، تۈرلۈك بېزەك شەكىللەرنى سىزىۋېلى-
شىدىن ئۇلارنىڭ قەدىمكى يۇرتىدا ياشىغان قەۋملەر مۇ-
شۇنداق قىلىدىغانلىقىنى قىياس قىلىش مۇمكىن. بۇنداق
بېزەشنى ئەجدادلىرىمىز «بود بېزەك» (بوي ـ بەدەن
زىننىتى) دەپ ئاتىغان، بۇنى يەڭگۈشلەپ تۇرغان.
ئۇلاردىن باشقا، يۈز ۋە تەن ھەم بىلەك ئەتلىرىگە رەڭلىك
نەشتەر ياكى تىكىنەك بىلەن گۈل ـ شەكىللەر چېكىپ
بېزەش ئادىتىمۇ بولغان. بۇ كۆپىنچە خوتۇنلار قىلىدىغان
بېزەك ئىكەن. بۇنى «تۈكۈن» دەپ ئاتىغان. رۇس سا-
ياھەتچىسى مىكلوخوماكلاينىڭ خاتىرىسىدە يېزىلىشىچە،
پاپۇئاسلار (يېڭى گىۋىنىيە خەلقى) باللارغا چاچ چې-
قىشى بىلەنلا قارا بوياپ قويىدىكەن؛ بالا ئۈچ ـ تۆت ياشقا

كىرگەندە چېچىنى چۇشۇرۇۋېتىدىكەن . بالىلارنىڭ
چاچلىرىدا پارازىتلارنىڭ پەيدا بولماسلىقى ئۈچۈن ھۆل
كۆلنى چاچلىرىغا سۇرتۇپ قويىدىكەن . بالا 10 — 14
ياشلارغا يەتكەندە ، قۇمۇش تارغاق بىلەن كۆنىگە بىر
قانچە قېتىم تارايدىكەن . ئىندىئانلارنىڭ ئادەتلىرىدىن قى-
ياس قىلغاندا ، قىزىل دى ۋە گۆزلەردە چاچ ئۆرۈش ئو-
مۇملاشقانىكەن . يىگىت — قىزلار ئۆي — ئوچاقلىق بول-
غاندا ، ئەرلەر چېكە چاچلىرىنى ئىككى تال ئۆرۈپ ، ئۇ-
چىنى ئارقا چېچىغا قوشۇپ سىلىنىدۇرۇپ قويىدىكەن . بۇ
« جۇپلۇك » نىڭ بەلگىسى بولسا كېرەك . قىزلار بولسا
چاچلىرىنى ئۇششاق ئۆرۈيدىكەن ، ئوغۇللار ئۆرمەيدى-
كەن . بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى زامانلاردا چاچلى-
رىنى بېزەشكە ئەھمىيەت بەرگەنىكەن . جىگدە يىلىمىنى
چاچقا سۇرۇش قەدىمدىن قالغان ئادەت ئىكەن . جىگدە
يىلىمى بىرىنچىدىن ، چاچنى پارقىرىتىدىكەن ۋە چاچقا
قۇۋۋەت بولىدىكەن ، ئىككىنچىدىن ، چاچنى پارازىتلاردىن
ساقلايدىكەن .

رۇس ساياھەتچىلىرىدىن پرژېۋالسكىي مۇنداق
يازغان : « ھازىر چەرچەن ئاھالىسى بەزى قەبرە ساندۇق-
لىرىنى ئۇچراتقان . ئۇنىڭدىكى قاتقان مۇردىلار چىرىمەي
ساقلانغان . . . ئەرنىڭ بويى ئېگىز ھەم چېچى ئۇزۇن ؛
ئايالنىڭ چېچى ئۆرۈكلۈك ئىكەن . قەبرىدە 12 ئەر مۇردا
بولۇپ ، ئولتۇرغۇزۇپ دەپنە قىلىنغان . . . كىيىملىرى يۇڭ
توقۇلما ؛ ئۇششاق نوقۇتتەك ئالتۇن مۇنچاقلار بىلەن جى-
يەكلەنگەن . بەزىدە ، مۇردىلارنىڭ يېنىدىن ئات — قوي
سۆڭەكلىرى تېپىلغان . چەرچەنلىكلەر تارىم دەرياسىنىڭ

ئوڭ قىرغىقىدىكى ئاقتارما كەنتىنىڭ ئۇدۇلىدىكى 〈 شەھىرى كۆتەك 〉 (ئالتۇن كۆتەك شەھىرى) دىنمۇ يادىكارلىقلارنى كۆپ ئۇچرىتىدىكەن . »

قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزدىن « ئات پاچاقلىقلار » دەپ ئاتالغان دىڭلىنلەر ئاتنىڭ شىراق تېرىسىدىن دەپتىن قىلىپ ، پاچاقلىرىغا كىيىۋالىدىكەن . بۇ بىرىنچىدىن ، قىشتا سوغۇقتىن ساقلىسا ، ئىككىنچىدىن ، چاتقاللىقلاردا شاخ ـ شۇمبا ، تىكەنلەردىن ساقلايدىكەن . خوتۇن ـ قىزلار باشلىرىغا تەبىئىي گۈل ـ چېچەكلەردىن بېزەكلەر تاقىغان ؛ هازىرقى چاغدىمۇ چېكىگە گۈل قىسىش ، مەشرەپلەردە گۈل ئويۇنى قىلىش ئۇيغۇلارنىڭ قەدىمدىن تارتىپ گۈل خۇمار ئىكەنلىكىنى كۆرسەتسە كېرەك ؛ ئۇلاردىن باشقا دوپپا ـ تەلپەكلىرىگە بالدۇر سۆڭەك ـ چىشلاردىن ، كېيىن مىس ـ تۇچلاردىن ياسالغان جىيەك ـ قاداقلار ، پەر ـ ماموقلاردىن ئوتۇغاتلار تاقىسا ، ئەرلەر يازلىق قىرلىق قالپاق ـ تۇماقلىرىغا چاغىر ـ توغرۇل قۇشلارنىڭ پەيلىرىنى قادىۋالىدىكەن . تارىخىي يازما مەنبەلەردە ، دى ـ دىڭلىنلار باشلىرىغا لاچىن قاناتلىرىنى قادىۋالىدىكەن ؛ ناهايىتى جەبدەس ـ جەسۇر ، ئۇستا چەۋەنداز هەم تىيرەنداز دەپ تەسۋىرلەنگەنلىكى ئەنە شۇنداق بېزەككە ئەهمىيەت بەرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ .

سەنئەت

ئىپتىدائىي سەنئەتنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە خاراكتېرى توغرىسىدا ئارخېئولوگلار ۋە ئېتنولوگلار تۈرلۈك پىكىرلەرنى بايان قىلغان . تارىخشۇناسلار دۇنيا قەۋملىرىـ

نىڭ سەنئەتلىرى توغرىسىدا كىتابلار يازغاندا ، كۆپىنچە قەدىمكى مىسىر ، بابىل ــ ئاسسۇرىيە ، يۇنان ــ ھىندىستان-نىڭ ، ئۇلاردىن قالسا ئىران ــ ئوتتۇرا ئاسىيا تۇزلەڭلىكى-نىڭ سەنئەتلىرى توغرىسىدا ناھايىتى تەپسىلىي بايان قى-لىشىدۇ . ئۇزاق زامانلارغىچە تەبىئىي ــ ئىجتىمائىي شارا-ئىتلار تۈپەيلىدىن يېرىم كۆچمەن ھالىتىدە قالغان ياكى ئولتۇراقلاشقان بولسىمۇ ، لېكىن بېكىنمە ــ توسۇق شارا-ئىت ئىچىدە ياشىغان قەۋملەرنىڭ سەنئەت يادىكارلىقلىرى توغرىسىدا رەسمىي تارىخ كىتابلىرىدا يوق دېيەرلىك سۆزلىنىدۇ .

ئوتتۇرا ئاسىيا ، جۇملىدىن ئالتاي ــ تەڭرىتاغ ، يارىش يازىقى ، تۇرۇم سايلىقىدا ياشىغان قەدىمكى قەۋم-لەرنىڭ سەنئەتلىرى توغرىسىدا قىيا تاش رەسىملىرى ، مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن قېزىلغان تېپىندىلاردىكى نە-قىش ــ شەكىللەر ۋە بىناكارلىق ئۇسلۇبىدىكى ئۆزگىچە-لىكلەر تەتقىق قىلىنسا ، مەزكۇر سەنئەت ئىجادكارلىرىنىڭ قانچىلىك ماھىر سەنئەتكار ئىكەنلىكى گەۋدىلىنىدۇ .

قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ياراتقان ئىپتىدائىي سەن-ئەت توغرىسىدا ، كۆزگە كۆرۈنگەن ئۇيغۇر ئارخېئولوگ-لىرىمىزدىن ئابدۇقەييۇم خوجىنىڭ كۆپ ئەمگەك سىڭ-دۈرۈپ يازغان « غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت » دېگەن تارىخىي ــ ئىلمىي ئەسىرىدە مەخسۇس بايان قى-لىنغان . شۇڭا ، مەن بۇ تەسنىپىمدە ئىپتىدائىي سەنئەت-نىڭ ئايرىم ساھەلىرى ئۈستىدىلا قىسقىچە توختىلىمەن .

سەنئەت ئەسەرلىرى كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا رەسمىي پەيدا بولۇپ ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ نۇر-

غۇنلىغان رېئال رەسىملەر ، ئويمىكارلىق ئەسەرلىرىنى ياراتقانلىقىنى ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلار كەينى — كەينىدىن ئىسپاتلاپ كەلمەكتە . بۇنداق تەسۋىرىي سەنئەتنىڭ شەكىللىرى خىلمۇخىل ، ئۇسلۇبلىرىمۇ خىلمۇ خىل بولۇپ ، تاشلارغا ۋە سۆڭەكلەرگە ، ساپال قاچىلارغا چۈشۈرۈلگەن ئەسەرلەردە رېئالىستىك روھ ۋە تۇرمۇش بۇياقلىرى گەۋدىلەندۈرۈلگەن ھەمدە گۈزەللىكتە خېلى يۇكسەك سەۋىيە ئىپادىلەنگەن . مەزمۇنلىرىمۇ مول بولۇپ ، ھايۋانات ، ئۆسۈملۈك ۋە چەررەندە — پەررەندىلەر ، ئوۋچىلار ، سەرۋازلار ، ئېكىنچىلەر ، چارۋىچىلار ، ئۇسسۇلچىلار ، سازچىلار ، سېركىچىلەر جانلىق تەسۋىرلەنگەن . بەزى رەسىملەر ناھايىتى يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئىشلەنگەن بولۇپ ، گۈزەللىك دەرىجىسى ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىمۇ ھەيران قالدۇرىدۇ . ئىپتىدائىي قەبىلىلەر ياراتقان رەسىملەرنىڭ كۆپىنچىسى دىنىي ئەقىدە بىلەن مۇناسىۋىتى بولماي ، ئادەملەرنىڭ ھېس — تۇيغۇ ۋە كەيپىي — ھاللىرى ئىپادىلەنگەن . مەسىلەن ، بەزى قەبىلىلەر ئوۋ ياكى جەڭدىن ئىلگىرى يەرلەرگە شەكىللەر سىزىپ ، سىزىقلار ئۈستىدە تۈرلۈك نىقابلانغان ھالدا ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرىنى ئورۇنداش ئارقىلىق قىلماقچى بولغان ئوۋ — جەڭ پائالىيەتلىرىگە ئۇتۇقلار تىلىسە ، بەزى قەبىلىلەر ئۇنداق پائالىيەتلەردىن كېيىن ئاشۇنداق ئويۇن — تاماشا بىلەن غەلىبىسىنى تەنتەنە قىلغان .

نەغمە ۋە ئۇسسۇل سەنئەتنىڭ مۇھىم بىر ساھەسى بولغان كۈي — چالغۇنى ئالساق ، مۇزىكا سەنئىتى ئىنسانلاردا ئەمگەك بىلەن تەڭ يارىتىلغان . ئىنسانلاردا رىتىم تۇيغۇسى

پەيدا بولۇپ، مەلۇم قانۇنىيەت بىلەن تەكرارلانغان ئاۋازلار گۇرۇپپىسىنى ياكى ئۆزئارا ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئاۋازلارنى سېزىش قابىلىيىتى تۇغۇلغان. لېكىن، ئىنسانلاردىكى بۇ خۇسۇسىيەت سەزگۈ ئەزالىرى تەرەققىي قىلىپ مەلۇم سەۋىيىگە يەتكەندە پەيدا بولغان. بۇ ھەقتە ماركس مۇنداق دېگەن: «سۇبيېكتىپ جەھەتتە ئىنسانلارنىڭ ھېسسىي بايلىقى ئېرىشكەنلىكى، مۇزىكىدىن ھۇزۇرلىنىدىغان قۇلاقنى، شەكلىي گۈزەللىكنى پەرق ئېتىدىغان كۆزگە ئېرىشكەنلىكى پەقەت ئىنسانىيەتنىڭ ئوبيېكتىپ سۈرەتتە كېڭىيىپ بارغان ماھىيەتلىك بايلىقىدۇر، خالاس.»

ئالىملارنىڭ بەزى رايونلاردىكى ئىپتىدائىي قەبىلىلەرنى تەكشۈرۈپ كۆزىتىشىچە، ئۇلارنىڭ مۇزىكا تونلىرى ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، la دىن mi غىچىلا بولغان. رېتىملىق ئاۋازلار بارا - بارا مۇرەككەپلەشكەن. تارىخىي يازما مەنبەلەردە، ئورال - ئالتاي، تەڭرىتاغ - تارىم قەۋملىرىنىڭ ناخشا - مۇزىكىغا ھەۋەسلىك ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان. ئەڭ بۇرۇن ئەمگەك - تەنتەنە مۇزىكىسى پەيدا بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇيغۇر ناخشىلىرىنىڭ تۈرلىرىدىن دالا - ئورمان ۋە ئېتىز - خامان ناخشىلىرى ئادەتتە سوزۇلۇپ ئېيتىلىدۇ ۋە سادالىرى ئۇزاقلارغا كېتىدۇ. «ۋېينامە» نىڭ «گاۋجۈي» (گاۋچې، ئېگىز ھارۋىلىقلار ياكى قاڭقىللار ۋەياكى توخرىلار) دېگەن ماۋزۇسىدا: «بۇ ئادەملەر خۇددى بۆرە ھۇۋلىغاندەك ئۈنلىرىنى سوزۇپ ناخشا ئېيتىدۇ» دەپ يېزىلغانلىقى قەدىمكى ناخشىلىرىمىزنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلدۈرگەن.

ناخشىلارغا تەڭكەش قىلىنىدىغان چالغۇ ئەسۋاب-

لىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە ئالىملار تۈرلۈك پىكىر-
لەرنى بايان قىلىشقان . بەزىلەر ئاۋۋال « دۇمباق » ئىجاد
قىلىنغان ، كېيىن پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ (مەسـ
لەن ، نەي تىپىدىكى) ئىجاد قىلىنغان دەيدۇ . ئالىملار
ئۆزلىرى تەكشۈرگەن « ئىپتىدائىي قەبىلىلەر » نىڭ تۇر-
مۇش شارائىتلىرىغا قاراپ ، ئاشۇنداق ھەر خىل پىكىر قىـ
لىشقان . ئەجدادلىرىمىزنىڭ ياشاش تەرزىگە ۋە مۇھىتىغا
ئاساسلانغاندا ، ئالدى بىلەن پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ
ئىجاد قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن . مەسىلەن ، كېيىك ،
ئارقار مۈڭگۈزلىرىدىن « بۇرغا » ، قومۇش بوغۇملىرىدىن
« سىبىزغا » ، كېيىنچە « بالىمان » ، ئۇنىڭدىن كېيىن
تاش - تاياقلاردىن « چاكىلداق » ، ئۆچكە - موزاي تېرى-
لىرىدىن « دۇمباق » ئىجاد قىلىنغان دېگەن پىكىر ئەمەلـ
يەتكە ئۇيغۇن كېلىدۇ . بۇ چالغۇ ئەسۋابلىرىغا ئۇلارنى
چالغاندا چىققان ئاۋازنىڭ خۇسۇسىيىتىگە قاراپ نام قويۇ-
غان . مەسىلەن ، « دۇمباق » — « دۇم ! دۇم ! پاق ! »
دېگەن ئاۋازدىن ، « بۇرغا » — بۇۋ . . . قىلىپ بۇرقىغان
ئاۋازدىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن . كېيىنچە دۇمـ
باقلارنىڭ تۈرى كۆپەيگەن : چېكىپ ياكى سوقۇپ چالىـ
دىغان ھەرخىل دۇمباقلار ياسالغان . « داپ » — « داپـ
پۇر ، داپ ! » دېگەن ئاۋازدىن ئېلىنغان (بەزى مۇزىكا
تارىخچىلىرى « داپ » قەدىمكى كۇچار تىلى « داپ لاپ »
نىڭ قىسقارتىلمىسى دەيدۇ) . تارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرى
بولسا كېيىنچىرەك پەيدا بولغان ، مۇنداق چالغۇلارنىڭ
بوۋىسى « تارىڭ بىر » بولۇپ ، كېيىن « تامبىر » بولۇپ
ئۆزگەرگەن ، بۇ دەسلەپتە جۈپ تارلىق (ئۈچەيدىن

ئىشلەنگەن تار) چالغۇ بولۇپ ، بارا ــ بارا « دومبىر » ، « ئۈچتار » ، « جۇپتار » قاتارلىق چالغۇلار كېلىپ چىققان دەپ تەخمىن قىلىنىدۇ . چالغۇ ئەسۋابلىرى دەسلەپتە تۇرمۇش ئېھتىياجىدىن (ئوۋچىلار بىر ــ بىرىنى خەۋەردار قىلىش ، چارۋىچىلار يىراقتا يايلاپ كەتكەن ماللارنى يىغىش ئۈچۈن بۇرغىنى ، ئوۋ ھايۋانلىرىنى ئۈركىتىش ئۈچۈن دۇمباقنى) ئىجاد قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن .

ئۇسسۇلمۇ مۇزىكىغا باغلىق ھالدا پەيدا بولغان . بەزى ئۇسسۇللار ئادەملەرنىڭ ياشاش پائالىيەتلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان . مەسىلەن ، ئوۋچىلىق ، جەڭ ھەرىكەتلىرى ياكى كۆكۈل ئېچىش ــ قىزىقچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئۇسسۇللار . قەدىمكى زاماندا ئەڭ ئومۇملاشقىنى ھايۋان ياكى ئۆسۈملۈككە تەقلىد قىلىپ ئورۇندىغان ئۇسسۇللاردۇر . دىنىي ئەقىدىلەر پەيدا بولغاندىن كېيىن ، بەزى ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرى سېھىرگەرلىك ــ پىرىخۇنلۇق (ئېنىقراقى شامانلىق) بىلەن ئالاقىدار بولسا كېرەك . ئومۇمەن ، ئىپتىدائىي ئادەملەر تۇرمۇشتا بىرەر مۇھىم ۋەقە ، ھادىسە يۈز بەرگەن ھامان نەغمە ــ ناۋا (ناخشا ــ ئۇسسۇل ۋە چالغۇ پائالىيەتلىرى) ئۆتكۈزگەن . مەسىلەن ، زەپەر تەنتەنىسى ، توي مۇراسىمى (ئات قويىدى تويى ، ئۆيلۈك ــ ئوچاقلىق تويى) ، ئۆلۈم تەزىيىسى بولغاندا نەغمە ــ ناۋا قىلىشقان . يېقىنقى زامانغىچە ساقلىنىپ قالغان ئىپتىدائىي قەبىلىلەرنىڭ تۇرمۇشىنى تەكشۈرۈشتىن ھاسىل قىلىنغان ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا ، قەدىمكى ئادەملەر بۈرۈنقى ئاتا ــ بوۋىلىرىنىڭ تۇرمۇشلىرىدىن ئېپىزوتلارنى ئىپادىلەيدىغان ناخشا ــ

ئۇسسۇل پائالىيەتلىرىنى كۆپرەك ئۇيۇشتۇرىدىكەن . كې-
يىنكى چاغلاردا مۇنداق مۇزىكىلىق پائالىيەتلەردىن تىيا-
تىرچىلىق (دراما ۋە تراگېدىيە) كېلىپ چىققان .

ئېغىز ئەدەبىياتى ئەمگەككە ماسلاشقان رىتىملىق
ئاۋازلارنىڭ بوغۇم - بوغۇم بولۇپ چىقىشى ئارقىسىدا ،
ئاۋۋال يەككە بوغۇملۇق سۆزلەر پەيدا بولغىنىدەك ، تىل
تەرەققىياتى جەريانىدا قوشاقلارنى توقۇش قەدىمكى ئا-
دەملەرنىڭ بىر خىل تىل سەنئىتى بولۇپ شەكىللەنگەن .
ئادەملەر ئېغىر نەرسىلەرنى كۆتۈرگەندە ، ھەممە ئادەمنىڭ
تەڭكەش ھالدا كۈچ چىقىرىشى ۋە ئۆز ئارا مەدەت بېرىشى
ئۈچۈن « ھە - ھۇ » دېگەن رىتىملىق ئاۋازلار دەسلەپكى
كۈي شەكلىگە كىرگەن . بۇ بارا - بارا مەنىلىك سۆزلەر
بىلەن ئىپادىلەنگەن . دېمەك ، قوشاق ئەمگەك بىلەن تەڭ
پەيدا بولغان ۋە راۋاجلانغان . تىل ۋە ئەقلىي چۈشەنچى-
لەرنىڭ يۈكسىلىشى ۋە خىلمۇخىل مەزمۇنلۇق بولۇشى
ئارقىسىدا ئادەملەر ، بولۇپمۇ « قام » ۋە « تويىن » لار
تەڭرى ۋە ئاغۇنلار توغرىسىدا ، ئۆزلىرى مۇقەددەس بىل-
گەن توتېملار توغرىسىدا تۈرلۈك ئەپسانىلەرنى توقۇغان .
بۇلار بارا - بارا رىۋايەتلەرگە ئايلانغان . بەزى قەبىلىلەر
ئۆزلىرى ئىخلاس قىلغان توتېملىرى (ھايۋان ياكى ئۆ-
سۈملۈك) نى ئىلگىرى ئادەم ئىكەن دەپ بىلگەن . شۇنىڭ
بىلەن ئادەملەر ھايۋان ياكى ئۆسۈملۈككە ئادەم خاراكتې-
رىنى بەرگەن . مەسىلەن ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى ھۇن
پادىشاھىنىڭ قىزى بىلەن بۆرىدىن ئاپىرىدە بولغانلىقى
توغرىسىدىكى ئەپسانە ، ياكى ئوغۇزخانغا يايلىلىق كۆك
بۆرىنىڭ يول باشلىشى توغرىسىدىكى ئەپسانە ۋەياكى بول-

مىسا ئۇيغۇرلار خاسىيەتلىك دەرەخنىڭ پورەكلىرىدىن ئا-
پىرىدە بولغان بەش ئوغۇلنىڭ ئەۋلادى ئىكەن دېيىلگەن
ئەپسانە ۋە باشقىلار . ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تە-
رەققىيات سەۋىيىسى تۆۋەن بولغاچقا ، ئەپسانىلەرمۇ ئاددىي
بولغان . ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ،
ئىلىم توغرىسىدىكى ساۋاتنىڭ ئېشىشى ۋە ئادەملەرنىڭ
تەبىئەت ئۈستىدىكى كونتروللۇق قىلىش دائىرىسىنىڭ
كېڭىيىشى ئارقىسىدا ئەپسانىلەرمۇ ئۆزگىرىپ — مۇرەك-
كەپلىشىپ بارغان . تەرەققىيات نەتىجىسىدە ، ئادەملەر
ئۆتمۈشتىكى ھاياتنى تەسۋىرلەپ بېرىش ئۈچۈن قەھرى-
مانلىق ئەپسانىلىرىنى توقۇپ چىقارغان . بۇنداق ئەپسانى-
لەردە بەزى ئۆرپ — ئادەتلەر ، قائىدە — يوسۇنلار ياكى
ئىقتىسادىي تۇرمۇشتىكى بىرەر مۇھىم ۋاستىلەرنى مەلۇم
بىر قەھرىمان شەخس ياراتقان ؛ ياكى ئاتا — بوۋىلىرىنى
تەبىئىي ياكى ئىجتىمائىي پالاكەتلەردىن مەلۇم بىر تەدبىر-
لىك باتۇر قۇتقۇزۇپ قالغان دېگەندەك ئەقىدىلەر سۆزلە-
نىدۇ . مەسىلەن ، خۇاشيالاردىكى پەنگۇ بىلەن نۈيۋا توغ-
رىسىدىكى ئەپسانىدە ئۇزاق قەدىمكى زاماندا دۇنيا بىلەن
ئىنسانىيەتنىڭ ئاپىرىدە بولۇشىغا دائىر چۈشەنچە ئەكس
ئەتتۈرۈلگەن . كېيىنرەك قەۋملەر ئېتىقاد قىلغان دىنلار-
نىڭ تەسىرى بىلەن ئەپسانىلەرمۇ دىنىي تۈس ئالغان .
ئۇيغۇرلارنىڭ « ئالپ ئەر تونڭا » (ئەفرا سىياب) توغرى-
سىدىكى رىۋايىتى ناھايىتى ئۇزاق زاماندىن باشلىنىدۇ ۋە
ئۇنىڭ 1000 ياشقا كىرگەنلىكى بايان قىلىنىدۇ . كېيىنرەك
تۈزىتىلگەن نۇسخىلىرىدا بۇ قەھرىماننى نوھ پەيغەمبەرنىڭ
دىنىدا دېيىلسە ، بەزى نۇسخىلىرىدا مەجۇسى دىنىدا ،

ھەتتا ئىسلام دىنىدا دەپ سۆزلىنىدۇ. ئەپسۇسكى، قەدىمكى ئېغىز ئەدەبىياتىمىز نەمۇنىلىرىنىڭ يازما نۇسخىلىرى بولمىغانلىقى سەۋەبىدىن بىزگىچە ئەينەن يېتىپ كېلەلمىگەن.

يېزىق

يېزىقنىڭ پەيدا بولۇشى، مەنبەسى جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلاشقان بولىدۇ. يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا، ئادەملەرنىڭ تەبىئەتنى كونترول قىلىش ئىقتىدارى ئۆسۈپ، ئۇرۇغ — تارىغلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى تېخىمۇ كېڭىيىدۇ. بۇ ئەھۋالدا ئۇرۇغ — تارىغلارنىڭ ئۆي ھايۋانلىرى ۋە نەرسە — كېرەكلىرىنى، شەخسىي قورال — ياراغلىرىنى، ئەسۋابلىرىنى پەرق ئېتىش ئېھتىياجى تۇغۇلىدۇ؛ ئەنە شۇ نەرسىلەرگە، ئۆي ھايۋانلىرىغا تۈرلۈك ئۇرۇغ — تارىغلارنىڭ ناملىرى (ۋە بەزى ئۇرۇغ — قەۋملەرنىڭ توتېملىرى) بىلەن ئالاھىدە بەلگە قويۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. مەسىلەن، مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا، ئوغۇزلارنىڭ ھەربىر ئۇرۇغىنىڭ ئايرىم بەلگىسى ۋە ماللىرىغا باسىدىغان ئايرىم تامغىسى بارلىقىنى ئالاھىدە كۆرسەتكەن. رۇس ئارخېئولوگلىرىدىن پوكرووۋسكىي «دۇنيانىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت تارىخى» دا، بۇرياتلاردا ئۇرۇغ ئاقساقىلىنىڭ مۈلكىگە ئىشلەتكەن بەلگىلەر (قۇشنىڭ پۇتى، ئوت ياكى تىرناق، ئوقيا، «田» چانىنى بىلدۈرىدۇ دېگەنگە ئوخشاش) نى، نىكولىسكىي «ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ مەدەنىيىتى» دە، كۆچمەنچى قەۋملەردە

ئاتلارغا ئىگىلىرىنىڭ تامغىلىرى بېسىلىدىغانلىقىنى كۆر-
سەتكەن . ئەنە شۇنداق ئىدېئوگرافىك بەلگىلەر ئەمەلى-
يەتتە رەسىملىك يېزىقنىڭ ئىخچاملاشقانلىقى بولۇپ ، مە-
لۇم شەكىل ۋە مەنىلەرنى بىلدۈرگەن ھەمدە مۇنداق بەل-
گىلەر كۆپەيگەن ۋە ئىشلىتىش دائىرىسى بارغانچە كېڭەي-
گەن .

دەسلەپتە ، بەزى قەبىلىلەر تۈگۈن يېزىقنى قوللان-
غان ، يەنى ئۇلار تانىلارغا ئالاھىدە تۈگۈنلەرنى تۈگۈپ
مەلۇم نەرسىنى ئىپادىلىگەن ؛ تۈگۈنلەرنىڭ چوڭ - كى-
چىكلىكى ، سانى ، تانىنىڭ باش - ئۇچى ، يىراق - يېقىن-
لىقىغا قاراپ مەلۇم ئۇقۇمنى بىلدۈرگەن . بەزى تۈگۈن-
لەرنى ئايرىم مەنىلىك رەڭلەر بىلەن بوياپ قويغان
(سېرىق تۈگۈن پۇل - مالنى ، يېشىل تۈگۈن ئاشلىق ۋە
مېۋە - چېۋىنى ، ئاق تۈگۈن ئامان - ئېسەنلىكنى بىل-
دۈرگەن) . يەنە جىسىم يېزىق دېگەن ئالاھىدە بىر خىل
يېزىق ۋاستىسى بولغان ، يەنى مەلۇم بىر جىسىم ئارقىلىق
بىرەر كىمگە مەلۇم ئۇچۇرنى يەتكۈزگەن ياكى مەلۇم بىر
نەرسىنى ئېسىگە سالغان . قەدىمكى ئاخمانىيلەردىن پادى-
شاھ دارىي ساقلارغا تەسلىم بولمىسا ھۇجۇم قىلىدىغانلى-
قىنى ئۇقتۇرغاندا ، ساقلار پادىشاھى جىسىم يېزىق بىلەن
جاۋاب قايتۇرغان ، يەنى بۇ يېزىق پاقا ، چاشقان ، قۇش ۋە
ئوقتىن تەركىب تاپقان جىسىم يېزىق ئىكەن . بۇنىڭ مە-
نىسى مۇنداق ئىكەن : ھەي دارىي ، قۇشتەك تېز ئۇچۇپ
كەت ، پاقىدەك كۆلگە كىرىۋال ياكى چاشقاندەك تۆ-
شۈككە يوشۇرۇنۇۋال ، بولمىسا ئوق يەيسەن . دېمەك ،
جىسىم يېزىق ئىروگلىفنىڭ باشلىنىشى دەپ تەھلىل قى-

لىنماقتا . بۇنداق يېزىقنىڭ سارقىنتىلىرى هازىرمۇ بەزى
ساۋاتسىز كىشىلەر ئارىسىدا ساقلانماقتا . مەسىلەن ،
خازان ، سامان ، يىپ قاتارلىق نەرسىلەرنى كونۇپىرتقا سىپ-
لىپ يوللاش جىسىم يېزىقنىڭ جۈملىسىدىندۇر .

يېزىقنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى رەسىم يېزىق . بۇ
يېزىقتا كەگرەك دائىرىدە هەممە ئادەم چۈشىنەلەيدىغان
مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان رەسىملەر قوللىنىلغان . مەسى-
لەن ، ئاسماننى بىلدۈرمەكچى بولسا بىر قانچە يۇلتۇز سى-
زىلغان ؛ يولنى بىلدۈرمەكچى بولسا تاپان ئىزلىرى سىزىل-
غان ؛ مېكسىكىلىقلار يېقىنلىقنى بىلدۈرمەكچى بولسا
چىشنى ، تۇتماقچى بولسا بىر جۈپ قولنى سىزىپ قويغان .
بەزى قەۋملەر قىيا تاش ياكى ياغاچلارغا تۈرلۈك مەنىلىك
بەلگىلەرنى ئويۇپ قويۇش بىلەن مەقسەتلىرىنى ئاڭلاتقان .
ئەنە شۇنداق تۈگۈن يېزىق ، جىسىم يېزىق ، رەسىم يې-
زىقلارنىڭ تەرەققىي قىلىشىدىن ئىدېئوگرافىك يېزىق كې-
لىپ چىققان .

خەنزۇ ئالىملىرى ياڭشياۋ مەدەنىيىتىدىكى يېزىق
رولىنى ئوينىغان بەلگىلەرنى تۈگۈن ، ئويما ۋە رەسىم يې-
زىقلار ئاساسىدا تەرەققىي قىلىپ ۋۇجۇدقا كەلگەن ، دەپ
هېسابلايدۇ . ئەمەلىيەتتە شەيئىلەر توغرىسىدىكى ئۇقۇم ،
تىل بىلەن بەلگە ـ يېزىق بىر ـ بىرىگە باغلىق هالدا پەي-
دىنپەي پەيدا بولغان . يېزىق بولسا ، ئۇقۇم بىلەن تىلدىن
كېيىنرەك پەيدا بولغان . ئارخېئولوگلار ۋە يېزىقشۇ-
ناسلارنىڭ تەتقىقاتلىرىغا ئاساسلانغاندا ، دۇنيانىڭ ئەڭ
بالدۇر تەرەققىي قىلغان زونىلىرىدىكى قەۋملەر يېزىقنى
بالدۇر ئىجاد قىلغان . لېكىن ، بۇنىڭدىن يېزىق بىر زونىدا

پەيدا بولۇپ، شۇ زونىدىن باشقا زونىلارغا تارقالغان دېگەن مەنا چىقمايدۇ. بەزى قەۋملەرنىڭ ياراتقان تامغا ـ بەلگىلىرى يېزىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن، بەزى قەۋملەرنىڭ تامغا ـ بەلگىلىرى تامغا ـ بەلگە پېتىچە تۇرۇپ قالغان. ئادەملەر قەبىلە ـ ئاغۇش بولۇپ ياشاشقا باشلىغاندىن تارتىپ ئۆز ئارا ئالاقىلىشىپ، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇپ تۇرغان. يېزىق جەھەتتىمۇ شۇنداق، ئەلۋەتتە.

قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز دەپ تونۇلغان دىڭلىن، گۇز ـ سىرلار ياشىغان كەگرى دىياردا، كەينى ـ كەينىدىن مەلۇم بولغان قىيا تاش رەسىملىرى قاتارىدا خىلمۇخىل تامغا ـ بەلگىلەرمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇنداق تامغىلاردا مەزمۇن جەھەتتىن ئوۋ، بايرام، ئاممىۋى پائالىيەت سورۇنلىرى، جەڭ ـ سۇلھ، توي ـ تۆكۈن، تۇرمۇش ئۆرپ ـ ئادەتلىرى، تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە قورال ـ ياراغ قاتارلىق پائالىيەتلەر خېلىلا يۇقىرى سەۋىيىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇنداق تامغىلارمۇ يېزىقنىڭ باشلانغۇچ شەكلى بولۇپ، ئىروگلىف بىلەن فونېتىكىلىق يېزىق ئارىلىقىدىكى ئىدېئوگرافىك يېزىق ھېسابلىنىدۇ. بۇنى ئەجدادلىرىمىز « كەرتۈك » دەپ ئاتىغان. قىيا تاشلاردىكى يېزىق تۈسىنى ئالغان بۇ بەلگىلەرنىڭ كاللىگرافىك جەھەتتىمۇ خىللىقى بۇ « يېزىق » لارنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇلاردىن ئىككى رايوندا تېپىلغانلىرىنىڭ نەمۇنىسىنى تونۇشتۇرىمىز.

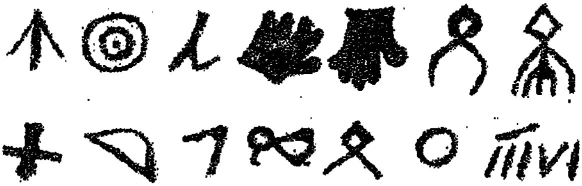

1-رەسىم

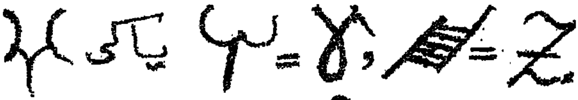

2-رەسىم

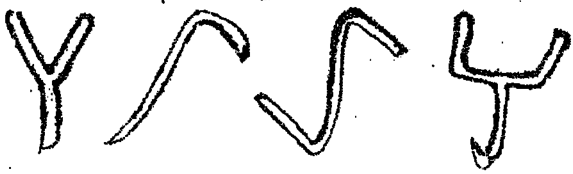

3-رەسىم

بۇ نەمۇنىلەر توقسۇن ناھىيىسى كۆجەي يېزىسى-
دىكى پەنجىرتاغ قىياتاش رەسىملىرى ئىچىدىكى يېزىق
تۇسىنى ئالغان بەلگىلەر (ئابدۇقەييۇم خوجا سىزغان
نۇسخا بويىچە 1 ـ رەسىم) ؛ سابىق سوۋېت ئارخېئولوگ-
لىرى قاراسۇق دەۋرىگە ئائىت دەپ پەرەز قىلغان ئويپات
خارابىسىدىن تېپىلغان ئوشۇق (قوي ئوشۇقى — ئويناش
ئۇچۇن ئىشلەنگەن) قا ئويۇلغان بەلگىلەر (جۇلىيەنكۆەن
سىزغان نۇسخىلار بويىچە 2 ـ ، 3 ـ رەسىملەر) ۋە ئابا-
قاندىكى ئوردا ـ قەسىر خارابىسىدىن تېپىلغان خىش ـ

ۋاداگدىكى بەلگىلەر (3 ــ رەسىم) دىن ئىبارەت .
يېزىقشۇناسلارنىڭ تەتقىقات تەجرىبىلىرىدىن پايدىلىنىپ ، بۇ بەلگىلەرنىڭ ئىپادىلىگەن مەنىلىرىنى مۇنداق قىياس قىلىش مۇمكىن . 1 ــ رەسىم 1 ــ قۇردا : تاغ ئورمان ــ تۇرالغۇدىن مېڭىپ چىقىپ ، ئۇتتۇق قازىنىش ئۇچۇن ئالىقانىنى ئالىقانغا ئۇرۇپ ، چاگىغاق بىلەن كۆلدە « ئاب » (ئوۋ ــ يوقاق) قىلىمىز . 2 ــ قۇردا : تۇرمۇش ــ ئەمگەك ۋاسىتىلىرى ، يەنى قازان ــ قومۇش ، قورال ــ ياراغ ؛ تەگىنە ــ ئاياغ ، قوشۇق ، سەرنىچ (چېلەك ــ سۇسىق) ؛ پالتا ، ئوقيا ، چوماق ــ بۇلار قەدىمكى قىيا تاش رەسىملىرى قاتارىدا چىققان يېزىقسىمان بەلگىلەر ، بۇلارنىڭ تارىخى ئۇزۇن بولۇپ ، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى خېلى ئۇزاق بىر دەۋرگە توغرا كېلىدۇ .
2 ــ ، 3 ــ رەسىملەرنى تارىخشۇناس جۇليەنكۇەن بۇ يېزىق بەلگىلىرىدە « رۇن » (Runes) ئېلىپبەسىنىڭ ئامىللىرى بار ، دەيدۇ . بۇ بەلگىلەرنىڭ تارىخى (خىش ــ ۋاداگلارغا چۇشۇرۇلگىنىگە قارىغاندا) مىلادىيىدىن ئىلگىرى 7 ــ ئەسىرگە توغرا كېلىشى مۇمكىن . ئەمما ، جۇليەنكۇەننىڭ مۇنۇ پىكرىنى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ، دەپ تەكىتلەش كېرەك . ئۇ دەيدۇ : « دىڭلىنلەر بىر خىل يېزىق بەلگىلىرىنى كەڭ قوللانغان . بۇ بەلگىلەر تۇرلۇك ئامىللاردىن ، يەنى ھازىرغىچە ئىسپاتلانغان ۋە يەنسەي (دىڭلىنلەر ياشىغان ماكانلاردىن بىرى ــــ نەقىلچى) نىڭ ئۆزىدە قەدىمدىن بۇيانقى بەلگىلەر ، چەتتىن كىرگەن جۇڭگو يېزىق بەلگىلىرى ۋە رۇنىي (رۇنىك ــــ مۇھەررىردىن) يېزىق بەلگىلىرىدىن تەركىب تاپقان . دىڭلىنلەر

مەلۇم جەھەتتىن ئۆز تىلىنى ئەشۇ بەلگىلەر بىلەن ئىپادىلىگەن دېيىشكە بولىدۇ . » دەرۋەقە ، ئورقۇن تاش بىتىكلىرىدىكى بەزى ھەرپلەر قىيا تاش رەسىملىرىدىكى بەلگىلەرگە ئوخشايدۇ .

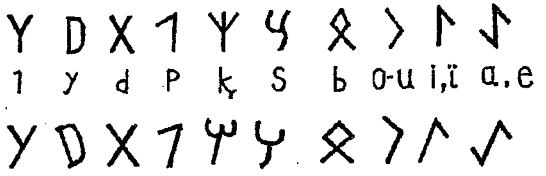

ئورقۇن ھەرپلىرى :
ئوقۇلۇشى :
قىيا تاش بەلگىلىرى :

يېزىقشۇناسلارنىڭ قارىشى فونېتىكىلىق ـ ئېلىپبەلىك يېزىق ئاۋۋال ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى رايونلاردا ئىجاد قىلىنىپ ، ئۇ يەردىن شەرققە ، غەربكە ۋە جەنۇبقا تارالغان دېگەن پىكىرگە مەركەزلەشكەن . رېين ـ دوناي بويلىرىدىكى گوتلار ئىشلەتكەن يېزىقنىڭ يادىكارلىقلىرى تېپىلغاندا ، ئۇنى دەرھال ئوقۇيالمىغانلىقتىن « رۇنىي » (سىر ـــ سىرلىق) دەپ نام بەرگەن . كېيىن ئورقۇن ـ يەنسەي بويلىرىدىن تېپىلغان يېزىق يادىكارلىقلىرىنىمۇ « رۇنىي » دەپ ئاتىغان . تومسۇن ۋە رادلوفلار ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن « رۇنىي » بولماي ، بەزى ھەرپلەرنىڭ شەكلەن ئوخشاشلىقىغا قاراپ ، يېزىقشۇناسلار سۇغدىلار ئارقىلىق كىرگەن « ئارامى يېزىقى » دەپ ھۆكۈم قىلىشقان . دەرۋەقە ، كىچىك ئاسىيانىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى قەدىمكى لىدىيىنىڭ مەركىزى ـــ ساردىختىن ئارخېئولوگلار 1910 ـــ 1913 ـ يىللىرى نەچچە خىل بىتىكتاشنى تاپقان . بۇ يېزىقنىڭ قوللىنىلغان ۋاقتى مىلا-

دىيەدىن ئىلگىرىكى 4 ــ ئەسىرگە توغرا كېلىدىكەن . « لىدىيە يېزىقى » غا يېزىقشۇناسلار « لىدىيە ــ گرېك يېزىقى » ۋە « لىدىيە ــ ئارامى يېزىقى » دەپ نام بەرگەن . بۇ ئېلىپبەلىك يېزىقتىكى بەزى ھەرپلەرنىڭ شەكلى قەدىمكى ئۇيغۇر ــ ئورقۇن ئېلىپبەسىدىكى ھەرپلەرگە ئوخشايدۇ . لىدىيە ــ ئارامى يېزىقى ئوڭدىن سولغا ھەرپلىرى چېتىلماي يېزىلىدۇ ، ئۇيغۇر يېزىقى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە ھەرپلەر سۆزمۇ سۆز چېتىلىپ يېزىلىدۇ . لېكىن ، كۆپچىلىك ھەرپلەرنىڭ ئىپادىلىگەن تاۋۇشلىرى « لىدىيە ــ ئارامى يېزىقى » نىڭ ھەرپلىرىگە ئوخشايدۇ .

بۇ يېزىقلاردىن باشقا ، تارىم بويىدىكى ئەجدادلىرىمىز براھما يېزىقىدىن ئىلگىرى ئىجاد قىلىنغان « قارۇشتى » يېزىقىنى قوللانغان . قارۇشتى ۋە براھما يېزىقلىرىغا ئوخشايدىغان « توخرى يېزىقى » نىمۇ قوللانغان . دېمەك ، ئەجدادلىرىمىز ئىشلەتكەن يېزىقىسمان بەلگىلەرنىڭ تارىخى : بېرىسى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 5 ــ ئەسىرگە ، نېرىسى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 10 ــ ئەسىرگە توغرا كېلىشى مۇمكىن . ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغان يېزىق يادنامىلىرىنىلا كۆزدە تۇتقاندا ، ئۇيغۇرلارنىڭ رەسمىي ئېلىپبەلىك يېزىقىنىڭ تارىخى كەم دېگەندە 6 ــ ئەسىردىن باشلىنىدۇ .

تونۇشتۇرۇش

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇزاق ـ قەدىمكى مەدەنىيەتلىك ھالەتلىرىدىن تەخمىنى چۈشەنچە ھاسىل قىلدۇق. ئەلۋان ـ تۈرلۈك قەۋم ـ قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقان ئۇيغۇر خەلقى ئۆتمۈشتىن تارتىپ كەڭرى دىيارغا ــ بىر قانچە زونىغا تارقىلىپ ياشىغانلىقى ئۈچۈن، قەدىم ـ جاي-لىرىدا نۇرغۇن ئىزلارنى قالدۇرغان. بۇلار مىلادىيە تارىخى باشلىنىشتىن خېلى ئىلگىرىكى زامانلارغا تەئەللۇق ئىزلار-دۇر.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ناھايىتى ئۇزاق تارىخي جەرياندا ئۆزلىرىگە خاس مەدەنىيەتنى ياراتقان. ماكانلاش-قان دىيارىغا ماسلىشىپ ھەم ئۇنى ئۆزلەشتۈرۈپ ـ ئۆز-گەرتىپ، ماددىي ـ مەنىۋى جەھەتلەردىن ئەينى ماكان، ئەينى زاماندا ئالەمشۇمۇل يېڭىلىقلارنى ياراتقان. ئەنە شۇنداق يېڭىلىقلاردىن «بەش يېڭىلىق» نى ئالاھىدە با-يان قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

1. كارىز

«كارىز» سۆزى پارسچە سۆز، مەنىسى «يەر تېگىدە سۇ ئاقتۇرۇلىدىغان ئېرىق» دېگەنلىكتۇر، بۇ نام-

نىڭ قاچان قويۇلغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق.
كارىز دېيىلگەن بۇ مۆجىزىلىك سۇ ئىنشائاتى ئۇيغۇر
ئەجدادلىرى ياشىغان ماكانلاردىن «تۇرپان ئويمانلىقى»
(جۇملىدىن تۇرپان، توقسۇن، پىچان ۋە قۇمۇللار) غا
مەركەزلەشكەن ۋە كۇچارنىڭ ئايرىم رايونلىرىدا ئۇچراي-
دۇ. ھەتتا كىسەك قۇيۇش ئۈچۈن يەرنى تۆت چاسا ئو-
يۇپ، سۇ يىغىدىغان ئۆرەكمۇ «كارىز» دېيىلىدۇ. تىل
ماسلاشقاق ۋە ئۆتۈشكەك ھەم يەڭگىللىكنى خالايدىغان
ئالاقە قورالى ئىكەن. ئۇيغۇرلار «ئەت»، «ئەكمەك»،
«ئۆگۈز» دېگەندەك قەدىمكى سۆزلىرىنى تاشلىۋېتىپ،
ئورنىغا «گۆش»، «نان»، «دەريا» دېگەندەك پارسچە
سۆزلەرنى ئىشلەتمەكتە. بۇ بىر قانچە ئەسىرلىك ئەدەبىي
تىل تەرەققىياتىدا كۆرۈلگەن ھادىسە. بىرەر نەرسىنىڭ
مىللىي خاسلىقىنى ئۇنىڭغا قويۇلغان نام بىلەن كەسكىن
ئېنىقلىغىلى بولمايدۇ.

جۇڭگونىڭ سۇ ئىنشائاتلىرى تارىخىدا، كىشىلەر
كارىز بىلەن سەددىچىن سېپىلى ۋە يۈنخې (قانال)
نى قەدىمكى دەۋردىكى ئۈچ چوڭ ئىنشائاتىمىز دەپ تەرىپ-
لەيدۇ. مۇئەللىپلەردىن ئەن زوجاڭ «ئىككى خەن
بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ مۇناسىۋەت تارىخى» دېگەن كى-
تابىدا: «گېئولوگ خۇاڭ جىچىڭنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگى-
رىكى تەكشۈرۈشىگە ئاساسلانغاندا، پەقەت تۇرپان تەرەپ-
تىكى كارىزلارنىڭ ھەممە يېپىق ئېرىقلىرىنى تۇتاشتۇر-
دىغان بولسا، 2500 كىلومېتىر كېلىدىكەن. ئۇنىڭ پىك-
رىچە، بۇنداق زور ئىنشائاتنى سەددىچىن سېپىلى ۋە چوڭ
قانال بىلەن بىرلىكتە ئۈچ چوڭ ئىنشائات دەپ ئاتاشقا بو-

لىدۇ» غانلىقىنى قەيت قىلىدۇ. مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ستاتىستىكىسىغا قارىغاندا، شەرقىي شىنجاڭدا — تۇرپان ئويمانلىقىدا جەمئىي 1160 كارىز بار ئىكەن.

تارىخىي يازما مەنبەلەردىمۇ بەزى بېشارەتلەر بار. سۇڭ خانلىقىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندېنىڭ خاتىرىنامىسىدە: «سۇلىرىنىڭ مەنبەسى ئالتۇنئارت (تەڭرىتاغنىڭ شەرقىي تارماقلىرىدىن بىرى) دىن باشلىنىدىكەن. ئېرىقلار شەھەر ئەتراپىنى چۆرگىلەپ ئۆتۈپ، ئېتىز، باغ — ۋارانلىرىنى سۇغۇرۇدىكەن. سۇدىن تۈگمەن چۆرگىلىتىدىكەن» دەپ يېزىلغان. تۇرپان ئويمانلىقىدىكى كارىزلار تەڭرىتاغ ئېتىكىدىن كولىنىپ، تولىسى شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ئاقتۇرۇلغان.

تۇرپاننىڭ قاتتىق ئىسسىق بولىدىغان قۇرغاق كېلىماتىدا سۇنىڭ ئۇچۇقچىلىقتا پارغا ئايلىنىشى تېز بولغاچقا، ئەنە شۇنداق كارىز دېگەن يېپىق ئېرىق كەشپ قىلىنغان. چارۋا مال ئۇچۇن ئوتلاق كەم بولغاچقا، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدە يايلىتىلغان، ھەتتا ئىدىقۇت خانلىرى جام بالىق (جىمىسار) نى يازلىق پايتەخت قىلغان. دۇنيانىڭ باشقا يەرلىرى (مەسلەن، شىئەن ۋە شەرقىي ئىران) دا كارىز چېپىلغان بولسىمۇ، لېكىن تۇرپان ئويمانلىقىدىكىدەك تەرەققىي قىلمىغان ۋە بۈگۈنگىچە ساقلانمىغان.

2. پاختا

ئەجدادلىرىمىز تۇرپان ئويمانلىقى ۋە تارىم بويلىرىدا بۇغداي، ئارپا، تېرىق، شال قاتارلىق دانلىق زىرا-

ئەتلەرنى ، چامغۇر ، تۇرۇپ ۋە شۇنىڭدەك كۆكتاتلارنى ، ئۆرۈك ، شاپتۇل ، ئالما ـ ئانار ، ئۈزۈم ـ ئۈجمە ، قوغۇن ـ تاۋۇز ۋە باشقا مېۋە ـ چېۋىلەرنى ئۆزلەشتۈرۈپ ـ ئېكىپ ئۆستۈرۈش بىلەن بىللە ، پاختا ، چېگە ـ كەندىر قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى ئۆزلەشتۈرۈپ ئەككەن . پاختىنى ئالساق ، ئادەتتە كىشلەر پاختىنى غەربتىن ۋە ھىندىستاندىن كىرگەن دەپ بىر تەرەپلىمە پىكىر بايان قىلىشىۋاتىدۇ .ئېھتىمال پاختىنىڭ يېڭى سورتلىرى كىرگۈزۈلگەن بولۇشى مۇمكىن . بىراق ، تەگرىتاغ ئورمانلىقىدا ياۋا كېۋەز ئۆسۈدىغانلىقى خېلى بۇرۇنلا مەلۇم بولغان .

جۇڭگودا پاختا توغرىسىدا ئەڭ بالدۇرقى مەلۇمات « لياڭنامە » دە قەيت قىلىنغان . لياڭ — شىمالىي جەنۇبىي خانلىقلاردىن بىرى ، 502 — 557 ـ يىللىرى ، يەنى 55 يىل ھۆكۈم سۈرگەن بۆلۈنمە خانلىق . « لياڭنامە » (تاڭ دەۋرىدە ، ياۋسىليەن 635 ـ يىلى تۈزگەن) نىڭ « غەربىي شىمالىي رۇڭلار تەزكىرىسى » دە مۇنداق يېزىلغان : « گاۋچاڭ (قوچۇ) مەملىكىتىدە . . . دەل ـ دەرەخ ، ئوت ـ چۆپلەر تولا ،مېۋىسى پىلە غوزىسىدەك ئۆسۈملۈك بار ، غوزىسىدىن يىپەككە ئوخشاش ئىنچىكە تالا چىقىدۇ ، بۇنى بەختەس دەيدۇ ؛ بۇ ئەلدىكىلەر ئۇنىڭدىن رەخت توقۇيدۇ ، رەختى ئاپئاق ، بازاردا سېتىلىدۇ » . مۇشۇ مەزمۇندىكى بايان « كونا تاڭنامە » ، « يېڭى تاڭنامە » ۋە « خەيلۇ زاشى » ، « گۇاڭيۈجى » دېگەن كىتابلاردىمۇ تەكرارلانغان . دېمەك ، پاختىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرگە مەلۇم بولغان ۋە كىرگەن ۋاقتى 6 ـ ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ .

ئەمما ، پاختا مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى چاغلاردا ، قوچۇ ــ ئۇدۇن قاتارلىق يەرلەردە ئاللىقاچان ئۆزلەشتۈرۈلۈپ ، ئۇنىڭدىن تۈرلۈك رەختلەر توقۇلغان ۋە تۇرمۇشتا كەڭ ئىستېمال قىلىنغان . چۈنكى ، نىيە مەدەنىيەت ئىزىدىن (ئارخېئولوگىيىلىك ئاخىرقى ۋاقىت چېكى شەرقىي خەن دەۋرى ، يەنى مىلادىيە 25 ــ 220 ــ يىللىرى) ئەر ــ خوتۇن بىللە كۆمۈلگەن قەبرىدىن نۇرغۇن يىپەك ، يۇڭ توقۇلمىلار بىلەن بىللە ئىككى پارچە ھەمزەك (كۆك باسما بۆز) تېپىلغان . قوچۇ ــ تۇرپان رايونىدىن (جىن دەۋرىدىن شىمالىي خانلىقلار دەۋرىگىچە ، يەنى 3 ــ 6 ــ ئەسىرلەرگىچە تەئەللۇق) پاختا توقۇلمىلار چىققان . ئۇيغۇر تىلىدا ، ئېتىزدىكى پاختا ئۆسۈملۈكىنى « كېبەز » ، ئۇنىڭدىن چىققان مەھسۇلاتنى « پاختا » دەيدۇ ؛ پاختىدىن توقۇلغان ئاق رەختنى « بۆز » دەيدۇ (بۆزنىڭ سىپتا توقۇلغىنىنى « تولىما » ، قېلىن توقۇلغىنىنى « چەكمەن » ، بۆزگە تۈرلۈك بوياقتا گۈل بېسىلغانلىرىنى « ھەمزەك » ، « سەرگەز » ، « شاھ تاۋار » دەيدۇ) . مەھمۇد قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » دە كەلتۈرۈلگەن مىساللاردىن : « كەبەزلىك ــ كەبەز تېرىلىدىغان يەر ؛ كەبەزلىك ئەر ــ كېبىزى بار ئادەم » . ئۇيغۇر تىلىدا يۇمشاقلىقنى پاختا ياكى پىلە بىلەن سېپەتلەيدۇ . فەتھەلى خاننىڭ « كىتابى لۇغەتىت تەراكىيە » دېگەن كىتابىدا (1690 ــ يىلى يېزىلغان) « پىختە ــ پاختا ، ماموق ، يەنى چىگىتى تازىلانغان پاختا » دەپ ، شۇنىڭدىن « لۇغەت چەغتايى » دە : « پىختە » غا « پاموق ، يەنى ماموق » دەپ ئىزاھ بەرگەن . ھىندۇ تىلىدا (سانسكرىت تىلىدىن كەل

گەن) پاختىنى « Karpas - كەرپاس » دەيدۇ ؛ ئەرەب تىلىدا « قۇتن » دەيدۇ ؛ (چىگىتلىك پاختىنى (قۇتن خام › دەيدۇ) ؛ پارسچىدا « كرباس » — كەرباس دەيدۇ . ئەرەبچىدىكى « قۇتن » ياغاچ پاختىنى بىلدۈرىدىغان Kudun غا يېقىن كېلىدۇ . ئۇيغۇر تىلىدا كەندىر - چىگىدىن توقۇلغان رەختنى ۋە خام ئەشياسىنى « كاتان » دەيدۇ .

3 . يىپەك

جۇڭگو دۇنيادا پىلىچىلىكنى ئەڭ ئاۋۋال كەشىپ قىلغان مەملىكەت . شۇڭا ، غەربلىكلەر جۇڭگونى قەدىمكى زاماندا « يىپەك مەملىكىتى » دەپ ئاتىغان . مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 4 - ئەسىردە ئۆتكەن گرېك تارىخچىلىرىدىن ئونېسكرىدۇس ، نېئارگوس ، كتىفوس ، شۇنىڭدەك ھىندىستاننىڭ گاندىراگوپتا پادىشاھى زامانىدا ياشىغان چادريە ئەسەرلىرىدە جۇڭگودىن يىپەك چىقىدىغانلىقى ۋە يىپەك ماللار كەلتۈرۈلگەنلىكى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بەرگەن .

پىلە - يىپەك ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە سىچۇەن ، غەربىي يۇرت (ھازىرقى شىنجاڭ) رايونلىرىدا بالدۇرراق راۋاجلانغان . يىپەك ۋە يىپەك ماللار ئاۋۋال شىنجاڭ ئارقىلىق غەربىي ۋە ئوتتۇرا دېڭىز بويلىرىغا تارقالغان . پەقەت شىنجاڭ رايونىدىن ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىشلاردا توقسۇن ئالغۇيدىن چىققان توس گۈللۈك كەشتىلەنگەن تاۋار (توقۇلغان ۋاقتى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 8 — 5 - ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ) ، ئۈرۈمچى نەنشەن كان رايونى-

دىكى تىك ياغاچ لەھەتلىك قەبرىلەردىن چىققان تۈرلۈك
ساپال ، مىس قاچىلار بىلەن بىللە ، يىپەك مال (ۋاقتى
مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5 — 3 - ئەسىرلەر ، يەنى ئۇرۇشقاق
پادىشاھلىقلار دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ) ، كرووران ، ئۇدۇن ،
قوچۇ ، ئاگنى ، كۇچار ، باي ، بارچۇقلاردىن تېپىلغان يى-
پەك ماللار ، بولۇپمۇ نىيە مەدەنىيەت ئىزىدىن تېپىلغان
تاۋارلار تارىم - تۇرپان ئويمانلىقلىرىدا ياشىغان ئەجداد-
لىرىمىزنىڭ پىلىچىلىك ۋە يىپەك توقۇمىچىلىق تېخنىكى-
سىنىڭ خېلى يۇقىرى دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ .
ئەجدادلىرىمىز پىلە قۇرتى بېقىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان
ئۈجمىنى ئاللىقاچان ئۆزلەشتۈرگەن ، ھەتتا سۈنئىي ئۈجمە
چاتقاللىرىنى ئۆستۈرگەنلىكى ھەمدە ئۈجمىنىڭ خىلمۇ-
خىل سورتلىرىنى يېتىشتۈرگەنلىكى مەلۇم .

بۇ دىياردىكى قەۋملەرنىڭ يۇڭ توقۇمىچىلىقتىكى
ھۈنەر - سەنئىتى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكى بىلەن بىللە ،
يۇقىرى سەۋىيىگە يۈكسەلگەن . يىپەك توقۇمىچىلىقتا يۇڭ
توقۇمىچىلىقتىكى ھۈنەرنى تەدبىق قىلىپ ، يىپەك رەخت-
لەرنى رەڭدار ، ئۆزگىچە گۈللۈك ۋە ناھايىتى سىپتا تو-
قۇش بىلەن ئىچكى - تاشقى بازارلاردا خېرىدارلىق بول-
غان . ئۇلاردىن باشقا ، پاختا بىلەن يىپەكنى ئارىلاشتۇرۇپ
توقۇش سەنئىتىنى كەشىپ قىلغان . يۇڭ بىلەن يىپەكنى
ئارىلاشتۇرۇپ توقۇش تېخنىكىسى بىلەن زىلچە - گىلەم
توقۇغان . غەرب سودىگەرلىرى تارىم بويىدىكى ئەللەر
ئارقىلىق ، سىچۇەن ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بارا -
بارا سودا ئالاقىسى قىلغان . غەربلىكلەر ئاۋۋال سۇغراق
(قەشقەر) نى « سېرىس » (شايى ئېلى) دەپ ئاتىغان ،

« سېرى ~ سېرىيا » قەشقەرنىڭ ئەڭ بالدۇرقى نامىغا يې-
قىن كېلىدۇ . كېيىن جۇڭگونىڭ ئىچكى رايونلى-
رىنى « سېرىس » دەپ ئاتايدىغان بولغان . ئىران -
خوراسانلىقلارنىڭ خوتەننى « چىنى ماچىن » دەپ ئاتى-
شىمۇ ، ئۇلار ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن خوتەن ئارقىلىق ئالاقە
قىلغانلىقىنى مۇناسىۋەتلىك دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن .
خوتەننىڭ يىپەك ماللىرى غەربىي ئەللەرگە سېتىلغاندىن
تاشقىرى ، ئىچكى ئۆلكىلەرگىمۇ توشۇلغان . مەسىلەن ،
بەن چاۋ ئاكىسى بەن گۇغا ئاق شايى سوۋغا قىلىپ ئە-
ۋەتكەندە ، بەن گۇ مۇنداق جاۋاب خەت يازغان : « ئە-
ۋەتكەن 300 توپ ئاق شايى ، بازارلىق كۇشان ئېتى ،
خۇشبۇي دەرمەك ، چەم قوياقنى تاپشۇرۇپ ئالدىم . »
دېمەك ، ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلار ۋە تارىخىي
ۋەسىقىلەرگە ئاساسەن ، تارىم - تۇرپان ئويمانلىقىدىكى
پىلە - يىپەكچىلىكنىڭ تارىخى 2500 يىلدىن كەم ئەمەس
دېسە مۇبالىغە بولماس .

4 . قەغەز

قەغەز جۇڭگونىڭ تۆت چوڭ كەشپىياتىدىن
بىرى . تارىخىي يازما مەنبەلەردە يېزىلىشىچە ، مىلا-
دىيە 105 - يىلى سەي لۇن ئۆتكەنكى ئادەملەرنىڭ تەج-
رىبىلىرىنى يەكۈنلەپ ، قوۋزاق ، كەندىر تالاسى ،
ئەسكى - تۈسكى لاتا ، كونا بېلىق تورى دېگەندەك نەر-
سىلەرنى خام ئەشيا قىلىپ ، ناياپ (قەغەز سۈيۈقلۇقى)
تەييارلاپ ، بۇنىڭدىن قەغەز ئىشلىگەنىكەن . ئەمما ، خەلق
ئارىسىدا قەغەز ياساش تېخنىكىسى سەي لۇندىن ئىلگىرى

ەشپ قىلىنغانلىقى ئېنىق . قەغەزچىلىك ھۈنىرى ئوتتۇرا
ۈزلەڭلىكتىن تارقالغان دېگەن پىكىرگە ئاساسەن ، بۇ
ۈنەر ئالدى بىلەن تۇرپان ئويمانلىقىغا كەلگەن بولۇشى
ۈمكىن . چۈنكى ، شەرقىي خەن دەۋرى (مىلادىيە 25 —
22 - يىللىرى) دىن ئىلگىرى تۇرپان - تارىم ئويمانلىق-
ىرىدا قەۋملەر قەغەزچىلىك ھۈنىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ بول-
ان . 1901 - يىلى ئاۋرېل ستەين لوپنۇردىن قەغەز پارچە-
ىرىنى تاپقان (ئارخېئولوگىيىلىك ئاخىرقى ۋاقىت چېكى
ېي - جىن دەۋرلىرى ، يەنى مىلادىيە 220 — 420 - يىل-
ىرى) . 1910 - يىلى ۋىنادىكى بوتانىك ، فىزئولوگ
ېسنېرنىڭ خىمىيىۋى ئانالىز قىلىشىچە ، بۇ قەغەزلەر لاتا
ېتىلغان ئۈجمە قوۋزىقىدىن ئىشلەنگەنلىكى مەلۇم . يەنە
ۇ دەۋرگە تەئەللۇق دەپ ھېسابلانغان تېپىندىلاردىن
ۇرپان رايونىدىكى قەبرىلەردىن قەغەز كەش ۋە قەغەز ئا-
ەم چىققان . شاگخەي شەھەرلىك قەغەز تەتقىقات ئورنى-
ىڭ خىمىيىۋى ئانالىز قىلىشىچە ، بۇ قەغەزلەرنىڭ بىر
ىسمى پاختىدىن ئىشلەنگەن ؛ كۆپ قىسمى كەندىردىن
ىشلەنگەن ۋە كەندىر تېپىدىكى تالالاردىن ھەم بىراك تو-
ۇلملاردىن پايدىلانغان . تالالىق خام ئەشيانى تاللاش ۋە
ىشلەش جەھەتتە غەربىي خەن دەۋرى (مىلادىيەدىن
ىلگىرىكى 25 — 206 - يىللار) دىكىدىن خېلىلا يۈك-
ەلگەن : ماي ماددىسىدىن ئېرىغداش ئۇسۇلى ئىسلاھ قى-
ىنغان ؛ ناياپنىڭ سۈپىتىمۇ روشەن دەرىجىدە ياخشىلان-
ان ؛ تالالىرىنىڭ تەكشى - سىپتىلىقىمۇ يۇقىرى بولغان ؛
ۆسۈملۈك يىلىمى قوشۇلغان سۈپەتلىك پەردە گۈللۈك
ەغەز ۋە ئەتىقە قەغەز دېيىلىدىغان ئاقارتىلغان (سۈت)

قەغەز دۇنيادا ئەڭ بۇرۇن ئىشلەنگەن ئېسىل قەغەزلەر ھې-
سابلىنىدۇ . بۇلاردىن باشقا ، شىنجاڭ رايونىدىن تېپىلغان
قەغەزلەر ئىچىدە كراخمال ۋە ھايۋان سۆڭىكىنىڭ يېلىمى
قوشۇلغان رەڭلىك رەسىم قەغىزىمۇ بار . بۇنداق قەغەز
دىنىي ئەقىدە مۇناسىۋىتى بىلەن ياكى كۆيىدىن ساقلاش
ئۈچۈن سېرىق بويالغان .

دېمەك ، تۇرپان - تارىم ئويمانلىقىدىكى قەۋملەر
مىلادىيەدىن ئىلگىرىلا قەغەزچىلىك ھۈنىرىنى ئۆزلەشتۈ-
رۈپ ، قەغەزنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرگەن ھەم يېڭى سورت-
لىرىنى ياراتقان . قەغەزچىلىك ھۈنىرى بۇ يەر ئارقىلىق
خوراسان - ئىرانغا تارقالغان بولۇشى مۇمكىن .

5 . مىخ مەتبەئە

مەتبەئە —— جۇڭگونىڭ تۆت چوڭ كەشپىياتىدىن
بىرى . مەتبەئە كەشپ قىلىنغىنىغا 2000 يىلدىن ئاشتى .
ئەمما ئىلگىرىكى مەتبەئەلەر ئويما مەتبەئە ئىدى . تولىسى
كاتىپ ۋە ئويمىكارلارنىڭ قولىدىن چىقاتتى . شىرىفتلىك
(دانە - دانە ھەرپلىك) مەتبەئەنى ئادەتتە سۇڭ سۇلالى-
سىدىن رېنزۇڭ خانىنىڭ چىڭلى يىللىرى (مىلادىيە
1041 —— 1048 - يىللىرى) دا ، بى شېڭ كەشپ قىلغان
دېگەن پىكىر ئومۇملىشىپ كەتكەن . بى شېڭ يېلىم بىلەن
يۇغۇرۇلغان لايغا خەت ئويۇپ ، ئوتتا كۆيدۈرۈپ چىڭىت-
قان ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ خەتلەرنى تېرىپ بەت ياسى-
غان . ئەمما ، دۇنخۇاڭدىكى مۇگاۋ غارلىرىدىن خەت -
شىرىفتلىرى تېرىلىپ بېسىلغان بۇددا نومى —— « لانكا
ئاۋاتارا سۇترا » تېپىلغان بولسىمۇ ، بۇ قىممەتلىك يادى-

ارلىق ياۋروپاغا ئېلىپ كېتىلگەندىن كېيىن ، يورۇقلۇقتا
ىقماي قالغان . ئالىملارنىڭ تەتقىق قىلىشىچە ، بۇ نوم
ڭ سۇلالىسىدىن تەيزۇڭ خانىنىڭ جېڭگۇەن يىللىرى
مىلادىيە 627 — 650 ـ يىللىرى) دا بېسىلغان دەپ
ەھقىقلەنگەن . مۇنداق بولغاندا ، شىرىفتلىك مەتبەئەنىڭ
ەشىپ قىلىنغان ۋاقتى 500 يىل ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ .
اۋروپادا ، گېرمانىيىلىك يوئان گېنسفلىش زۇم گۇتېن-
ېرگ 1450 ـ يىلى مېتال شىرىفتلەر بىلەن بەت ياساش
ۇنىرىنى كەشىپ قىلغانىدى . جۇڭگودا بى شېڭنىڭ
ەشىپ قىلغان ۋاقتى گۇتېنبېرگدىن 400 يىل ئىلگىرى
ەپ ھېسابلانغان بولسا ، تاڭ دەۋرىدە بېسىلغان نومنىڭ
ىرىفتلىك مەتبەئە نۇسخىسىنىڭ ۋاقتى بويىچە 900 يىل
لگىرى كەشىپ قىلىنغان بولىدۇ .

تۇرپاندىن تېپىلغان شىرىفتلەر ئېلىپبە ھەرپلىرى
ويىچە ئىشلەنگەن . بۇنىڭ ۋاقتىمۇ 11 ـ ئەسىردىن ئىلگى-
ىكى دەۋرگە تەئەللۇق . ئۇيغۇر مەتبەئە تېخنىكلىرى قە-
ىمكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى ئاساسىدا ھەرپلەرنى ، ئۇيغۇر
ىلىنىڭ قانۇنىيىتى بويىچە ئەڭ كۆپ ئىشلىنىدىغان بو-
ۇملارنى تۈرلۈك نۇسخىلاردا شىرىفت قىلىپ ئىشلىگەن ؛
ۇ شىرىفتلەر بىلەن تېرىپ بەت ياساپ كىتاب باسقان .
ەجدادلىرىمىز مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسىنى بىر بالداق
ۆتۈرۈپ ، ئېلىپبەلىك يېزىق ئىشلەتكۈچى خەلقلەر ئى-
چىدە شىرىفتلىك مەتبەئەچىلىك ھۈنىرىنى ئەڭ بالدۇر
كەشىپ قىلغان .

پايدىلانغان ماتېرىياللار

1. خەنزۇچە يازما مەنبەلەر

« تـارىخنامە » نىڭ « چەۋەنداز سانغۇن تەزكىـ
رىسى » .

« تاغ ـ دەريالار بايانى » ، 18 ـ جىلد ، « ۋېي
ھەققىدە بايان » .

« ۋېينامە » ، 103 ـ جىلد ، « تەزكىرىلەر » ـــ 91
« گاۋ جۈي » (ئېگىز هارۋىلىقلار ياكى قاڭقىللار ۋە ياكى
توخارلار) .

« ۋېي مۇختەسەرنامىسى » نىڭ « غەربىي رۇڭلار
تەزكىرىسى » .

« كونا تاڭنامە » ۋە « يېڭى تاڭنامە » نىڭ مۇنا۔
سىۋەتلىك تەزكىرىلىرى .

« خەننامە » نىڭ « هۇنلار تەزكىرىسى » .

« جىڭ خۇا ئەپەندىنىڭ ئەسەرلىرى توپلىمى » ،
24 ـ جىلد ، « قۇتلانچىن هەزرەتنىڭ ئابىدىسى » .

« داۋيـۈەن شۆگۈلۇ » (« داۋ يۈەننىڭ قەدىمكىـ
لەردىن ئۆگەنگەنلىرى ») ، 24 ـ جىلد ، « قوچو پادى۔
شاھلىرىنىڭ شەجەرە تاش پۈتىكى » .

دۈەن جـىڭشى (تاڭ دەۋرىدە) تۈزگەن « يۆياڭ
نەزمىلىرى » ، 16 ـ جىلد .

« ئەل مۇھاكىملىرى » ، « پالنامە » ۋە « يەتتە
ختەسەر » .
دىڭ چيەن : « شىمالدىكى ئۈچ چوڭ ئېتنوگېنېز
غزىسىدا » ، 27 ـ بەت .
خۇ چيۇيۇەن : « دىڭلىن ، تۈرك ، ئۇيغۇر » ، 9 ـ
ت .
شى يىڭ : « جۇڭگو مىللەتلىرى تارىخى » ، 72 ـ
ت .
لىن خۇيشياڭ : « جۇڭگو مىللەتلىرى تارىخى » .
ليۇ يىتاڭ : « ئۇيغۇر ھەققىدە تەتقىقات » ، جىڭ-
ۋۇڭ كىتاب ئىدارىسى نەشرى (تەيبېي) .
جۇ يىلياڭ ، ۋۇ يۇجىنلەر تۈزگەن « دۇنيا ئومۇ-
ي تارىخى » ، خەلق نەشرىياتى ، 1973 ـ يىل نەشرى ،
يېجىڭ .
ۋاڭ جىچۇەن : « گۇەنجۇڭ رايونىدا ياڭشياۋ مەدە-
يىتىگە دائىر ئويما بەلگىلەر ھەققىدە ئومۇمىي بايان » .
« كاۋگۇ ۋە ۋېنۋۇ » ، 1980 ـ يىللىق 3 ـ سان .
« سىخەي » (« 辞海 ») ، شاڭخەي لۇغەت
شىرىياتى 1979 ـ يىل نەشرى .

2 . ئۇيغۇرچە ۋە تۈركىيچە مەنبەلەر

مەھمۇد قەشقەرى : « تۈركىي تىللار دىۋانى » ،
ـ ، 2 ـ ، 3 ـ توملار ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، ئۈ-
رۈمچى .
يۈسۈپ خاس ھاجىپ : « قۇتادغۇبىلىك » ، مىل-

لەتلەر نەشرىياتى ، 1984 ـ يىل نەشرى ، بېيجىڭ .
« قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانـ
ما » ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1983 ـ يىل نەشرى ،
ئۈرۈمچى .
« قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى » ، شىنجاڭ
ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى ، 1989 ـ يىل نەشرى ،
ئۈرۈمچى .
« ئوغۇزنامە » 1 . « قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكار-
لىقلىرىدىن تاللانما » ؛ 2 . رىزانۇر ، تۈركچە 1928 ـ يىل
نەشرى ، ئىستانبۇل .
ئەبۇلغازى باھادىرخان : « شەجەرەئى تۈرك » ،
قازان باسمىسى ، زەكى ۋەلىدى توغاننىڭ « خارەزمدە يېـ
زىلغان كونا تۈركچە ئەسەرلەر » دېگەن تۈركىيات مەجـ
مۇئەسى (ئىستانبۇل ، 1928 ـ يىل نەشرى) .
ئەلىشىر ناۋائى : « لەيلى ۋە مەجنۇن »(داستان) ،
« غەرايىبۇس ـ سىغەر » (دىۋان) .
زىيا گۆكئالپ : « تۈرك مەدەنىيىتى تارىخى » ،
گۈنەش مەتبەئەچىلىك ت . ئا . ش . 1976 ـ يىل نەشرى ،
ئىستانبۇل .
زەكى ۋەلىدى توغان : « ئومۇمىي تۈرك تارىخى .
كىرىش » 1979 ـ يىل نەشرى ، ئەنقەرە .
مۇھەررەم ئېرگىن : « ئورقۇن ئابىدىلىرى » ،
1975 ـ يىل نەشرى ، ئىستانبۇل .
ئانىل چېچېن : « تۈرك دۆلەتلىرى » ، ئىنقىلاب
كىتابئەۋى ، 1986 ـ يىل نەشرى ، ئىستانبۇل .
ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا : « تىببىي رىسالىلەر » ،

ىكستان پەن نەشرىياتى ، 1987 ـ يىل نەشرى ، تاشـ
ن .
جەئپەر مۇھەممەد ئىبنى جەرىر تەبەرى : « تارىـ
ئۇمەم ۋەل مۇلۇك » (« پەيغەمبەرلەر ۋە پادىشاھلار
خى ») ، ئۇيغۇرچە مەتنى ، 1996 ـ يىل نەشرى ، ئۈـ
ىى .

3 . ئۆزگە تىللاردىكى مەنبەلەر

رەشىددىن فەزلۇللاھ ھەمەدانى : « جامىئۇت تەۋاـ
» ، كلاۋسۇننىڭ كەلتۈرگەن نەقلى .
ئەلائۇددىــن ئەتا مەلىك ئىبنى بەھائۇددىن مۇھەمـ
ئىبنى مۇھەممەد جۇۋەينى : « تارىخى جاھانكۇشاي »
جىرىيە 658 ـ يىل) ، 1911 ـ يىل لەيدىن باسمىسىدىن
ن .
مۇھەممەد ئىبنى خاۋەندىشاھ ـ مىرخاند : « رەۋـ
س ـ سەفا فى سىــيرەتۇل ـ ئەنـبىــيا ۋەل ـ مۇلۇك
ـ خـۇلەفا » (« پەيغەمبەرلەر ، پادىشاھلار ۋە خەلىفىـ
تەرجىمىھاللىرى توغرىسىدىكى پاكلىق بېغى »)
ىرىيە 899 ـــ 901 ـ (مىلادىيە 1494 ـــ 1496 ـ) يىلـ
ن يېزىلغان ، تاشباسما .
ھېرودوت : « تارىخ » (ماركۇئارد : « گرېك ۋە
ن ئاپتورلىرىنىڭ مەلۇماتلىرى » دىكى نەقىل بويىچە) .
ئا . ن . گلادشېۋسكىي : « ئىپتىدائىي جەمئىيەت
خى » ، پەن نەشرىياتى ، 1950 ـ يىل نەشرى ،
كۋا .

رادالوف : « سبىرىيەدىن » ، 2 ـ جىلد ، 1 ـ قىسىم .
سىرگرارد كلاۋسون : « تۈركىي تىلىنىڭ ئېتىمولوگىيىلىك لۇغىتى » ، ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى ، 1972 ـ يىل نەشرى ، لوندون .
س . ۋ . كىسېلېف : « جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى » ، پەنلەر ئاكادېمىيىسى ، 1949 ـ يىل نەشرى ، موسكۋا .
پ . پېللىئوت : « ئېگىز تۈزلەڭ ئاسىيا » (« ئافغان تارىخى » دىكى نەقىل) .
س . ن . بېرنشتام : « ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ تارىخى توغرىسىدىكى مۇنازىرە » ، پەنلەر ئاكادېمىيىسى ، 1952 ـ يىل نەشرى ، موسكۋا .
ئى . فرىدرىخ : « قەدىمكى يېزىق ۋە تىللار » ، گونايېۋسكىينىڭ رۇسچە تەرجىمىسى ، پەنلەر ئاكادېمىيىسى ، 1961 ـ يىل نەشرى ، موسكۋا .
ئا . ستەين : « قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا » ، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى ، 1935 ـ يىل نەشرى ، شاڭخەي .
پ . ئا . لىتۋىنسكىي : « شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا شەرقىنىڭ قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى مەدەنىيەت سىستېمىسى » ، پەن نەشرىياتى ، 1986 ـ يىل نەشرى ، موسكۋا .
ف . گرىنارد : « ئاسىيا ئېگىز تۈزلەڭلىكىدىكى ئىلمىي ئېكسپېدىتسىيە » ، 3 ـ قىسىم ، 1989 ـ يىل نەشرى ، پارىژ .
پىرژېۋالسكىي : « ئوتتۇرا ئاسىيا ساياھەت خاتىـ

سى » ، 1988 ـ يىل نەشرى ، سانكت پېتېربۇرگ .
كـلاۋسـون : « ئۇيـغۇر دېـگەن نام توغـرىـ
ـدا » (« The Name Uyghur ») ، 1963 ـ يىل نەشـ
ى ، لوندون .
ئې . خ . پاركېر : « تاتارنىڭ 1000 يىلـلىق تا
ـخى » ، سودا مەتبەئەچىلىكى ، 1937 ـ يىل نەشرى ،
اڭخەي .

4 . ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى

ك . ماركس ، ف . ئېنگېلس : « گېرمان ئىدېئو
گىيىسى » .
ف . ئېنگېلس : « تەبىئەت دىئالېكتىكىسى » ، خەلق
شرىياتى ، 1955 ـ يىل نەشرى ، بېيجىڭ .
ف . ئېنگېلس : « ئائىلە ، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە
لەتنىڭ كېلىپ چىقىشى » ، 1948 ـ يىل نەشرى ، تاشـ
ىت .

مەسئۇل مۇھەررىرى : ئەركىن شېرىپ
مەسئۇل كوررېكتورى : ئەخمەتجان مۆمىن
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى : ماۋ يۈلوڭ

قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى

ئىمىن تۇرسۇن

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى كومپيۇتېر بۆلۈمىدە تىزىلدى
شىنجاڭ پاراۋانلىق باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى : 787×1092 ميللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى : 8.625 قىستۇرما ۋارىقى : 2
2000 ـ يىل 3 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2000 ـ يىل 3 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى : 1 — 4,000
ISBN7—228—05652—3/K · 779
باھاسى : 12.00 يۈەن